

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU  
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

# BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LX

Sa. 227

Nisan 1996

**TÜRK TARİH KURUMU'nun**  
**65. yılı**

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1996

**Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü**  
Türk Tarih Kurumu Adına  
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

**İ Ç İ N D E K İ L E R**

<b>Makaleler, İncelemeler:</b>	<b>Sayfa</b>
SEVİN, VELİ-KAVAKLI, ERSİN: Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü (27 resim ile birlikte) .....	1
MERÇİL, Prof. Dr. ERDOĞAN: Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Örnekler.....	21
BAYKARA, TUNCER: Ulucami. Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak (6 resim ile birlikte) .....	33
DEMİRKENT, Prof. Dr. IŞIN: Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos .....	59
SEVİM, Prof. Dr. ALİ: İbnü'l Adım'in Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb Adlı Eserinin Yayınları Hakkında .....	73
EMECEN, FERİDUN M.: Beylikten Sancağa. Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dâir Bazı Mülâhazalar .....	81
ERÜNSAL, İSMAİL E.: The Development of Ottoman Libraries from the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independent Library .....	93
GÖYÜNÇ, NEJAT: Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi .....	127
HALAÇOĞLU, Prof. Dr. YUSUF: Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme (26 belge ile birlikte)...	139
_____ : The Evaluation of the Words Türk-Etrak, Kürd-Ekrad as the Appear in the Ottoman Documents (26 belge ile birlikte) .....	147
İLGÜREL, Prof. Dr. MÜCTEBA: Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması .	155
İNALCIK, HALİL: Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Bulundu (1 belge ile birlikte).....	165
DEVLET, Prof. Dr. NADİR: XX. Yüzyılda Tatarlarda Millî Kimlik Sorunu.....	191
ARMAOĞLU, Prof. Dr. FAHİR: Amerikan Belgelerinde 27 Mayıs Olayı.....	203
GÜRÜN, KÂMURAN: Tarih ve Hatırat.....	227
<b>Kitap tanıtma:</b>	
KÖPRÜLÜ, Dr. ORHAN: <i>The Ottoman Emirate (1300-1389)</i> (Edited by Elizabeth Zachariadou).....	233
<b>Haberler:</b>	
Türk Tarih Kurumu Heyeti'nin Moskova-Petersburg Ziyareti ve İlmî İşbirliği Protokolleri .....	235

**TÜRK TARİH KURUMU'nun**  
**65. yılı**

ISSN 0041-4255

## SUNUŞ

Kurulduğu 1931 yılından beri, Mustafa Kemal Atatürk'ün vasiyeti doğrultusunda ilmî çalışmalar yapan Türk Tarih Kurumu bugün altmış beşinci kuruluş yılını, elinizde bulunan *Belleten* dergimiz de altmışıncı yılını idrak etmektedir. Bu zaman içinde Türk tarihiyle ilgili birçok araştırma ve yayın gerçekleştirilmiştir. Bu başarıda katkısı olan başta en eski kurum üyeleri olmak üzere bilim adamı ve çalışan herkesi kutluyor, vefat edenlere Allah'tan rahmet, hayatta olanlara sağlık ve âfiyetler diliyorum.

Atatürk diyordu ki :

*“Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar. Eğer bir millet büyükse kendisini tanımakla daha büyük olur”.* Kendini tanımak muhakkak ki tarihini araştırmak ve yazmakla mümkündür. Yine O'nun sözüyle, *“tarihi yazarken yapana sadık kalmak”* şarttır. Bunun için de doğru bilgiye ulaşmak gerekir ki, bu da tarih kaynaklarının tesbitine bağlıdır. İşte Atatürk, Türk tarihini, kültür ve medeniyetini araştırmada tarih felsefesi olarak tanımladığımız, insanlığın yaşamış olduğu tecrübelerin tamamını kucaklayan, kendisinden istikbalin fişkırması gereken bu mirası özetleyerek günümüz meselelerine çözüm bulmak için yeniden yorumlayan bir nazariyeyi ön plâna çıkarmıştır. Bu nazariyenin gerçekleştirilmesi için de Türk Tarih Kurumu'nu kurmuştur. Bu suretle, Türk milletinin kendi tarihini kaynaklara dayalı bir biçimde ve dünya tarihi içindeki yerine oturtarak incelemesini ve bunun sonucunda tarih şuurunu kazanacağını tesbit etmiştir. Nitekim *“Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır. Ben fani bir insanım, bir gün öleceğim. Büyüklüğüne ve üstün kabiliyetlerine inandığım Türk milletinin gerçek tarihinin yazılmasını sağlığımda görmek istiyorum”* diyordu.

Gerçekten de milletlerin bütün fertlerine tarih şuurunun kazandırılması, yön ve hedeflerin benimsetilmesi birinci derecede önemlidir. Aksi halde diğer milletler, toplumu tarihin öznesi olmaktan çıkarıp nesnesi haline getirirler ki, bu da toplumu, kendi tarihine yön veren faal bir güç ol-

maktan çıkarıp başkalarının tesiri altında kalan ve kendisiyle oynanan bir malzeme durumuna düşürür. Bu durumda toplumlar başkalarının sömürgesi haline gelirler.

O'nun bu ileri görüşlülüğü, Türkleri bir millet haline getirmiştir. Türk Tarih Kurumu, O'nun çizdiği bu çizgide, hiçbir ideoloji ve ön yargıya kapılmaksızın, her zaman *"hakikati arayan ve onu buldukça söylemeye cür'et eden"* bir anlayışta, objektif olarak araştırmalarına ve yayınlarına devam edecektir.

Daha nice başarılı yıllara.

Prof.Dr. Yusuf HALAÇOĞLU  
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI

## BELLETEN

Cilt: LX

Nisan 1996

Sayı: 227

VAN/KARAGÜNDÜZ  
ERKEN DEMİR ÇAĞI NEKROPOLÜ

VELİ SEVİN\* - ERSİN KAVAKLI\*\*

Van Gölü havzasındaki arkeolojik kazıların XIX. yüzyılın ortalarına değin uzanan köklü bir geçmişi olmasına ve son 30 yıldır yapılan birçok arkeolojik çalışmaya karşın Urartu Krallığı öncesi dönem hakkında bildiklerimiz hâlâ oldukça sınırlıdır. Assur kral yıllıkları, İ.Ö. XIII. yüzyıldan beri bu yörede *Ur(u)atri* ve *Nairi* adlarıyla bir takım halkların yaşadığından ve çok sayıda kral ve krallığın varlığından söz etmekle birlikte, bugüne değin bunlarla ilişkiye sokulabilecek yeterli sayıda arkeolojik kalıntıya rastlanabilmiş değildir. Sözgelimi Urartulu Aramu ile krali kentleri Arzaškunu ve Sugunia'nın varlığını yalnızca yazılı belgeler ile Balawat Kapısı kabartmalarından tanımaktayız (Gunther 104 vdd., lev. Ia, d). Materyal kültür konusundaki yetersiz bilgiler nedeniyle İ.Ö. IX yüzyılın ortalarında, Lutipri oğlu Sarduri'nin Tuşpa merkez olarak kurduğu, giderek bir imparatorluğa dönüşecek olan görkemli devletin kökeni konusu hâlâ güvenilir kaynaklarla desteklenen bir temele kavuşabilmiş değildir.

Bunun yanında, Urartu ülkesinin doğusundaki günümüz Batı İran'ında, özellikle Erken Demir Çağı'ndan başlayarak zengin nekropollerin varlığı ortaya çıkarılmıştır. Örneğin batıda, Urmiye Gölü çevresindeki Dinkha Tepe III-II (Muscarella 1968; 1974), ortada Khurvin (Vanden Berghe 1964), Sialk A-B (Ghirsman), kuzeyde, Gilan yöresindeki Marlık (Negahban) ve güneyde, Luristan bölgesindeki Bard-i Bal (Vandan Berghe 1973) bunlardan en ta-

\* Veli Sevin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürü, 34459/İstanbul.

\*\* Ersin Kavaklı, Müze Müdürü, Van.

nınmışlardır. Bu nekropollerden derlenen bulgu ve buluntular yardımıyla Orta ve Batı İnan Demir Çağ kùltürleri konusunda doyurucu bilgiler edinilebilmiştir. Buna karşılık, bu bölgenin hemen batısındaki Van Gölü havzasında ise bugüne değin yetersiz bir biçimde incelenmiş Ernis (Ünseli) (Sevin 1987: 48, not 3; 1996) ile küçük ve biraz da geç Dilkaya (Çilingiroğlu 1985: 153 vd.; 1991: 29 vdd.) dışında, klasik Urartu dönemi öncesine ilişkin bir nekropolün varlığı belirlenebilmiş değildi. Oysa Urartular'ın İ.Ö. VIII.-VII. yüzyıllar süresince yerleşme yerlerinin yakınında büyük mezarlıklar kurdukları bilinmektedir<sup>1</sup>.

1991 yılında Van il merkezinin 35 km. kuzeydoğusunda, 1890 m. rakımlı ve suları sodalı Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyılarındaki Karagündüz köyünde bir raslantı sonucunda önemli bir Demir Çağ nekropolünün varlığı anlaşılmış ve bu alanda 1992 yılında kazılara başlanmıştır (Res. 1)<sup>2</sup>. Kazı alanı Özalp bölgesinden kaynaklanıp doğu-batı doğrultusunda akarak sularını Erçek Gölü'ne boşaltan Memedik Çayı'nın oluşturduğu, günümüzde "Erçek Düzü" denen vadinin kuzeybatı uç kesiminde, -en azından İlk Tunç Çağı'nın erken evrelerinden beri iskân edilmiş- bir höyüğün yakınında yer almaktadır (Burney 1958: 178 vdd.). Van Müze Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Müdürlüğü'nce ortaklaşa olarak başlatılan kazılara neden olan rastlantısal buluntular höyüğün 1.5 km. doğusundaki, kuzeyden güneye doğru hafif meyilli bir tarlada ele geçirilmiştir (Res. 2). Höyükten ve köyden uzakta, toprak üzerinde hiçbir izi olmayan bu yeni nekropol bölge tarih ve kùltürünün oldukça karanlık bir dilimine ışık tutucu nitelikteki zengin veri ve buluntularıyla büyük bir önem taşımaktadır.

Karagündüz Nekropolü'nde 1992-1995 yılları arasında sürdürölen kazılarda şimdiye değin 10 mezar (K1-10) incelenmiştir.

### *Mimari*

Bugünkü tarla yüzeyinden 0.50-1.00 m. kadar derinde bulunan Karagündüz mezarları -basit toprak bir örnek (K9) dışında- dromoslu oda türündedir. Toprağa kazılmış çukurların kaba taşlarla ve çamur harç kullanılarak

<sup>1</sup> Çoğu definciler ve köylülerce talan edilen bu mezarlıklardan yalnızca birkaçında küçük çaplı kazılar gerçekleştirilebilmiştir. Bkz. Öğün 1978<sup>b</sup>; Öğün 1978<sup>a</sup>; Öğün 1982; Sevin 1986.

<sup>2</sup> Kùltür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün sağladığı izinle gerçekleştirdiğimiz kazıya Van Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü büyük çapta destek olmaktadır. Ayrıca bu çalışma İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenmiştir. Proje No. 613/210494.



örülmesi sonucu oluşturulmuşlardır. Tümü kuzeydoğu-güneybatı yönlerine bakan mezarların, bir örnek dışında (K4), güneybatıdaki dar yüzleri önünde küçük bir ön giriş mekânına (dromos) yer verilmiştir (Res. 3-4). Bu ön mekân bazen toprağa kazılmış basit bir çukurdan ibaretken, bazen de etrafi taşlarla örülmüş düzenli bir görünüm arz etmektedir. Mezar odasından daha yüksek bir düzeydeki dromosun yan yüzlerinden birinde gömü odasına ulaşan alçak bir kapı bulunmaktadır (Res. 5-7). Kapının boyutları odanın genişliğiyle orantılı olup 0.65 x 0.60 m. ile 0.53 x 0.50 m. arasında değişmektedir. Yanlarında monolit dikmeler, üstte ise büyük bir lento ile örtülmüşlerdir. Gömüler yapıldıktan sonra kapılar, önlerine dik olarak yerleştirilmiş ağır sal taşı levhalarla kapatılmış, sonra da dromos, yeni bir gömü yapılarına değin, taş ve toprakla doldurulmuştur (Res. 8-9).

Dromostan daha derindeki mezar odalarına kimi örneklerde basamaklarla, kimilerinde de basamaksız olarak inilmektedir. Kabaca dikdörtgen planlı olan odalar, tabanda 2.10 x 4.20 m., 1.75/1.85 x 3.30 m., 1.30/1.50 x 3.20 m. ve 1.25/1.64/1.45 x 4.30 m. gibi boyutlardadır. Tümü çökmüş olduğundan özgün yükseklik açık olmamakla birlikte, mevcut yükseklikleri 1.50 ile 2.50 m. arasında değişmektedir.

Mezarların duvarları, ön yüzleri hafifçe düzeltilmiş taşlarla inşa edilmiş; alttan üste doğru giderek küçülen taşların örgüsünde birleştirici olarak çamur kullanılmıştır. Tavanlar daha önce Ernis-Ünseli nekropolünden bildiğimiz üzere, sahte-kemer yani aşırma-bindirme tekniğiyle örtülmüştür (Sevin 1987: 36 vdd.). Tümü çökmüş olmakla birlikte, kimi örneklerde konstrüksiyon günümüze iyi durumda kalabilmiştir. Örneğin bir mezarda, dik yan duvarlardan sahte kemerin ilk aşırılmalı atkı taşlarına geçiş 1.95 m. yükseklikte başlatılmış, üst üste iki sıra aşırılma ile kemer kavsi 0.20 m. kadar daraltulabilmiştir. Buna göre tavan açıklığının 1.00 m. ve daha da daraltulabildiği ve sonuçta bu açıklığın ince, yassı kapak taşlarıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ince kapak taşları klasik Urartu mezarlarının ağır bloklarından ayrılan en belirgin özelliği<sup>3</sup>. Bunların üzerine ise küçük mıcır taşları serilerek, olasılıkla mezar odalarına yukarıdan toprak akması önlenmeye çalışılmıştır.

Mezar odalarının tabanı daima milli sert topraktır. Yan duvarlar düzdür. Yalnızca bir örnekte, güney uzun duvar üzerinde, ortaya gelecek şekilde bü-

<sup>3</sup> Dilkaya'da bulunan ve plan açısından Karagündüz'dekilerin tam paralelini oluşturan oda-mezarlardan 1 No'lu ağır kapak taşlarıyla (Çilingiroğlu 1986: 84, plan 5; 1991: 30) daha geç bir döneme işaret etmektedir.

yük bir niş yer verilmiştir (Res. 3,10). 1.15 x 0.95 x 0.45 m. boyutlarındaki niş mezar tabanından 0.80 m. yüksektedir ve tek parçalı kumtaşı levhadan oluşturulmuş alt tablası odanın içine doğru 0.20 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Bu türde nişler Urartu mezar mimarisinin tipik özellikleri arasındadır (Sevin 1986 : res. 3; Sevin 1987 : res. 11).

Karagündüz'ün dromoslu oda-mezarları, ufak tefek farklılıklar bir yana, plan açısından klasik Urartu dönemindeki taş örgü ya da kayaya oyulmuş örneklerin adeta tam bir paralelini oluşturmaktadır.

Benzer özellikler gösteren Karagündüz mezarlarından biri (K2) farklı karakteristik özellikleriyle ilgi çekicidir (Sevin-Kavaklı 335 vd.) Yüzeyden 1.40 m. derinlikte bulunan bu mezar ilke olarak, ötekiler gibi kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür; kısa yüzdeki giriş de batıya bakınmaktadır (Res. 3, 11). Ancak, burada duvarlar dikine konulmuş 0,50 ila 0,80 m. yüksekliğindeki taşlarla oluşturulmuş; bunların üzerine ise tavanı örtecek kapak taşlarının rahatlıkla oturtulabilmesi amacıyla, yassı sal taşı levhalar yerleştirilmiştir. Düz ve ağır iki kapak taşıyla örtülmüş olan tavan düzdür. Dış görünüşüyle ve ilk bakışta taş-sandık özelliklerini taşıyan bu mezar, güneybatı uçtaki girişinden açıkça anlaşılacağı üzere, aslında çok ilginç ve çok ilkel bir alçak oda-mezar türüdür. 0.53 m. genişliğindeki giriş dik olarak yerleştirilmiş sal taşı bir levha ile kapatılmıştır. Tüm uzunluğu 2.50 - 2.70 m.'yi bulan mezar odasına, genişliği 0.53 ila 0.65 m. arasında değişen, 0.70 m. derinliğindeki koridorumsu bir geçitten girilebilmektedir. Alçak ve dar oda giderek genişlemekte ve bu genişlik doğu uçta 2.30 m.'ye ulaşmaktadır. Üzerinde kapak taşı bulunmamış olan kuzeydoğu uçta, sert kilden ana toprağa oyulmuş 1.20 m. çapında ve 0.45 m. derinliğinde bir çukura yer verilmiştir. Bunun içinde kafatasları, iskeletler ve mezar armağanlarına, birbirlerinden temiz toprak tabakalarıyla ayrılmış en azından üç sıra halinde, rastlanmıştır. Burada adeta giderek dolan mezar odasındaki yer sorununa bu türde bir önlemlerle çözüm getirilmeye çalışılmış gibidir. Bu durum, daha sonra kimi Urartu mezarlarında karşımıza çıkacak ve fakat işlevleri konusu açık bir biçimde anlaşılammış olan şişe biçimli derin kuyuları anımsatmaktadır<sup>4</sup>. Ancak mezarın kuzeydoğu uç kesimi, ne yazık ki, bir yandan daha geç dönemde inşa edilen bir oda-mezar (K1),

<sup>4</sup> Bu türde kuyular klasik Urartu kaya mezar anıtlarından Varto / Kayalıdere (Burney 1966: 107 vdd., res. 22), Palu I No'lu mezar (Sevin 1994<sup>2</sup>: res. 5) ve Kuzeybatı İran'da Hodar Kale'den (Kleiss 1974: 97, res. 18) tanınmaktadır.

öte yandan da köylüler tarafından tahrip edilmiş olduğundan iyi bir şekilde incelenememiş değildir.

Buna karşılık, Karagündüz mezarlarında yer darlığı sorununu çözümlenmeye yönelik kimi girişimlerde bulunulduğu gerçek oda-mezarlardan da anlaşılmaktadır. Örneğin bunlardan birinde (K10) arka kısa duvarın ortasına ve zemin seviyesine açılan, niş görünümlü küçük bir pencere yardımıyla oyulabilen basit toprak hücreye, kimi hediyelerle birlikte, 7 kafatasının yerleştirildiği saptanmıştır. Bu türde girişimleri çok odalı Urartu örneklerinin proto-tipleri olarak nitelemek pek yanlış sayılmasa gerektir. Nitekim çok odalı Urartu kaya mezarlarında karşılaşılan ve ana gömü mekânlarından kaba işçilikleriyle kolaylıkla ayrılabilen kimi odaların işlevsel açıdan fazla sayıdaki iskelet ve armağanları depolama amacına yönelik oldukları söylenebilir. Van Kalesi'ndeki Neft Kuyu, İç Kale ve Doğu Odaları kaya mezar anıtlarının yan mekânları (Sevin 1987: res. 11-13), Varto/Kayalidere'nin 4 no'lu mekânı (Burney 1966: res. 22), Palu III mezarının 2. odası (Sevin 1994: res. 7) ve Kuzeybatı İran'da, Maku yakınındaki Sangar Kaya mezarının "D" odası (Kleiss 1968: 5 vd., res. 6-7) bu türde depo mekânları olmalıdır.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Karagündüz mezarı (K2) gerek mimari ve gerekse buluntular yönünden arkaik bir görünüm sergilemektedir. Aslında oda-mezar olarak kullanılmış olmakla birlikte, taş-sandık ve oda-mezar arasında bir geçiş dönemini temsil eden bu yapının daha küçük boyutlu ve biraz farklı bir benzerine Van/Dilkaya Nekropolü'nde (No. 1) rastlanmıştır<sup>5</sup>. Açılır kapanır kapı düzenleri nedeniyle oda-mezar özelliği taşıyan bu örnekler, çok alçak oluşları ve üzerlerinin de iri taş levhalarla örtülü olması yüzünden taş-sandık özelliklerine de sahiptirler. Bu iki farklı örneği sandık-mezarlardan oda-mezarlara geçişi temsil eden türler olarak kabul etmek olasıdır.

Daha önce de belirtildiği üzere, Karagündüz'dekilere yakın ve hemen hemen çağdaş oda-mezarlara şimdiye değin yalnızca Van havzasındaki Ernis (Ünseli) ve Dilkaya'da rastlanmıştır.

Demir Çağı'nın erken aşamalarından başlayarak Van Gölü havzasında beliren dromoslu oda-mezar anlayışının kökeni konusunda açık bilgiler yoktur. Biz, sahte kemerli oda-mezar anlayışının bu yöreye yabancı olduğunu

<sup>5</sup> Yanlışlıkla "cist-grave" olarak nitelenen bu örnek için bkz. Çilingiroğlu 1985: 153 vd., res. 4-5, plan 4; 1991, 30, res. 03.1.

düşünmekteyiz (Sevin 1987: 43 vd.). Ancak burada bu geniş kapsamlı sorunun tartışılması için hiçbir yeni girişimde bulunmayacağız.

### Gömüler

Karagündüz oda-mezarlarında daima çok sayıda ceset bulunmaktadır (Res. 12). Bunlar sayı olarak biraz mezarın boyutlarıyla orantılı olup bu sayı 20'den 80'e değin değişebilmektedir. Bununla birlikte, aynı oda içine gömülmüş, aynı kültürden, kadınlı erkekli cesetler arasındaki ilişki konusunda fazla birşey söylenemez. Bu yüzden de -hiç olmazsa şimdilik- bunların birer aile-sülale mezarı mı, yoksa başka özellikleri nedeniyle bir araya gömülmüş kişilere ait mezarlar mı oldukları konusuna açık bir yanıt verilemez. Cesetler mezara ayaklar karna çekik olarak yani hoker durumunda ve belli bir yön anlayışı olmaksızın, bir yanları üzerine gelecek şekilde yatırılmışlardır (Res. 13-14)<sup>6</sup>. Her yeni ceset geldiğinde eskiler geriye doğru itilerek ya da toplanarak (Res. 15) odada yer açılmış, bunun sonucunda da eski iskeletler odaların arka duvarlarında zamanla bir yığın haline gelmişlerdir. Böylelikle her mezarda yalnızca en son gömünün orijinal durumu korunabilmiştir (Res. 4, 16). Bu, klasik Urartu oda mezarlarından tanıdığımız bir gömü özelliği olup<sup>7</sup>, aynı tür âdet Assur oda-mezarlarında Orta Assur Dönemi'nden beri uygulama alanı bulmuştur<sup>8</sup>, Yukarıda da değinildiği üzere, bazı mezar odalarına bitişik olarak toprağa oyulan hücrelere fazla kafatasları ve kimi armağanların bırakıldığı saptanmıştır. Bunu, daha sonra Urartu Krallığı Dönemi'nde karşımıza çıkacak olan çok odalı mezar anlayışının ilk örnekleri olarak nitelemek pek yanlış sayılmasa gerek.

Bunların yanında, kimi mezar odalarında, daha az sayıda olmakla birlikte, yakılarak gömülmüş kişilere ilişkin parçalara da rastlanmaktadır. Sözgelimi bir mezarda (K5) yakılan cesetlerden arta kalan kemik parçaları odanın kuzeybatı köşesinde, tabanın hemen üzerinde toplu olarak ele geçiril-

<sup>6</sup> Birkaç örnekte (K2, K5) cesetler başlar kuzeye gelecek şekilde ve kuzey-güney doğrultusunda yatırılmışlardır. Hoker gömü Dilkaya I (Çilingiroğlu 1985: 154; 1991: 30) ve Aluntepe III No'lu (Özgüç 21 vd.) mezardan da bilinir. Tüm antropolojik malzeme Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden Prof. Dr. Erksin Güleç ve ekibi tarafından değerlendirilmektedir.

<sup>7</sup> Öğün 1978<sup>a</sup>: 661; 1978<sup>b</sup>: 62 vd., res. 2. Dilkaya'da bulunmuş Erken Demir Çağı'ndan küçük çaplı bir örnek için bkz. Çilingiroğlu 1985: 153 vd., res. 4-5, plan 4; 1991: 30, res. 03.1.

<sup>8</sup> A.T. Olmstead, *History of Assyria*, 1975: 625; B. Hrouda, "Nachtrag", A. Haller, *Die Gräber und Gräfte von Assur*, WDOG 65, 1954: 185; A. Haller, *aynı eser*, 102, res. 136a; M. Mallowan, *Nimrud and its Remains I*, 1966: 190.

miştir. Burada, kremasyona uğramış kemikler arasında iki adet çocuk dişi bulunmaktadır. Bu durum kremasyonun olasılıkla yalnızca küçük çocuklara uygulanmış olabileceğine işaret etmektedir<sup>9</sup>. Nitekim şimdiye değin saptanan yüzlerce iskeletten hiçbirinin çocuklara ait olmaması da bu görüşe destek olmaktadır. Yakılan cesetlerin kül ve kemik parçalarının, Urartu örneklerindeki gibi, urnelere yerleştirildiğine ilişkin bir iz yoktur.

Aynı mezarda yakma ve normal gömünün yan yana olması Urartu mezarlarından tanıdığımız başka bir özelliktir (Öğün 1978<sup>a</sup>: 660 vd.; 1978<sup>b</sup>: 62 vd.).

İskeletler üzerinde yapılan antropolojik incelemelerden erkekler ve kadınların aynı odalara gömüldükleri ve aralarında, gömme biçimi açısından cinsle dayalı bir fark gözlemlenmediği anlaşılmaktadır.

Gömü töreni sırasında karanlık oda-mezarı aydınlatmak amacıyla pişmiş topraktan kandiller kullanılmıştır (Res.17). Akıtacaklı sığ bir çanak türündeki bu kandiller, Urartuların daha çok sevdiği çift hazneli türden farklıdır<sup>10</sup>.

Bir kumaşa sarılı ya da giyimli olarak gömüldüğü sanılan cesetlerle birlikte mezara çeşitli armağanlar bırakılmıştır. Bunlar arasında değişmeyenler, her ceset için bir set oluşturacak türdeki, pişmiş topraktan açık ağızlı bir çanak ile dar ağızlı ve yüksek ya da alçak boyunlu bir çömlektir (Res. 23-24). Bunlardan ilkinde çoğu kez kuzu-oğlak türü hayvanlara ait omurga parçaları ele geçirilmiş (Res. 23/1-3)<sup>11</sup>, diğerine ise sıvı konduğu anlaşılmıştır. Daha

<sup>9</sup> Sevin-Kavaklı 340. Yakılarak ve fakat büyüklerden ayrı olarak taş-sandık mezarlar ya da urneler içinde gömülmüş çocuk diş ve iskelet kalıntılarına Dilkaya ve Dinkha Tepe II nekropollerinde de rastlanmıştır: Çilingiroğlu 1985: 154, res. 6, plan 5; 1987: 232 vd., res. 16; 1991: 30, lev. 03.1, res. 03.4; Çilingiroğlu, Derin 410; Muscarella 1974: 75 vd.

<sup>10</sup> Kroll 142, Typ. 74-73. Mezar kandillerine Adilcevaz'daki oda-mezarlarda da rastlanmıştır: Öğün 1978<sup>a</sup>: 662, res. 31-32. Çift hazneli klasik Urartu kandilleri için ayrıca bkz. R. Merhav, *Urartu. A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (yay. haz. R. Merhav) 1991, 204, res. 14-15.

<sup>11</sup> Kuzeybatı İranda'ki Dinkha Tepe'nin Demir I-II dönemlerine ait Dinkha III ve II nekropollerinde koyun/keçi kemiklerinden yiyecek kalıntılarına rastlandığı bildirilmekle birlikte, yiyeceklerin durumları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş değildir; yalnızca bir mezarda koyun/keçi kemiklerinin cesedin ayaklarında bulunduğu rapor edilmiştir. Aynı yerde sıvı yiyeceklerin kapalı ağızlı kaplara konulmuş olmasının mümkün bulunduğu bildirilmiştir: Muscarella 1974: 38, 48, 59, 63. Benzer bir durum Hasanlı V dönemi mezarları için de geçerlidir: Dyson 1965: 196. Marlık'ta ise hayvan ve kuş kemiklerine çanak çömlekler içinde rastlanmıştır:

çok cesedin baş tarafına gelecek şekilde konumlandırılan kapların mezar odasına yerleştirilişi sırasında, içinde sıvı olan çömleğin ağzının, içinde katı yiyecek bulunan çanak tarafından bir kapak gibi örtülmesine özen gösterilmiştir. Bir mezarda (K6-7) ise kaplara konmuş yiyeceklerle birlikte, koyun-oğlak türü hayvanlara ait alt çene parçalarına da rastlanmıştır.

Mezarlardaki bu hayvan kemiklerinin, yalnızca öteki dünyaya uğurlanan ölüye bırakılan bir yolluk ya da kesilen kurbandan çok, yaşayanları da kapsayan bir ölü yemeği ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Nitekim bazı mezar odalarının (K3, K5) yanında tandır ve ocakların bulunuşu son derecede ilginçtir<sup>12</sup>. Bu durum cenaze töreni sırasında kesilen küçük baş hayvanların mezarlıkta pişirilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

### *Mezar armağanları*

Mezarlara çanak çömleklerle birlikte çok sayıda armağan bırakılmıştır. Ancak, daha sonraki Urartu mezarlarında normal duruma girmiş olanın aksine, bunlardan hiçbiri kırılıp bükülerek kullanılmaz duruma sokulmuş değildir. Aynı şekilde, klasik örneklerden farklı olarak odalara mobilya konduğuna ilişkin en küçük bir iz yoktur<sup>13</sup>. Buna karşılık hemen her mezarda demir ve tunçtan süs eşyaları ve silahlarla, akik, kornalin, dağ kristali, tunç, firit, cam ve fayanstan çok sayıda boncuk (Res. 12-20), fayans ve cam ağırşaklar (Res.21/4) ile alundan bir küpe ve iki taş mühür ele geçirilmiştir.

Mezar armağanları arasında en ilginçini demirden süs eşyaları ile törensel silahlar oluşturur (Res. 21/1-3, 5-6). Bunlar arasında tümü dövme tekniğinde yapılmış bilezikler, halhallar ve yüzükler, gözlü süs iğneleri ile hançerler, mızrak uçları (Res. 21/6), irili ufaklı bıçaklar (Res. 21/5; 22/7) ve bir topuz (?) ile zincir ve olasılıkla kılıç olarak nitelendirilebilecek uzun demir parçaları sayılabilir.

Demir bileziklerin yuvarlak kesitli ya da dövülerek ince bir şerit haline getirilmiş iki türü bulunmaktadır. Bunlardan ilk türdekiler (Res. 21/3; 22/1-2) Batı İran ve Kafkasya'da İ.Ö. X. yüzyıldan IX. yüzyılın başlarına değin kul-

Negahban 15. İçinde yiyecek kalıntıları olan kaplar İğdır mezarlarında da bulunmuştur: Barnett 159.

<sup>12</sup> Sevin-Kavaklı 340. Nekropol alanı içinde bir ocağa Dilkaya'da da rastlanılmıştır.

<sup>13</sup> Urartu mezarlarındaki mobilyalar için bkz. Burney 1966: 108 vd., res. 23/1-6; Özgüç 13, 22 vdd., res. 18, Lev. XIX-XXIII; Ögün 1978<sup>a</sup>; 1978<sup>b</sup>: 63, res.18-19, 21; 1982: 221, res. 26/a-c; Esejan 36, res.XV/17-19; Biscione 124, res. 10/17-20.

lanım görmüşlerdi (Sevin 1987: 39, not 11, res. 5/10, 14; 6/5-6). Şimdilik yalnızca Karagündüz'e özgü görünen ikinci guruptaki şerit biçimli bileziklerin ince ve kalın olarak iki türü bulunmaktadır (Res.21/1-2; 22/3-4). Bunların tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'de rastlanmıştır (Muscarella 1974: res. 45/1020; 1988: 33, res. 14-15). Aynı özellik yüzükler için de geçerlidir (Res. 22/8-10). Bunlardan üç spiralli olanlar teknik açıdan özellikle dikkat çekicidir<sup>14</sup>. Süs içneleri çokça kullanılan mezar armağanlarından (Res. 22/6). Burada önce yuvarlak bir çubuk haline getirilmiş olan içnenin üst tarafı dövülerek yassılaştırılmış ve sonra da buraya bir delik açılmıştır. Bu türün yakın benzerleri Ernis (Sevin 1987: 39, res. 5/5) ve Dilkaya'da (Çilingiroğlu 1985: 154; 1991: 30) bulunmuştur. Bir örnekte ise içnenin baş kısmına büyük bir akik taş yerleştirilmiştir (Res. 22/5)<sup>15</sup>.

Kabzası, dövülerek konveks bir şerit haline getirilmiş iki ayrı parçadan oluşturulmuş, sap-demirsiz ve namlusu tek omurgalı hançer benzersizdir<sup>16</sup>. Namlusunun geniş üst kısmında iki delik bulunan sap-demirsiz örneklerin benzerleri Kuzey İran'da Gilan bölgesi Erken Demir Çağı'nda (Haerinc 69, lev. 61/9) görülebilir. Yalnızca K2 mezarında ele geçirilmiş olan demir zincir kümelerinin benzerlerine Hasanlu IV (Lamberg-Karlovsky 291, lev. XXIV), Dinkha Tepe II (Muscarella 1974: res. 45/1034-35, 1041) ve Sialk B (Ghirsman 80, lev. LXXV/924, XXV/1) nekropollerinde rastlanmıştır; Iğdır'da kremasyon gömülerle birlikte bulunduğu rapor edilmiştir (Barnett 159).

İster meteorik, ister izabe edilmiş olsun, demirin başlangıçta süs ve olasılıkla simgesel önem taşıyan değerli bir metal olduğu bilinmektedir. Karagündüz oda-mezarlarının demir madenin yalnızca törensel silah ve ziynet

<sup>14</sup> Dinkha Tepe II'deki benzerler için bkz. Muscarella 1974: res. 26/413, 419, 36/426, 48/218. Van/Toprakkale'den bulunduğu bildirilen ve fakat aslında Karagündüz türünde daha erken bir mezardan çıkarılmış olması olası, Berlin'e satın alma yoluyla giden demir bir yüzük için bkz. R.-B. Wartke, *Toprakkale-Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, 1990: 118, res.27/e.

<sup>15</sup> Biraz daha farklı olmakla birlikte, Hasanlu IV ve Geoy Tepe'den biraz daha erken, akik başlı birer örnek için: Muscarella 1988: 40, No. 39; H. Crawford, *Iranica Antiqua* XI, 1975: 13, res. 3c.

<sup>16</sup> Çok farklı teknikle olmakla birlikte, bizim örneğimizi andıran Hasanlu IV'ten kimi örnekler için bkz.: Lamberg-Karlovsky 297, lev. I/1-2.

eşyası olarak, kullanıldığı erken bir döneme ait oldukları kuşkusuzdur<sup>17</sup>. Nitekim yukarıda sunduğumuz karşılaştırmalar nekropoldeki erken mezarların Hasanlu IV ve Dinkha Tepe II'nin başlarıyla çağdaş olabileceğine işaret etmektedirler. Bu dönem, Anadolu arkeolojisinde kullanılan biçimiyle "Erken Demir Çağ"; Dyson'ın Kuzeybatı İran terminolojisiyle de "Demir II" (İ.Ö. 1000 - 800) olarak tanımlanmaktadır. Bir başka deyişle, Karagündüz Mezarlığı Urartu Krallığı'nın, Tuşpa başkent olarak kuruluşundan (İ.Ö. IX. yüzyıl ortaları) önceye giden bir döneme aittir.

Karagündüz'deki tunç eserler demire kıyasla son derecede azdır ve daha çok gelişkin dromoslu oda-mezarlarda görülürler. Küçük bir disk, mekik biçimli tel sargı boncuk, fıçı biçimli boncuklar, firit boncuklu bir çift küpe ve çeşitli türde yüzüklerin yanında en ilginç buluntular süs iğneleridir. Başları haşhaş, sırt sırta vermiş çift horoz ya da kartal (Res. 21/7) veya tomurcuklu olan bu iğnelerin paralellerine Urartu Krallığı döneminde sıkça rastlanılmaktadır<sup>18</sup>.

Karagündüz Nekropolü'nde çok sayıda çanak çömlek ele geçirilmiştir. Bunlar teknik, biçim ve bezeme anlayışları açısından iki büyük guruba ayrılabilirler. Sayıca daha fazla örnekle temsil edilen ilk guruptakiler çoğunlukla pembe, azınlıkla da kahverengi ve kiremit renk hamurludurlar. Çoğunlukla çarkta, daha az olarak da elde yapılmış olan kapların astarlı yüzeylerinde, fırın ısısının dengesiz dağılımı nedeniyle alacalanma görülür ki, bu en belirgin teknik özellik durumundadır. En sevilen formlar, içe çekik ağız kenarlı, ağız kenarının altı yatay oluk bezemeli, keskin profilli ve tutamağı dikey delikli çanaklar (Res. 23/5, 7; 25/1-4) ile dışa çekik ağız kenarlarının içinde çoğu kez birer oluk bulunan, basık gövdeli, S profilli ve düz dipli küçük çömleklerdir (Res. 24/3-5; 25/9-12). Bunların yanında, basit ağız kenarlı, keskin profilli, tutamaklı ya da tutamaksız ve düz dipli çanaklar (Res. 23/1,8; 25/5-8) ile ve dar ve yüksek boyunlu vazolar (Res. 24/1-2) da dikkat çekicidir. Çömleklerin omuzları üzerinde dekorasyon ögesi olarak küçük kabarcıklara sık rastlanır (Res. 24/4,6; 25/12). Kimi kaplar kazıma (Res. 23/4), çok az sa-

<sup>17</sup> R. Pleiner, *Annals of the Náprstek Museum*, 6, 1967: 16 vdd.; R. Pleiner, J.K. Bjorkman, *Proceedings of the American Philosophical Society* 118/3, 1974, 283; P.R.S. Moorey, *Archaeologica Iranica et Orientalis. Miscellanea in Honorem L. Vanden Berghe*, 1989: 277 vd.

<sup>18</sup> Öğün 1978<sup>b</sup>: res. 17; Burney 1966: lev. XIc. Yıldırım (34 vdd., lev. 11/17-27) bu türde tunç iğneleri genel olarak İ.Ö. VII. yüzyıla tarihlemekle birlikte, Karagündüz'deki mezarların bu denli geç bir tarihe değin kullanıldığına işaret eden en ufak bir kanıt yoktur.



yıda parça da baskı tekniğinde (Res. 24/4) yapılmış motiflerle dekore edilmiştir.

Genel olarak ele alındığında, ağır dönen bir çarkta ve hatta kısmen elde biçimlendirilmiş, çoğu kez hamur yaşken yapılmış kazıma diagonal çizgiler ya da ağız kenarlarının altındaki yatay oluklarla bezenmiş olan bu grup çanak çömleklerin gerek teknik ve gerekse biçim açısından, batıda Elazığ-Bingöl yöresinden doğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyılarına değin yayılmış Demir Çağ mallarıyla aynı gruba girdikleri söylenebilir (Sevin 1991; 1994<sup>b</sup>: 222, res. 21.5; Pecorella, Salvini, res. 24, 26, 30, 33, 62; krş. Summers 246). Ancak en yakın akrabalar, tümü Van Gölü havzasındaki Ernis (Sevin 1996), Ahlat (Özfirat 362, res. 7, çizim 3), Van Kalesi Höyüğü (Sevin 1994<sup>b</sup>: 222, res. 21.5) ve biraz daha geç olmakla birlikte Dilkaya Nekropolü'nde (Çilingiroğlu 1992: 475 vd., res. 12-17) görülmektedir.

İkinci gruba giren kaplar ilkinde kıyasla daha az sayıdadır. Tümü çarkta biçimlendirilmiştir. En dikkat çekici özellik, yüzeylerinin kalın ve parlak cilalı kırmızı-kahverengi bir astarla kaplanmış oluşudur. En sevilen biçimler basit ağız kenarları dışı çekik, omurgalı çanaklar (Res. 23/6) ile keskin silmeli, kimileri basit kanallı halka ve düz dipli çömlekçiklerdir. İnce kulplu ve omuzları kabarık silmeli yonca ağızlı testiler de bu guruba dahildir (Res. 26-27). Bunlar, basık ve kalın boyunları, bodur gövdeleri ve maden örneklerin tupa tupa taklidi denilebilecek kulplarıyla türünün en erken temsilcileri durumundadır. Küresel gövdeli ve zarif boyunlu bir örnek biçimsel açıdan bu türün klasik Urartu'dakilere en yakın olanıdır (Res. 27). Anlaşılabacağı üzere maden prototiplerle ilişkileri gayet belirgin olan bu gruptaki kapların tümü, gerek teknik ve gerekse biçim açısından klasik Urartu seramiğinden tanınan özellikleri yansıtmaktadırlar. İlk guruptaki geniş bir bölgeye yayılmış malların aksine, Ernis (Ünseli) Mezarlığı'ndan da tanınan parlak kırmızı cilalı seramiğin Erken Demir Çağı'nda yani Urartu Krallığı öncesinde yalnızca Van havzasına özgü olduğu söylenebilir (Sevin 1996).

Karagündüz'deki dromoslu oda-mezarlar gerek mimari, gerek ölü gömme tarzı ve gerekse kimi armağanlar açısından Urartularinkine oldukça yakın özellikler gösterir. Ayrıntuları iyi bilinmemekle birlikte, benzer durumun Ernis (Ünseli) için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle Urartu Krallığı öncesi dönemde Erçek Gölü ile Van Gölü'nün kuzey, hatta doğu ve batı kıyıları arasında bir kültür birliğinin varlığı, yani materyal kültür açısından söz konusu havzanın ortak bir bölgenin sınırları içinde olduğu ortaya

çıkılmaktadır. Buna karşılık aynı dönemde Batı ve Güney Urmiye bölgesinde oldukça farklı bir kültür sürecinin yaşandığı belirgindir. Sözelimi, Van havzasının kalabalık grup mezarlarına karşılık, Kuzeybatı İran'da, üst üste gömü içeren Geoy Tepe K (Burton-Brown 142 vdd.; Dyson 196) ve Dinkha Tepe IV (Rubinson 1991) mezarları dışında, daima tek kişilik inhumasyonlar söz konusudur (Muscarella 1968: 189 vdd., 194; 1974). Batı İran Demir Çağı'nın erken aşamaları için çok sevilen gri mal ve bununla ilgili biçim repertuvarına Van Gölü havzasında hiç rastlanmaz.

Bütün bunlardan sonra şunu rahatlıkla belirtebiliriz ki, Ernis ve Karagündüz nekropol kültürleri büyük çapta Urartu kültürünün öncüleridir, bir başka deyişle klasik Urartu kültürünün kökeni Van bölgesinde aranmalıdır.

## KATALOG\*

### **Resim : 17**

1) Çap: 13 cm., açık kahverengi (5YR 5/6) hamurlu, kiremit (10R 4/6) astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, el yapımı, açkılı, akıtacağı isli. Env. No: K1.1/92.1.

### **Resim : 23**

1) Çap: 24 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, gri-kiremit alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K6-7.68/93.76.

2) Çap: 9 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, kiremit (10R 4/6) alacalı astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı, açkılı, isli. Env. No: K8.40/93.92.

3) Çap: 19.5 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K7.73/93.75.

4) Çap: 8.8 cm., pembe (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kiremit (10R 4/8) renkte ikinci bir boya astar vurulmuş, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, açkılı. Env. No: K5.44/93.73.

5) Çap: 25 cm., kiremit (2.5YR 5/6) renkte hamurlu, hamurunun renginde astarlı, gri-kiremit alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K6.18/93.33.

6) Çap: 9.5 cm., açık kahverengi (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kiremit (10R 4/8) renkte ikinci bir boya astar vurulmuş, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, açkılı. Env. No: K5.18/93.17.

\* Katalog burada yayınlanan Karagündüz Mezarlığı çanak çömleklerini kapsamaktadır. Katalogta elde yapılmış olduğu belirtilenler dışında kalanlar çark yapımıdır. Kum içindeki taneler  $1 \text{ mm}^3$ 'den küçükse "ince";  $1-2 \text{ mm}^3$  kadarsa "orta";  $2 \text{ mm}^3$ 'den büyükse "kaba" kum katkılı; kap çeperinin iç ve dış yüzleri kiremit, ortası siyah renkteyse "orta"; tümüyle kiremit rengindeyse "iyi"; siyahsa "kötü" pişirilmiş terimleri kullanılmıştır. Renkler için *Munsell Soil Color Charts* (Baltimore 1975) skalasından yararlanılmıştır.

7) Çap: 25 cm., açık kahverengi (2.5YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, krem-kiremit alacalı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K6.9/93.37.

8) Çap: 12.2 cm., açık kahverengi (5YR 5/6) hamurlu, kiremit (10R 4/6) renkte alacalı astarlı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K8.4/93.101.

#### **Resim : 24**

1) Çap: 7 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurun renginde astarlı, gri-kiremit alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı. Env. No: K6.61/93.68.

2) Çap: 6 cm., pembe (10R 6/6) hamurlu, hamurun renginde astarlı, gri-kiremit alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı. Env. No: K7.98/93.85.

3) Çap: 8.2 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, kızıl kiremit (10R 4/8) astarlı, alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, el yapımı, açkılı. Env. No: K8.14/93.98.

4) Çap: 8 cm., açık kahve (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, gri-kiremit alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, nemliyen sıvazlanmış. Env. No: K7.75/93.67.

5) Çap: 8.2 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, gri alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş. Env. No: K7.96/93.82.

6) Çap: 11.5 cm., açık kahverengi (5YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kiremit-siyah alacalı, orta kum katkılı, orta pişirilmiş, dışı isli, el yapımı, nemliyen sıvazlanmış, açkılı. Env. No: K5.16/93.30.

#### **Resim : 25**

1) Çap: 14.5 cm., kiremit (10R 3/4) renkte hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkılı, iyi pişirilmiş. Env. No: Kg.25.

2) Çap: 19 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, yüzey siyah alacalı, orta kum katkılı, kötü pişirilmiş. Env. No: K8.114/94.89.

3) Çap: 20 cm., kiremit (10R 4/8) renkte hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkı, iyi pişirilmiş, açkılı. Env. No: Kg.20 (Müze Env. No: 8.6.92).

4) Çap: 21 cm., kahverengi (5YR 4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, dışı hafif alacalı, orta kum katkı, iyi pişirilmiş. Env. No: Kg.17 (Müze Env. No: 8.4.92).

5) Çap: 11 cm., açık kahverengi (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum katkı, iyi pişirilmiş, açkılı. Env. No: Kg.1 (Müze Env. No: 8.11.92).

6) Çap: 13 cm., açık kahverengi (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, dışı alacalı, orta kum katkı, iyi pişirilmiş. Env. No: Kg.2 (Müze Env. No: 8.10.92).

7) Çap: 15 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, alacalı, orta kum katkı. Env. No: Kg.6 (Müze Env. No: 8.8.92).

8) Çap: 22 cm., pembe (2.5YR 6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, alacalı, orta kum katkı, iyi pişirilmiş. Env. No: Kg.18 (Müze Env. No: 8.5.92).

9) Çap: 11 cm., kahverengi (5YR 4/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, dışı siyahlaşmış, kaba kum katkı, kötü pişirilmiş, el yapımı, açkılı. Env. No: Kg.8.108/93.86.

10) Çap: 13 cm., açık kahverengi (5YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, alacalı, orta kum katkı, orta pişirilmiş. Env. No: Kg.13 (Müze Env. No: 8.12.92).

11) Çap: 11.5 cm., açık kahverengi (5YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, alacalı, orta kum katkı, orta pişirilmiş. Env. No: Kg.12 (Müze Env. No: 8.13.92).

12) Çap: 9.5 cm., kahverengi (5YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, alt kısmı alacalı, orta kum katkı, orta pişirilmiş, nemliken sıvazlanmış. Env. No: Kg.21.

**Resim : 26**

Yük: 16 cm., kızılkahve (2.5YR 5/6) hamurlu, kızıl kiremit (10R 5/6) astarlı, alacalı, ince kum katkı, iyi pişirilmiş, açkılı. Env. No: K3-2/93.64 (Müze Env. No: 3.64.93).

**Resim : 27**

Yük: 25 cm., pembe (2.5YR 6/6) hamurlu, ağzının içi ve dışı kiremit (10R 4/8) astarlı, alacalı, orta kum katkı, orta pişirilmiş, açkılı. Env. No: K9-4/94.108.

## BİBLİYOGRAFYA

BARNETT, R.D.

"The Urartian Cemetery at Igdyr", *Anatolian Studies* 13, 1963: 153-198.

BAŞGELEN, N.

"Çelikli Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 34-35, 1986: 21-24.

BISCIONE, R.

"Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XXXIV, 1994: 115-135.

BURNEY, C.A.

1958 "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies* 8: 157-209.

1966 "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies* XVI, 1966: 55-111.

BURTON-BROWN, T. B.

*Excavations in Azerbaijan, 1948*, London 1951.

ÇİLİNGİROĞLU, A.

1985 "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 151-162.

1986 "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1985", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 81-94.

1987 "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 229-247.

1991 "The Early Iron Age at Dilkaya", (yay.haz. A. Çilingiroğlu, D. French) *Anatolian Iron Ages* II, Oxford: 29-38.

1992 "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 469-491.

ÇİLİNGİROĞLU, A., DERİN, Z.

1991 "Van-Dilkaya Kazısı, 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Çanakkale* : 403-422.

DYSON, R.H. Jr.

1965 "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies* 24: 193-217.

ESEJAN, S.A., et.al.

*Biajnskaja Grobnica v Erevane* (Arkheologiceskie Pamjatniki Armenii, 15 Urartskie Pamjatniki), Erevan 1991 (Tekst Rusça, Ermenice ve İngilizce özet).

GHIRSHMAN, R.

*Fouilles de Sialk II*, Paris 1939.

GUNTHER, A.

"Presentations of Urartian and Western Iranian Fortress Architecture in the Assyrian Reliefs", *Iran* XX, 1982: 103-112.

HAERINCK, E.

"The Iron Age in Guilan-Proposal for a Chronology", *Bronzeworking Centers of Western Asia c.1000-539 B.C.* (yay.haz. J. Curtis) London, New York 1988: 63-78.

KLEISS, W.

1968 "Urartäische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan", *İstanbulur Mitteilungen* 18: 1-44.

1974 "Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* NF 7: 79-106.

KROLL, S.

*Keramik urartäischer Festungen in Iran*, Berlin 1976.



LAMBERG-KARLOVSKY, C.C.

*The Development of a Metallurgical Technology, Documented Early Finds of Metals in the Near East and the Evidence from Hasanlu, Iran*, University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan 1965.

MUSCARELLA, O.W.

1968 "Excavations at Dinkha Tepe", *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* : 187-196.

1974 "The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran", *Metropolitan Museum Journal* 9: 35-90.

1988 *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.

NEGAHBAN, E.

*A Preliminary Report on Marlik Excavation*, Teheran 1964.

ÖGÜN, B.

1978<sup>a</sup> "Urartäische Bestattungsbräuche", *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift für F.K. Dörner* : 639-678.

1978<sup>b</sup> "Die urartäischen Gräber in der gegend von Adilcevaz und Patnos", *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: 61-67.

1982 "Die urartäischen Paläste und die Bestattungsbräuche der Urartäer", *Palast und Hütte*, Mainz am Rhein : 217-236.

ÖZFIRAT, A.

"M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993: 359-377.

ÖZGÜÇ, T.

*Altuntepe II*, Ankara 1969.

PECORELLA, P.E., SALVINI, M.

*Tra Lo Zagros E l'Urmia*, Roma 1984.

## RUBINSON, K.S.

"A Mid-Second Millennium Tomb at Dinkha Tepe", *American Journal of Archaeology* 95, 1991: 373-394.

## SEVİN, V.

1986 "Urartu Mezar Mimarisine Yeni Katkılar", *Anadolu Araştırmaları* X: 329-340.

1987 "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler" (yay. haz. A. Çilingiroğlu) *Anadolu Demir Çağları* I: 35-55.

1991 "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of Mushkians", *Anatolian Studies* XLI: 87-97.

1994<sup>a</sup> "Three Urartian Rock-Cut Tombs from Palu", *Tel Aviv* 21: 58-67.

1994<sup>b</sup> "The Excavations at Van Castle Mound", *Anatolian Iron Ages* 3 (yay. haz. A. Çilingiroğlu, D.H. French) Ankara: 221-228.

1996 "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları*, Afif Erzen Armağanı (baskıda).

## SEVİN, V.-KAVAKLI, E.

"Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1994: 331-350.

## SUMMERS, G.D.

"Grey Ware and the Eastern Limits of Phrygia", *Anatolian Iron Ages* 3 (yay. haz. A. Çilingiroğlu, D.H. French) Ankara 1994: 241-252.

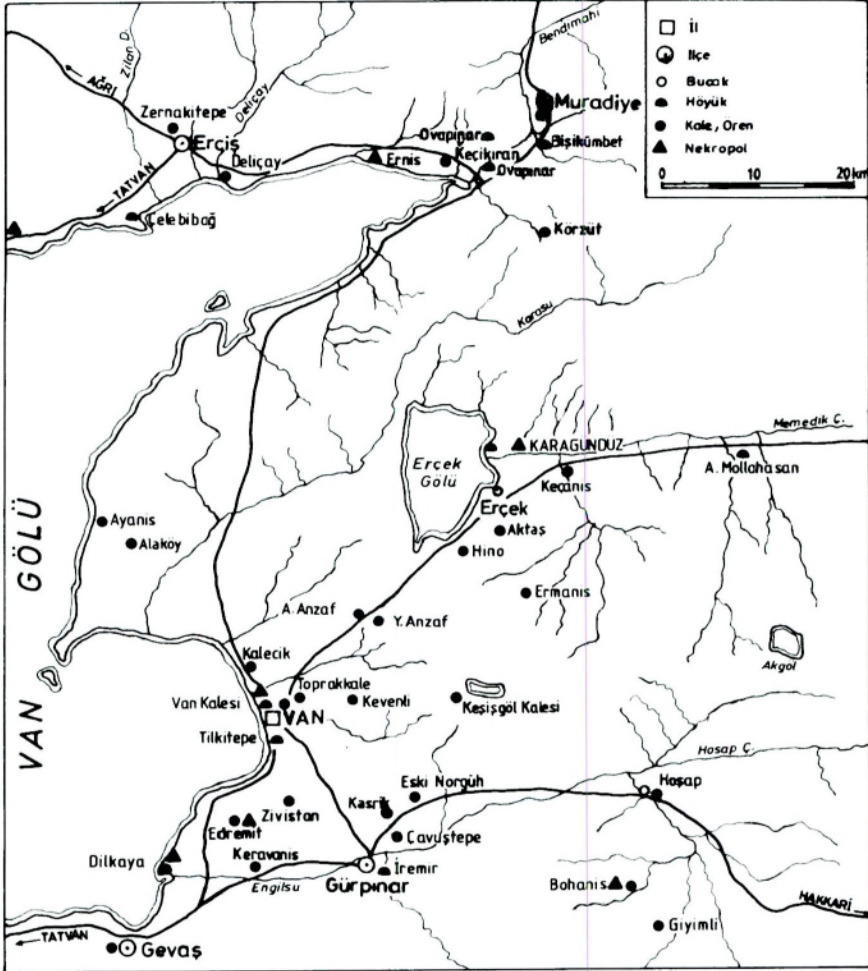
## VANDEN BERGHE, L.

1964 *Le Nécropole de Khurvin*, İstanbul.

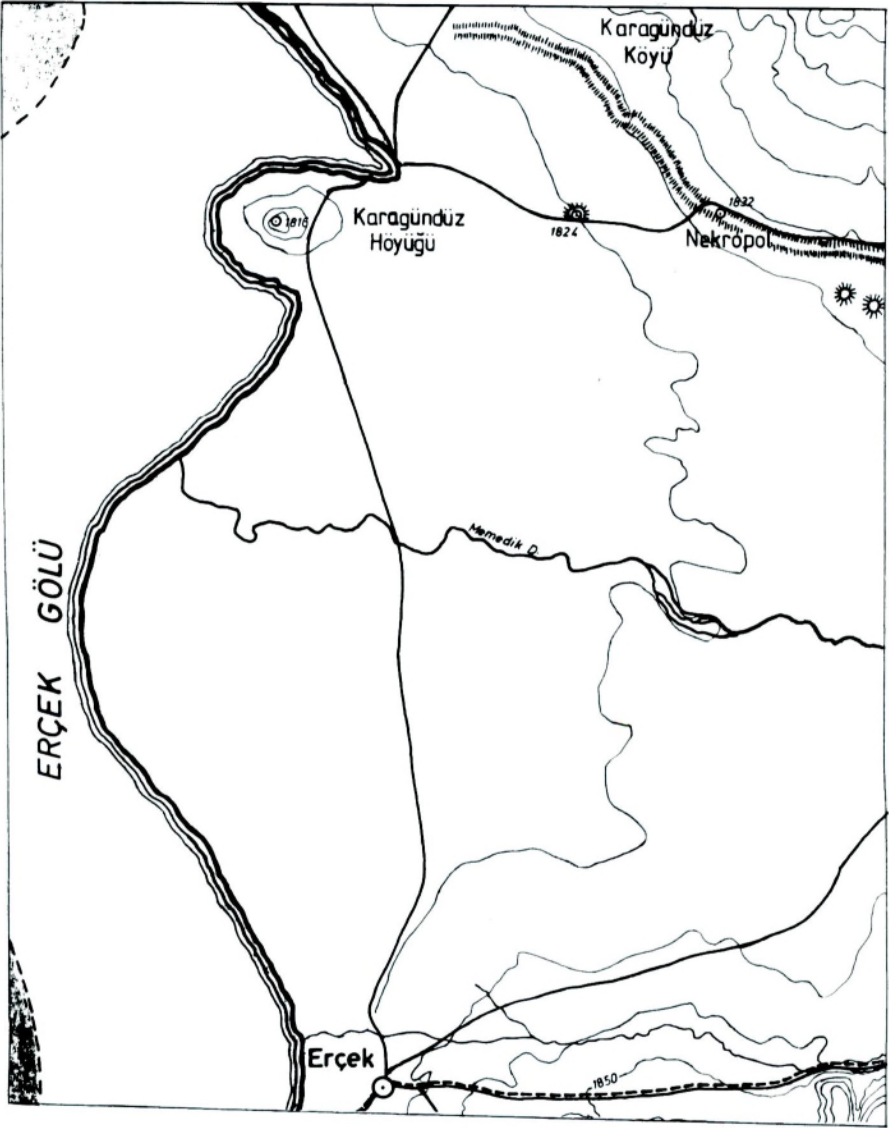
1973 "Recherches Archéologiques dans le Luristan", *Iranica Antiqua* X: 1-79.

## YILDIRIM, R.

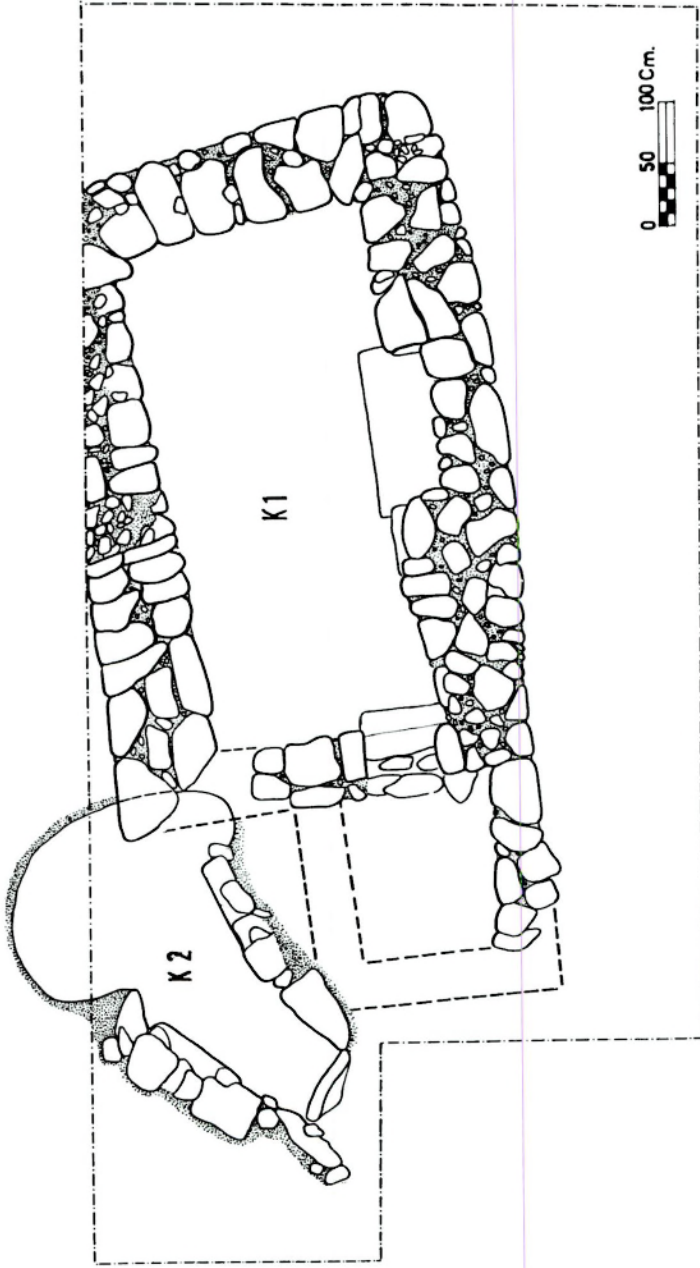
*Urartu İğneleri*, Ankara 1989.



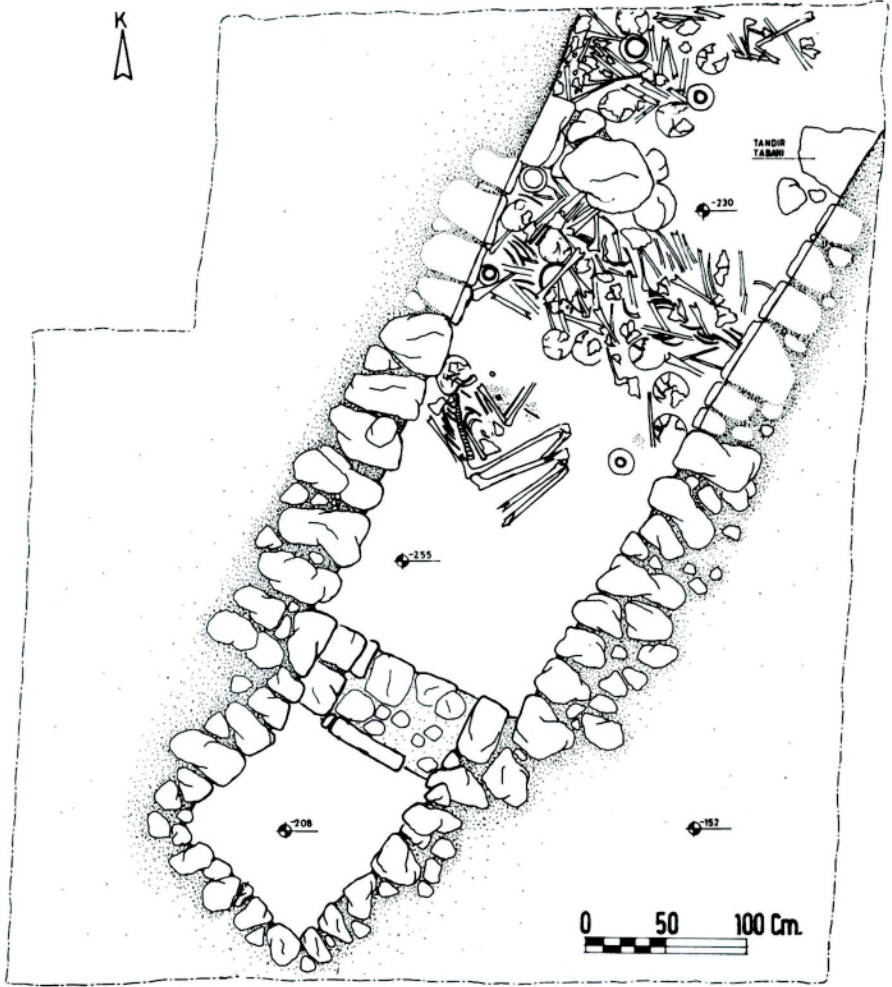
Res. 1 - Van bölgesi.



Res. 2 - Karagündüz Höyüğü ve nekropolünün yeri.



Res. 3 - K1 ve K2 mezarlarının planı.



Res. 4 - K5 Mezarı.



Res. 5 - Bir mezardan görünüm.



Res. 6 - Bir mezar girişi.



Res. 7 - Bir oda-mezar.



Res. 8 - Bir mezarın dromos ve girişi.



Res. 9 - Bir mezar kapısı, içten.





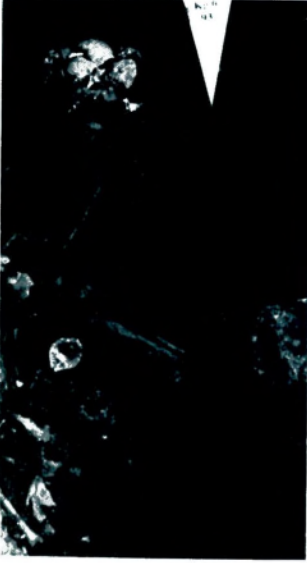
Res. 10 - Bir mezar nişi.



Res. 11 - K2 mezarı.



Res. 12 - Bir mezarın açılışı.



Res. 13 - Hoker gömü.



Res. 14 - Hoker gömü.



Res. 15 - Toplanmış kemikler.



Res. 16 - Bir oda-mezar.



Res. 17 - Kandil



Res. 18 - Akik kolye.



Res. 19 - Akik, firit, tunç bonuklar.



Res. 20 - K5 mezarından bir kolye.



1



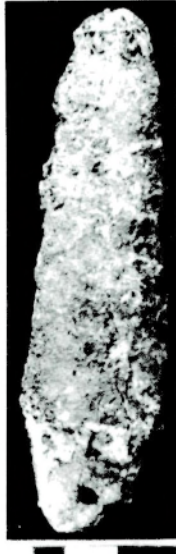
2



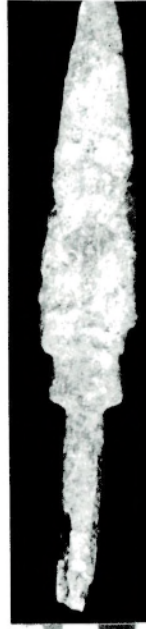
3



4



5

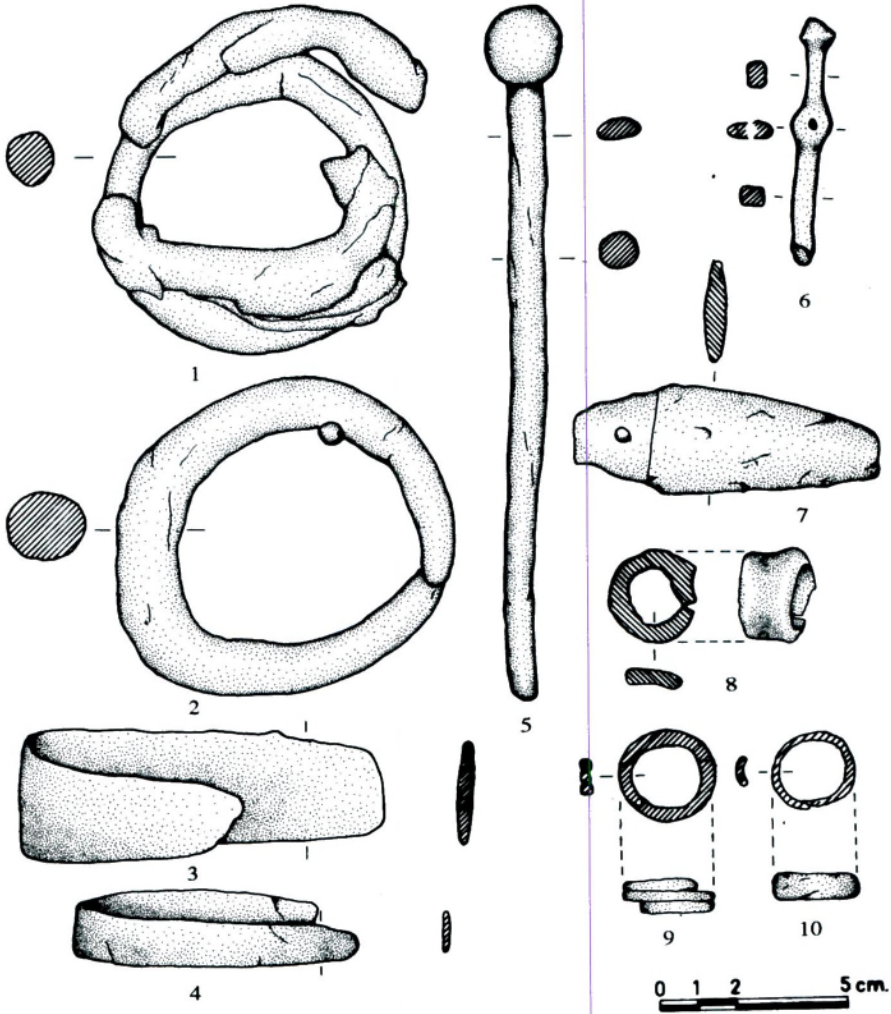


6



7

Res. 21 - Demir, tunç, fayans mezar hediyeleri.



Res. 22 - Demir eserler.



Res. 23 - Karagündüz mezarlarından çanaklar.



1



2



3



4

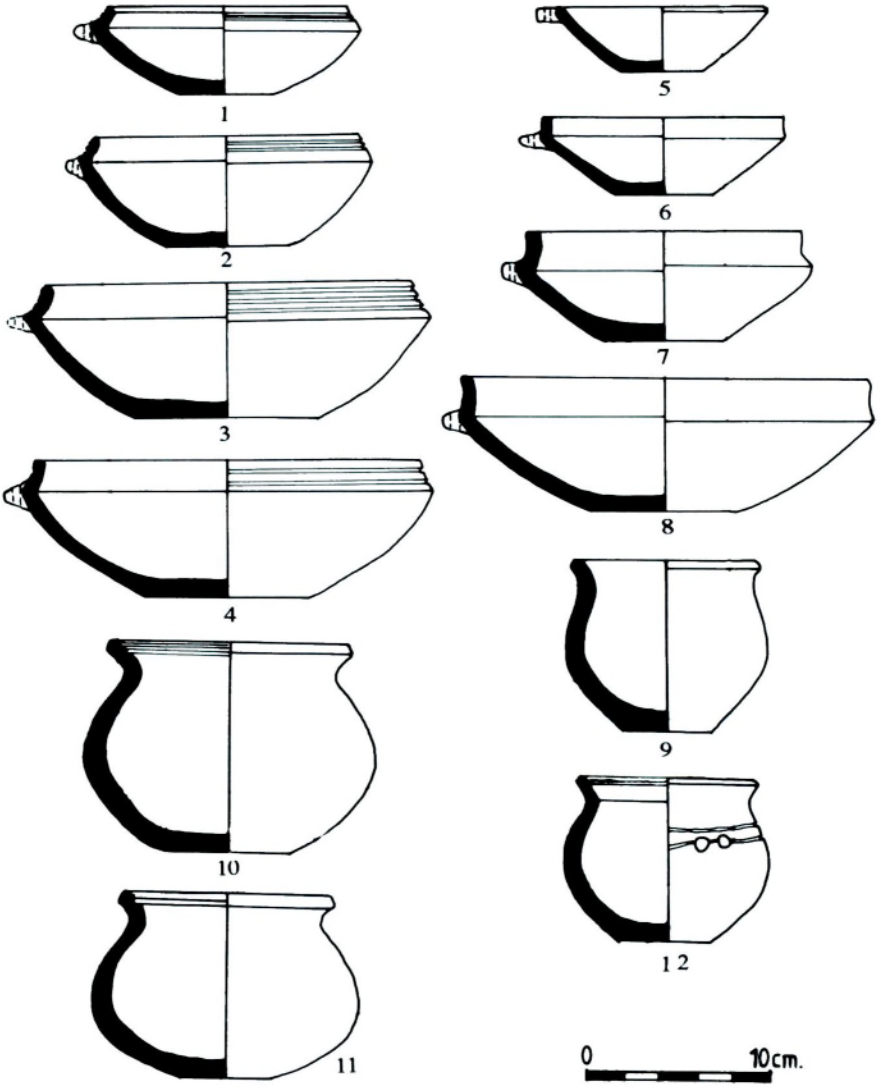


5



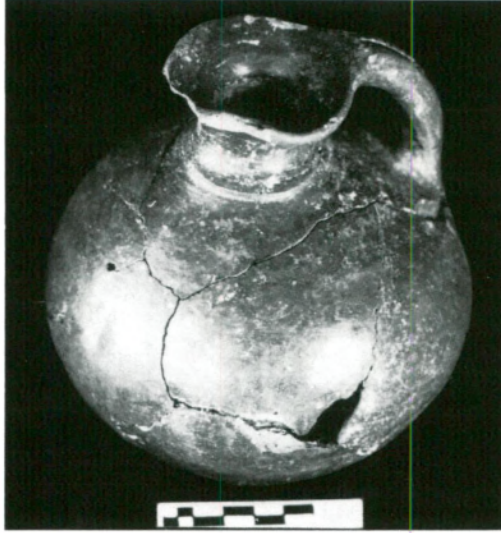
6

Res. 24 - Karagündüz mezarlarından çömlekler.

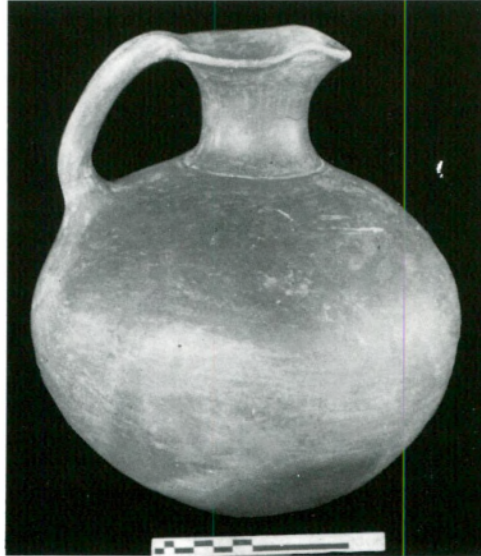


Res. 25 - Karagündüz mezarlarından çanak çömlekler.





Res. 26 - Karagündüz'den testi.



Res. 27 - Karagündüz'den testi.



## NA'L-BAHA VE KULLANILIŞINA DAİR ÖRNEKLER

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

Selçuklular ve Ortaçağ'daki öteki Türk-İslâm devletlerinde görülen müesseselerden biri de na'l-bahadır. Na'l-baha iki kelimedenden oluşan bir terkipdir. Birincisi Arapça olup, ayakkabı, pabuç ve na'l anlamındadır. İkinci baha ise, kıymet, bedel ve değer manasında Farsça bir kelimedir. Steingass'a göre<sup>1</sup>, na'l-baha yabancı askerlerin yapacağı yağma ve tahribatı önlemek için verilen paradır. Dr. Muin<sup>2</sup> ise bu terkinin anlamını açıklamak için çeşitli lügatlardan söz gelişi; Gıyas el-lügat<sup>3</sup>, Burhan-ı Katı<sup>4</sup> ve Anandrac<sup>5</sup>'dan faydalanmıştır. Gıyas el-lügat'e göre na'l-bahanın anlamı, vilâyeti kuvvetli düşman ordusu yağma ve talan yapmaması için, kurtuluş akçası olarak, verilen bir maldır. Burhan-ı Katı ise bu tarifi şöyle yapıyor; "Bir asker bir karye (köy) üzerine murad eyledikte ehl-i karyenin (köy halkının) rencide olmamak için feda eyledikleri meblâğdır". Bu konuda Anandrac'ın tarifi biraz daha değişiktir; "galip padişahın mağlûbtan aldığı nakit, mağlûp sultan ve emirin geri dönmesi ve sulh için galip padişaha verdiği mal." Dr. Muin bütün bu açıklamalardan sonra kendisi na'l-bahanın tarifini şöyle yapıyor; padişahın bir mevziden geçtiği zaman, o yerin sahibinden atının na'l-bahası olarak, oradan geçtiği için aldığı mal. Bu herhâlde mecazî anlamda bir tarif olmalıdır. Yoksa onun zikrettiği lügatlardaki açıklamalar na'l-bahanın tarifine daha uygundur.

Büyük Selçuklu Devleti'nde na'l-baha tabirinin geçtiği bir örneğe -şimdilik- rastlayamadık. Ancak Tuğrul Bey devrinde görülen iki olay, zikri geçmemesine rağmen, na'l-baha ile ilgili olmalıdır. Sultan Tuğrul Bey, halifenin kızı ile evlenmek için Bağdat'a hareket etmeden önce Hoy halkından 10.000 dinar istemişti. Ancak onlar mücahit bir topluluk olduklarını ileri sürerek aslında sultanın kendilerine mal ve silâh yardımı yapması gerektiğini

<sup>1</sup> Bk. *Persian-English Dictionary*, London 1977, s. 1412. Ayrıca Farsça "nevâ" kelimesi de aynı manadadır, bk. *aynı eser*, s. 1428.

<sup>2</sup> Ali Ekber Dihhuda, *Lügatnâme*, I-XXVIII, Tahran hş. 1346, s. 626.

<sup>3</sup> Nşr. Mansur Servet, Tahran hş. 1363.

<sup>4</sup> Matbaay-ı Âmire 1302, s. 450.

<sup>5</sup> *Ferheng-i Anandrac*, nşr. Muhammed Debir-i Siyakî, VII, Tahran tarihsiz, s. 4358-4359.

bildirdiler. Buna rağmen sultana 4.000 dinar gönderdiler. Tuğrul Bey isteğinin yerine getirilmediğini öğrenince Hoy halkı ve Selçuklu askerleri savaştılar. Sultan bir sonuç alamayınca, muhtemelen bir anlaşma zemini bulmak için şehrin reisi Yûsuf b. Mengin'e Ebû Kâlicâr Hezâresb ile Savtegin el-Hâdim'i yolladı. Fakat Yûsuf onların şehre girmesine dahi izin vermemiş, Hezâresb ve Savtegin geri dönmek zorunda kalmışlardı. Bundan sonra Selçuklu kuvvetleri ile Hoy halkı arasında 40 gün süren bir savaş vuku buldu (Ramazan-Şevvâl 454/Eylül-Kasım 1062). İki taraftan da birçok kimse öldü. Şehir halkı bu kadar uzun süren çarpışmadan sonra mukavemete devam edemeyeceklerini anlamış olmalı ki, Hezâresb aracılığı ile Vezîr Amîd ül-Mülk'e elçi göndererek aman dilediler. Amîd ül-Mülk de onların bu teklifini kabul etti. Bunun üzerine Hezâresb ve Savtegin tekrar şehre gönderildiler. Şehir halkının bu kez 30.000 dinar ödemesi kararlaştırıldı<sup>6</sup>.

Rahmetli Prof. Dr. M.A. Köymen<sup>7</sup> de bu olay ile ilgili olarak şöyle bir değerlendirme yapıyor, "Görüldüğü gibi, Sultan bir yeri fethetmeye girişmeden önce, belli miktarda bir para karşılığında teslim olmasını teklif ediyordu. O belde, Sultan'ın kabul edebileceği miktarda bir meblâğı vermeyi kabul ederse, akından kurtulduğu gibi.. ". Görüldüğü gibi, Prof. Dr. Köymen değerlendirmesinde na'l-bahayı, zikretmemesine rağmen açıkça uygulanış şeklini ve tarifini yapmaktadır.

Bu tip olaylardan tespit edebildiğimiz bir ikincisi, yine Tuğrul Bey devrinde geçiyor. Tuğrul Bey Deylem topraklarındaki et-Tarm kalesi üzerine yürümüş ve kale hâkimi Mûsâfir'in 100.000 dinar para ile 1.000 elbise ödemesini kararlaştırmıştı (454/1062)<sup>8</sup>. Sultan Alp Arslan da Meyyafarikîn Mervanî hükümdarı Nasr b. Mervan'dan Selçuklu ordusu (Cünd) için 100.000 dinar istemişti<sup>9</sup>.

Türkiye Selçukluları devrinde na'l-baha ile ilgili örnekler daha fazla rastlayabiliyoruz. Bu konuda tespit edebildiğimiz ilk örnek bir taht mücadelesiyle ilgilidir. I. Gıyaseddîn Keyhüsrev Selçuklu tahtuna çıktıktan sonra beş

<sup>6</sup> Bk. Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zeman Fî Tarihi'l-Âyan*, Yay. Ali Sevim, Ankara 1968, 95-96. Krş. E. Merçil, "Emir Savtegin", *TED*, İstanbul 1975, sayı: 6, s. 66.

<sup>7</sup> Bk. *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1976, s. 126-127.

<sup>8</sup> İbn el-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (nşr. Tornberg), Beyrut 1979, X, s. 24/Türkçe trc., *İslâm Tarihi, EL-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, çvr. A. Özeydin, İstanbul 1987, X, s. 39.

<sup>9</sup> Bk. Sibt, s. 144; Krş. Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamani*, Ankara 1992, s. 247. T.T.K.Y.

yıl hükümdarlık yaptı. Başlangıçta onun hükümdarlığına pek itiraz olma-  
mıştı. Ancak zaman geçtikçe Tokat meliki Rükneddîn Süleymanşâh'ın Kon-  
ya'ya ve sultanlığa hâkim olmak istediği anlaşılıyor. Nihayet Rükneddîn Sü-  
leymanşâh Konya'ya yürüdü. Onun Konya'yı kuşatması dört ay sürmüştü, bu sı-  
rada halk Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'e sadık kalarak şehri savunmuştu.  
Halk daha fazla mukavemet edemeyeceklerini anladıkları zaman Rükneddîn  
Süleymanşâh'a elçi göndererek iki teklifte bulundular. Bunlardan birincisine  
göre, Süleymanşâh'ın kuşatmayı terk etmesi, ikincisi ise Gıyaseddîn Keyhüs-  
rev'e çocuklarına ve taraftarlarına ve hazinesine dokunmayacağı ve istediği  
yere gitmekte serbest olduğu hususunda güvence ve yemin-nâme (ahd-  
nâme) vermesini istediler. Bizi alâkadar eden birinci tekliftir. Buna göre,  
Konyalılar eğer Melik Rükneddîn Süleymanşâh savaştan vazgeçer, kuşatmayı  
kaldırır ve Konya çevresinden göç ederse, na'l-baha resmi gereğince bu sefer  
masrafı için ona ödemede bulunmayı teklif ettiler. Onların Rükneddîn Sü-  
leymanşâh'a kuşatmadan vazgeçmesi karşılığında na'l-baha olarak teklifleri  
şöyle idi :

Nakit : 500.000 adet<sup>10</sup>

Her renk İstanbulî atlas kumaştan: 300 elbise

Altın işlemeli kumaş: 200 boy

Her renk çuha: 3000 gez<sup>11</sup>

Her çeşit keten : 10.000 gez

Katır : 200 baş

At : 300 baş

Sığır : 2.000 baş

Deve : 300 baş

Koyun : 10.000 baş

<sup>10</sup> İbn-i Bibî, *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye Fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*-Tıpkıbasım- Haz. A. Sadık Erzi, An-  
kara 1956, s. 32/aynı eser, I. Cild (II. Kılıç Arslan'ın Vefâtından I. 'Alâ'ü'ddin Keykubâd'ın Cülû-  
suna Kadar) nşr. N. Lugal-A.S. Erzi, Ankara 1957, s. 46'da nakit ödenecek paranın cinsi belirtil-  
miyor. Ancak Yazıcızâde (*Histoire Des Seldjucides D'Asie Mineure D'apres Ibn-Bibi, Texte*  
Turc, nşr. M. Th. Houtsma, Leide 1902, s. 19) bu paranın 500.000 altın, O. Turan (*Selçuklular*  
*Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 245) ise 500.000 dirhem olarak zikrediyorlar.

<sup>11</sup> İran'da arşın için kullanılan tabir, bk. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çvr. Acar Se-  
vim, İstanbul 1990, s. 76.

Bu teklif edilen na'l-baha Süleymanşâh'ın hazinesine, ahırına ve mutbahına üç taksitte gönderilecekti. Ancak Rükneddîn Süleymanşâh bu teklifi kabul etmemiş ve Gıyaseddîn Keyhüsrev'e aman vererek tahta oturmuştur (1197)<sup>12</sup>.

Na'l-baha ile ilgili olarak Türkiye Selçukluları'nda tespit edebildiğimiz başka bir örnek yine taht mücadelesi nedeniyledir. Sultan I. Gıyaseddîn Keyhüsrev şehit düştüğü zaman geride üç oğlu kalmıştı. Bunlar büyüklük sırasıyla İzzeddîn Keykâvus, Alâeddîn Keykûbâd ve Celâleddîn (İbrahim) Keyferidun idi. Bu sırada devlet ileri gelenleri toplanarak hangi şehzadeyi tahta çıkaracaklarını tartışmışlar, neticede Malatya meliki İzzeddîn Keykâvus üzerinde karar kılarak onu kendilerinin bulunduğu Kayseri'ye davet etmişlerdi. Nitekim İzzeddîn Keykâvus Kayseri'ye gelerek Selçuklu tahtına oturdu (6 Safer 608/20 Temmuz 1211). Ancak çok geçmeden tahtı ele geçirmek isteyen bir şehzade daha olduğu anlaşıldı. Bu da Tokat meliki Alâeddîn Keykûbâd idi. O da iyi bir hazırlık yapmış, Erzurum meliki olan amcası Tuğrul-şâh'ı, uc beyi Danişmendli Zahireddîn İli ve Ermeni prensi II. Leon'u kendi tarafına çekerek İzzeddîn Keykâvus'u Kayseri'de kuşatmıştı. İzzeddîn Keykâvus'un durumu hiç de parlak değildi ve kuşatma uzadıkça halkın hoşnutsuzluğu artıyordu. Nihayet sultanı bu güç durumdan Kayseri valisi Celâleddîn Kayser kurtardı. Onun müttefikleri birbirinden ayırmak yolundaki teklifi uygun görülmuş ve karşı cepheden verilen vaadler ile ilk olarak Ermeni prensi uzaklaştırılmıştı. Bu olay şöyle gelişmişti; Celâleddîn Kayser sultanın ümitsizliğe kapıldığını öğrenince, gece yarısı huzura giderek onunla gizlice konuştu. Celâleddîn sultana bir plânı olduğunu ve kendisine itimat edilirse bu olayı çözümlenebileceğini ifade etti. Sultan İzzeddîn de bu tedbirin ne olduğunu sordu. Celâleddîn sultandan hareme gidip kıymetli kadın mücevheratından munasip göreceği bir hediyeyi gizlice getirmesini istedi. Sultan hareme giderek hemşiresinin 12.000 altın değerinde olan bir destarçe (baş sargısı-türban)sinı getirdi. Celâleddîn bu kıymetli destarçeyi alarak aralarında karşılıklı itimat bulunan II. Leon'a götürdü ve ona, "Melik Mugiseddîn (Tuğrulşâh) kardeşinin mülkünü, Melik Alâeddîn babasının tahtını ister. Tekfurun (II. Leon) kendisini faydasız yere tehlikeye atmaktansa, kendi mülkünün muhafazasına çalışması bana daha faydalı görünüyor" diyerek mücevherle süslü destarçeyi önüne koydu ve "bunun kıymeti 12.000 Mısır altınıdır. Lütfen

<sup>12</sup> Bk. İbn-i Bîbî (Tıpkıbasım), s. 32; Lugal-Erzi nşr. s. 46-47.; Yazıcızade, s. 19-20. Krş, Turan, aynı eser, s. 245.

na'l-bahası olarak kabul buyurunuz. Eğer meliğin (Alâeddîn Keykûbâd) ordusu yarın buradan çekilir giderse ben, memleket Sultan İzzeddîn'de kalır kalmaz Ermeni kalelerinin erzak ihtiyacını karşılamak üzere 12.000 mudd<sup>13</sup> zahire göndereceğimi taahhüt ediyorum" demişti. Neticede bu plân başarılı oldu. II. Leon sultanla anlaştıktan sonra gece gizlice hazırlanmış ve sabaha kadar Develi yoluyla memleketinin hududunu tutmuş bulunuyordu<sup>14</sup>. Daha sonra Tuğrulşâh'ın da ülkesine dönmesi, Alâeddîn Keykûbâd'ın kuşatmayı kaldırarak Ankara'ya çekilmesine sebep oldu.

Moğollar birçok ülkeleri akınlar ile yağma edip ele geçirdikten sonra 1223 yılı başlarında Kırım sahilinde büyük bir ticaret merkezi olan Suğdak'ı işgal etmişlerdir. Bu fırsattan yararlanan Trabzon'daki Komnenoslar'ın Suğdak'da yerleşmeye çalışmaları, Selçuklu sultanı Alâeddîn Keykûbâd'ın deniz-aşırı bir sefer tertiplemesine sebep oldu. O bu maksadla Kastamonu uc beyi Hüsameddîn Çoban'ı görevlendirdi. Hüsameddîn Çoban emrindeki orduyu gemilere bindirip Suğdak'a yöneldi. Suğdak halkı bir taraftan Hüsameddîn Çoban'a elçi göndererek sultanın fermanına boyun eğdiklerini bildirirken, öte yandan da Kıpçak melikine bir ulak göndererek Selçuklu ordusunun denizden ilerlemekte olduğunu haber verdiler. Rus ve Kıpçak askerlerinden toplanan 10.000 kişilik süvari kuvveti Suğdak elçisinin Emir Hüsameddîn'den getireceği cevabı bekliyordu. Elçi, Hüsameddîn Çoban'ın huzurunda, "Melikü'l-ümeranın lütfundan ümid ederiz ki geri dönerler, biz de aşikâr olan kusurlarımızdan imkân nisbetinde vazgeçer ve bu ordunun çektiği hizmet ve zahmetin karşılığı na'l-baha olarak 50.000 dinar<sup>15</sup> göndeririz" demişti<sup>16</sup>. Ancak Hüsameddîn Çoban bu teklifi kabul etmemiş ve Kıpçak ordusunu yenmeye muvaffak olmuştur. Neticede Kıpçaklar ve Ruslar Hüsameddîn Çoban'a hediyeler göndererek Selçuklu sultanına tâbi olduklarını bildirdiler<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> Ortaçağda Anadolu'da kullanılan bir hacim ölçüsü, ancak şehirlere göre değişen birçok mudd vardır, bk. Hinz, aynı eser, s. 57.

<sup>14</sup> İbn-i Bibî (Tıpkı basım), s. 117; Lugal-Erzi nşr., s. 165-167.; Trk. Trc. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi, İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden* çvr. M. Nuri Gençosman, notlar ilâve eden F.N. Uzluk, Ankara 1941, s. 50-51; Yazıcızade, s. 102-104.

<sup>15</sup> Yazıcızade (S. 331) paranın cinsini perpere (بربره) olarak veriyor. Perpere, küçük, hafif ve ince bir para, bk. Steingass, s. 240.

<sup>16</sup> İbn-i Bibî (Tıpkı basım) s. 312. Muhtasar Türkçe trc. s. 120.; Yazıcızade, s. 331.

<sup>17</sup> Turan (aynı eser, s. 358) Kıpçak Hanı Selçuklu ordusu karşısında 5.000 dinar na'l-baha ücreti ve hediyeler vermek suretiyle tâbiyeti kabul etmeye mecbur oldu, diyor. Ancak Kıpçak Hanı ve Rusların tâbiyeti kabulü savaşın sonrasındadır ve na'l-baha teklifi ise 50.000 dinardır.

Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye hudutlarında hayatlarını sürdüren Hârezmliler bölge halkına rahat vermiyorlardı. Eyyubiler'den Melik en-Nasır II. Selaheddin idaresindeki Halep şehri de bunlara karşı Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den yardım istemiş ve bu istek üzerine 3.000 kişilik bir Selçuklu birliği gönderilmişti. Selçuklu ve Halep askerleri Hârezmlileri mağlûp ettiler. Bu arada Halebliler bir hileyle Harran kalesini ele geçirdiler. Buna karşılık Selçuklu emirleri de Sultan II. Gıyaseddin Keyhusrev'den izin alarak Eyyubiler'den Melik es-Salih Necmeddin'in sahip olduğu Âmid (Diyarbakir) şehrini kuşattular (1240)<sup>18</sup>. Bu kuşatma sırasında Selçuklu emirlerinden Zahreddin Mansur'un nâibi Kaymazoğlu Nasreddin Arslan şehri savunan Kürt reislerinden Fahreddin Dinarî ile konuşmuş ve onu Zahreddin ile görüşmeye iknâ etmişti. Fahreddin dinarî bir adamını elçi olarak Zahreddin Mansur'a gönderdi. Emir Zahreddin bu elçiyi yalnız kabul etti ve ona "... Buraya kadar gelmiş olan (Selçuklu) askeri, maksadına erişmeden geri dönmeyecektir. Eğer Emir Fahreddin şehri devlet kullarına ısmarladığı takdirde, her ne dileği varsa ben onu yerine getirmeyi padişah adına üzerime alıyorum" demişti. Neticede iki taraf anlaştilar. Ancak Fahreddin'in şartlarından biri de bu sırada Hısn Keyfâ (Hasankeyf)'da oturan Melik Salih ile ilgili olmalıdır. Belki de Melik Salih Diyarbakir'i kurtarmak için hazırlık yaparak bir ordu tertiplemişti. Çünkü bu anlaşmaya göre, Hasankeyf kalesinde bulunan Melik Salih'e na'l-baha resmi gereğince 400.000 dirhem gönderilecekti<sup>19</sup>. Zahreddin bu anlaşmadan sonra durumu Selçuklu kumandanı Mubarizeddin Cavlı'ya bildirdi. Bütün emirler davet edildi, na'l-bahayı ödemek için gerekli parayı, her biri altın ve gümüş neleri varsa getirdiler. Elçinin gözü önünde sandıklara yerleştirerek mühürlediler. Bu sırada beklenmedik bir olay gelişti, Selçuklular'ın Fahreddin Dinarî ile anlaştuğunu duyan şehir halkı Âmid'i kendilerinin teslim etmelerinin daha uygun olacağına karar verdiler ve Selçuklu kumandanlarına haber göndererek bunu uyguladılar<sup>20</sup>. Muhtemelen na'l-baha resmi gereğince hazırlanan 400.000 dirhem de Melik Salih'e gönderilmemişti. Nitekim İbn Bibî'de bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır.

<sup>18</sup> Bu olaylar için bk. Yınanç, M.H. Diyarbakir mad., *İ.A.*, s. 617.; Turan, aynı eser, s. 417-418. Koprıman, K.Y., "Eyyubiler Devleti" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, VI, s. 381.

<sup>19</sup> Yınanç (Diyarbakir mad. *İ.A.*) ve Turan (aynı eser, s. 418) Fahreddin Dinarî'nin 400.000 dirhem mukabilinde Diyarbakir'i teslim edeceğini belirtiyorlar. Paranın Melik Salih'e verileceğini zikretmiyorlar.

<sup>20</sup> İbn-i Bibî (Tıpkıbasım), s. 493-496.; Muhtasar Türkçe trc., s. 204-206.



Moğol Büyük hanı Mengü Kaan (1251-1260) İran ve batı ülkelerinin idaresini kardeşi Hulagu (1256-1264)'ya vermişti. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hulagu Azerbaycan'daki Mugan'ı kışlak olarak kullanmak istemiş, bu bakımdan Baycu Noyan da kendisine uygun bir yer bulmak için tekrar Anadolu'ya girerek Aksaray'a kadar ilerlemişti. Neticede Selçuklu devlet adamları arasında yine iki görüş ortaya çıktı. Bazıları Baycu Noyan'a isteği üzerine Anadolu'da kışlak verilmesine taraftar iken, ötekiler savaşmayı arzuluyorlardı. Nitekim savaşmak isteyenlerin dediği oldu. Selçuklu ordusu Sultan Hanı (Aksaray) civarında Baycu Noyan'a karşı yaptığı savaşı kaybetti (23 Ramazan 654/14 Ekim 1256). Sultan II. İzzeddin Keykâvus yakınları ile Konyadan ayrılarak önce Antalya, sonra da Alâiyye'ye kaçtı. Konya şehrini Moğol tahribâtından bu sırada üstad-üd-dâr olan İl-almış oğlu Nizameddin Ali kurtardı. O hem Konya'da evbaş ve runûd arasındaki kavgayı önlemeye, hem de Moğol askerine "tuzgu" (طرغوی لشکر مغل) vererek şehri muhafaza etmeye çalışmıştı. İbni Bibi<sup>21</sup> burada belki de na'l-baha karşılığı Türkçe tuzgu (طرغو) kelimesini kullanmıştır. Tuzgu kelimesi, *Divan-ı Lügat it-Türk'e*<sup>22</sup> göre; yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkarılan yemek anlamındadır. Steingass ise (s. 295 ve 299) bu kelimeyi zahire, erzak, yiyecek ve içecek olarak açıklıyor. Geniş bir yorumla bu kelimenin 'aman malı' anlamına da geldiği ileri sürülmektedir<sup>23</sup>. Bu son açıklama, tuzgu kelimesinin muhtemelen na'l-baha karşılığı olarak da kullanıldığını göstermektedir. Nitekim *Anonim Selçuknâme*'ye göre<sup>24</sup>, Baycu memleketi harap etmeye ant içmişti. Bunu önlemek için halk, değeri 4 araba kızıl (altın) olan, 4 katır yükü vererek şehri Baycu'dan satın almıştı.

Öte yandan daha sonraki yıllarda na'l-bahanın Anadolu'da olağan bir vergiye dönüştüğünü görüyoruz. III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkarılmasından sonra (1266) muhtemelen Moğollar adına Anadolu'ya gelen ve malî işlere bakan Tâceddin Mu'tez bütün devlet büyükleri ve emirlerle işbirliği yaparak ülke ihtiyaçlarını temine gayret ediyordu. Bu devrede vilâyetlerden alınacak vergi dört taksitte ödenmek üzere dört kısma ayrıldı:

<sup>21</sup> Bk. Tıpkıbasım, s. 623.

<sup>22</sup> Bk. *Dizin*, Yazan: Besim Atalay, Ankara 1943, s. 666. Tuzgu için ayrıca bk. Cleaves, F.W., *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc'*, Cambridge 1954, s. 442. Turan (bk. aynı eser, s. 481) tuzguyu hediye olarak açıklıyor.

<sup>23</sup> Bk. Kaymaz, N., *Pervâne Mu'inü'ddin Süleyman*, Ankara 1970, s. 64 n. 42.

<sup>24</sup> *Anadolu Selçukluları Tarihi*, III, haz. Uzluk, F.N. Ankara 1952, Farsça metin s. 53-54/Türkçe trc., s. 35.

1 - بويت

2 - Na'l-baha

3 - Mâl-ı yam

4 - Mâl-ı buzurg

Bundan sonra Anadolu halkından adı geçenlerden başka mecburî (teklif) veya olağanüstü (zevaid) hiçbir vergi istenilmeyecektir<sup>25</sup>. Bu vergiler hakkında araştırmacıların verdikleri bilgiler ne şekildedir?

1 - بويت metinde bu şekilde geçiyor. Eseri neşreden Prof. O. Turan<sup>26</sup>, bu kelimenin ne olduğu ve hangi vergiyi gösterdiği hakkında bir malûmat elde edemedim, diyor. *Müsameretü'l-Ahbar*'ı tercüme eden M.Nuri Gencosman<sup>27</sup>, bu vergiyi "Tübek" okuyor ve servet ve kazanç vergisi olarak gösteriyor. Prof. Z.V. Togan<sup>28</sup> ise, kelimenin okunuş şekli "Yuyıt" olup, belki de Türkçe bir ıslahın yanlış yazılışından ibarettir ki, ne olduğu dahi malûm değildir, demektedir. Cl. Cahen<sup>29</sup> de bu kelimeyi okuyamamış ve y.w.yt(?) şeklinde ifade ederek anlamının kesin olmadığını belirtmiştir.

2 - Na'l-baha, M. Nuri Gencosman bu kelimeyi, "Asker masrafına yardım" olarak açıklıyor. Z.V. Togan'ın açıklaması ise, "Na'l vergisi" harp tazminatı, yahut Temürlüler zamanında "tuvacı" vergisi denilen askerî vergi de olabilir, şeklindedir. Cahen'e göre bu ifadenin karşılığı "cavalry-süvari"dir. Prof. N. Kaymaz<sup>30</sup> yaptığı tanımlamada bu terkinin manasını, sipahilere, yani orduya ödenen vergi olarak gösteriyor.

3 - M. Nuri Gencosman bu kelimeyi (Malibam) şeklinde yanlış okumuş ve tabii karşılığı da yanlış olmuştur (Bina vergisi). Z.V. Togan, Cahen ve Kaymaz'ın okuma ve açıklamaları mâl-ı yam - posta vergisi şeklindedir.

<sup>25</sup> Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, nşr. Turan, O., Ankara 1944, s. 89.

<sup>26</sup> Aynı eser, s. 89 n. 5.

<sup>27</sup> *Selçuki Devletleri Tarihi, Aksaraylı Kerimeddin Mahmud'un Müsameret al-ahyar adlı Farsça tarihinin tercümesi*, Türkçeye çev. M. Nuri Gencosman-Önsöz ve notlar yazan F.N. Uzluk, Ankara 1943, s. 173.

<sup>28</sup> *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970<sup>2</sup>, s. 303.

<sup>29</sup> *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968, s. 333.

<sup>30</sup> Kaymaz, aynı eser, s. 127 n. 111<sup>a</sup>.

4 - Mâl-ı buzurda M. Nuri Gencosman yine yanılmıştır, kelimeyi bu kez de yanlış okumuş ve açıklamıştır (Maliberzek - Ekin, toprak mahsulleri vergisi). Z.V. Togan bu ifadeyi "Uluğ-mal" (Moğolca dalay) vergisi olarak açıklıyor. Cahen'in bu terkibe karşılık olarak gösterdiği kelimeler "general or supremo"dur, yani umumî veya fevkalâde (vergi) manasındadır. Ancak eserin tercümesinde<sup>31</sup>, "general"ın karşılığı yanlış olarak "paşa" şeklinde verilmiştir. Kaymaz bu verginin karşılığını, "genel harcamalar için alınan vergi" olarak gösteriyor.

Sultan II. Mes'ud'un Gazan Han'ın huzuruna gitmesinden sonra (1296), devlet idaresine yeni yöneticiler atandı. Bunlardan Muineddîn Muhammed Bey pervaneliğe, Cemâleddîn Muhammed vezirliğe, Kemâleddîn Tiflisî saltanat naibliğine ve Şerefeddîn Osman istifa divanı başkanlığına tayin edildiler. Anadolu'da öteden beri tatbik edilmekte olan dört tür vergi (yani yuyıt(?), na'l-baha, mâl-ı yam ve mâl-ı buzur)nin tahakkuk ve tahsilâtı da bu dört görevlinin tasarrufuna bırakıldı<sup>32</sup>. Görüldüğü gibi Anadolu'da Moğol devrinde na'l-baha mecburî vergi (teklif) olarak halktan alınmaya devam ediyordu.

Öte yandan Ravendî<sup>33</sup> de muhtemelen h. VI. yüzyılın sonlarında (598/m.1201-1202) yöneticilerden bahsederken, "Bir vilâyet, bir emire verildiği vakit, bu emir hamiyetsiz ve soysuz bir vezir çağırıp vilâyetin hâlini sorar. Onlar haraç, yahudi cizyeleri, iktaların yükselmesi kanununu onun önüne hiç getirmezler; Zendhavesta ve dehrîlerin kitaplarından daha pis ve kötü kitapları getirerek falan şu kadar... na'l-baha almıştır diye izah edip onu halktan alırlar. Bu Türk'e de bunu vacip, doğru bir hak gibi gösterirler" demektedir. Böylece Ravendî na'l-baha alınmakla halka kötü davranıldığını ifadeye çalışmaktadır. O bu ifadesinde yer ve zaman belirtmemiş, bu bakımdan olayın hangi devlet ile ilgili olduğu anlaşılmamıştır. Ancak yöneticinin Türk olması, "sultanların lâkapları" adlı bölümde na'l-bahadan bahsedilmesi ve burada da Gıyaseddîn Keyhüsrev'in zikredilmesi, belki de bu olayın Selçuklu devrinde geçtiğine bir işaret olabilir ?

<sup>31</sup> *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe trc. Yıldız Moran, İstanbul 1984<sup>2</sup>, s. 324.

<sup>32</sup> Bk. Aksarayî, s. 210/Türkçe trc., s. 266. Krş. Turan, aynı eser, s. 620.

<sup>33</sup> *Kitab Râhat üs-Sudûr ve Âyet üs-Sûrûr*, nşr. M.İkbal, London 1921, s. 33/Türkçe trc., Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, s. 33.

Na'l-baha Kirman Selçukluları'nda da görülmektedir. Behramşâh Horasan askerlerinin yardımı ile kardeşi II. Arslanşâh'ı mağlûp edip ikinci kez tahta oturduktan sonra, Berdesir'e bir şahne göndererek ordunun na'l-bahası olarak 100.000 dinar ödenmesini istemişti. Melik Behramşâh'ın şahnesi Guvaşir'e ulaştığı zaman, bu kanunsuz vergiyi halk arasında bölüştürmüştü. Zaten Melik II. Arslanşâh'ın mağlûbiyeti yüzünden şehirdeki her evde birçok üzüntü ve ıstırab yaşanmıştı. Bu bakımdan halk verginin ağırlığına tahammül edemedi. Yine de 100.000 dinarın toplandığı anlaşılıyor. Melik Behramşâh takriben 1171 yılında Berdesir'e geldi ve bu parayı alarak kendisiyle beraber olan Horasanlı askerlere dağıttı, sonra da onların ülkelerine dönmelelerine izin verdi<sup>34</sup>.

Öte yandan Hârezmşâhlar Devleti'nde de na'l-baha rakip hükümdar veya yöneticiden istenmektedir. Sultan Celâleddîn Hârezmşâh Moğollar önünden kaçarken Hindistan'a gitmiş ve üç yıl (1221-1224) orada kalarak bu bölgede tutunmaya çalışmıştı. Ancak o daha sonra tekrar İran'a döndü. Sultan Celâleddîn Hindistan'da iken yolu Multan'a düşünce, buranın yöneticisi Kabaca'ya bir elçi göndererek ondan na'l-baha istedi. Kabaca onun bu isteğini reddetmiş, iki taraf arasında bir saat süren bir çarpışmadan sonra Celâleddîn oradan uzaklaşmak zorunda kalmıştı<sup>35</sup>.

Na'l-bahanın Hindistan'da daha sonraki yıllarda da kullanılan bir müesese olduğu anlaşılıyor. Halaciler'den Firuzşâh'ın saltanatu devrinde (1290-1296), yeğeni Melik Alâeddîn Devagiri üzerine bir sefere çıkmıştı. Melik Alâeddîn 695/1296 yılında 7-8 bin kişilik süvari kuvvetinin başında Karra'dan ayrılmış Vindhya dağlarını geçerek iki aylık zor şartlar altındaki bir yürüyüşten sonra Devagiri'ye ulaşarak burayı kuşatmıştı. Devagiri racası Ramaçandra herhangi bir yardımın gelmediğini, asker silâh ve erzak bakımından kötü durumda olduğunu anlayınca Melik Alâeddîn'e barış teklif etmişti. Melik Alâeddîn de biran önce Karra'ya dönmek istediğinden Raca'nın teklifini uy-

<sup>34</sup> BK. Merçil, E., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 205-206. T.T.K.Y.

<sup>35</sup> Bk. Alâeddîn 'Ata Melik-i Cuveynî, *Kitab Tarih-i Cihân-Güşâ*, nşr. Mirzâ Muhammed Kazvinî, London 1916, II, s. 147/Türkçe trc., Mürsel Öztürk, Ankara 1988, II, s. 119. M. Öztürk, na'l-bahayı, bir padişahın bir bölgeden geçerken o bölge halkının padişahın kafilesinde bulunan hayvanların yem ihtiyaçlarını karşılamaları, şeklinde açıklıyor.

gun gördü. Yapılan antlaşmaya göre Alâeddin Ramaçandra'dan na'l-baha olarak 50 men<sup>36</sup> altın, birkaç men inci ve kıymetli kumaşlar alacaktır<sup>37</sup>.

Altın Orda hanı Toktamış 787/1385 kışında Derbend'i geçerek büyük bir orduyla Tebriz'e yürüdü. Şehir halkı Toktamış'ın ordusuna karşı Tebriz'i savunmaya karar verdi. Bu durumda Toktamış şehri kuşatmış, sekiz gün sonra halktan "bahayı na'l-i Çahâr pâyân" olarak 250 tümen altın olmak üzere onlarla bir anlaşmaya varmıştı. Nitekim bu para toplanarak hazinedarlara teslim olunarak sayılmaya başladı. Ancak Toktamış buna rağmen anlaşmayı bozmuş ve Tebriz'i askerine yağmalatmıştı<sup>38</sup>.

Ertesi yıl (788/1386) bu kez Timur Tebriz'e gelmiş ve orada kırk gün kalmıştı. Ancak Timur burada kaldığı sürede Tebriz'in harap durumunu, halkın acz ve ıstırap içinde olduğunu görünce merhamet buyurmuş ve halka na'l-ı Çahâr pâyân yönünden az bir miktar tayin ederek Nahcivan yoluyla Karabağ'a gidip orada kışlamıştı<sup>39</sup>.

Timurlular arasında taht mücadeleleri sürdüğü sırada Sultan Muhammed b. Baysungur Herat'ı ele geçirmiş ise de, kardeşleri Alâüddeve ve Babür'ün adı geçen şehre yürümelere ile buradan ayrılarak Irak tarafına yönelmişti (h. 854/m. 1450). O önce Yezd'e sonra da Fars'a geldi ve bütün Irak'a bir kez daha hâkim oldu. Bu sırada Muhammed Irak üzerine na'l-baha, nisâr (نِسَار) ve pişkeş<sup>40</sup> saldı. Muhasıllar harekete geçtiler ve Irak'dan birçok mal aldılar<sup>41</sup>.

Na'l-baha Osmanlı döneminde de şer'i tekliflerden başka idareci ve âyanların halktan aldıkları kanunsuz vergiler (teklifler) içinde sayılmakta ve yetkililer tarafından bunun kaldırılması için gayret gösterilmekte idi<sup>42</sup>. Ayrıca

<sup>36</sup> Delhi'de XIV. yüzyılda bir mennin ağırlığı 12.824 kg. idi, bk. Hinz, s. 27-28.

<sup>37</sup> Muhammed Kasım Hindu Şâh Firişte, *Tarih-i Firişte*, Luknow 1867, s. 95. Olaylar için bk. Kortel, H., *Delhi Sultanlarından Halaciler (Alâeddin Muhammedşah Halaci Devri)*, İ.Ü. Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1994, s. 31-34. Lal, Kishori Saran., *History of the Khaljis A.D. 1290-1320*, London 1967, s. 43-44.

<sup>38</sup> Bk. Zeyneddin b. Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, nşr. İrec Afşar, Tahran hş. 1372, s. 116-117. Krş. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 481 n. 644.

<sup>39</sup> Bk. *Zeyl-i Tarih-i Güzide*, s. 122.

<sup>40</sup> Pişkeş burada vergi (tribute) anlamında kullanılmış olmalıdır, bk. Steingass, s. 267.

<sup>41</sup> Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Tarih-i Cedid-i Yezd*, nşr. İrec Afşar, Tahran hş. 1345, s. 262. Olaylar için bk. Aka, İ., *Timur ve Devleti*, Ankara 1992, s. 85.

<sup>42</sup> Bk. Uluçay, Ç., *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 38, 110, 113, 119, 121, 139, 370; aynı mlf., *18 ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk ha-*

na'l-baha vergisinin alınması zulüm teşkil eden suçlardan biri olarak kabul edilmiştir<sup>43</sup>.

Zikri geçen olaylardan anlaşılacağı üzere Türk-İslâm devletlerinde na'l-baha,

- Bir ordunun sefer masrafı karşılığı yapılan ödeme için,
- Bir yerin düşman tarafından tahribini ve yağmalanmasını önlemek maksadıyla verilen mal veya para için,
- Anadolu'da görüldüğü üzere, vergi karşılığı olarak kullanılan bir terimdir.

---

*rekeleri*, İstanbul 1955, s. 26, 37, 192-195.; Barkan, Ö.L. *XV ve XVI. asırlarda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, I. Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 291.

<sup>43</sup> Mumcu, A., *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı* (Deneme), Ankara 1972, s. 13.

## ULUCAMİ\*

-SELÇUKLU ŞEHRİNDE İSKÂNİ BELİRLEYEN BİR KAYNAK OLARAK-

TUNCER BAYKARA

### I. BİZANS ŞEHİRLERİNİN FETHİ

#### **A. Bizans Şehirlerinin Fetih Arifesindeki Durumu :**

Bizans İmparatorluğu, Roma'nın mirasçısı olarak ortaya çıkmış, fakat daha sonra ülkenin doğu kanadı ile yetinmek zorunda kalmıştı. Bu arada Sasani İrani ile başlayan büyük mücadeleden de epeyce hırpalanmış idi. Bu mücadele yıllarında güneyde gelişen İslamiyetin doğurduğu İslam Devleti, VII. yy. ortalarından itibaren Bizans topraklarına doğru da harekete geçmiş, önemli başarılar sağlamıştı. İslam ordularının ve donanmasının İstanbul'a yönelerek şehri birkaç kere kuşatmalarına rağmen, bu şehri alamamışlardı. Bununla birlikte sonraki yüzyıllarda da İslam orduları, hemen her yaz Çukurova veya Malatya'daki hareket noktalarından İstanbul veya Anadolu içlerine akınlara devam etmişlerdir.

Gerek Sasani ordularının Anadolu içlerine kadar istilası, gerekse İslamların akınları sebebiyle, Anadolu'daki Bizans şehirleri veya yerleşik nüfusu önemli kayıplara uğramıştı. Bizans'ın dış güvenliği sağlayamaması üzerine halk, derin ve yalçın vadi içlerine çekilmişti. Şehirlerin halkı da sarp ve kayalık tepeler üzerine yapıtları kalelerde oturmuşlardı.

*Efesos'un Bizans Devleti'nin hemen başlarında oldukça küçüldüğü* bilinmektedir. Çünkü şehrin eskiden hayli geniş olan savunma surlarına yetecek asker çıkaramayan şehir yönetimi surları daha dar bir alanda yenilemiştir. Bu yeni dar alan dahi şehir halkına geniş geldiğinden içinde yaşayamamışlar, neticede halk, geride, 5-6 km. mesafedeki bir tepe üzerinde tesis ettikleri yeni kaleye sığınmışlardır. Efesos adı bu yeni yerleşimde değişmiş

\* Bu çalışmaya, aslında kitap boyutunda bir monografi olarak başlanmış idi. Antalya, Denizli, Niksar ve Tokat ile ilgili bazı meseleler 1990'da yayımlanan kitabımızda, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, ortaya konulmuş idi. Bu defa, ayrıntılı bilgilerin veriliş meselelerin tartışılacağı metnin gecikeceği ortaya çıktığından, özü, planı değiştirilmeden sunulmuştur.

Türk devrindeki adının göstereceği gibi Aya-sulug (Ayios Theologos) olmuştur.

Özellikle Anadolu'nun batı kesimindeki canlı Roma dönemi şehirleri, yeni Bizans devrinde, eski parlak hayatlarını devam ettirememişlerdir. Çünkü bu şehirlerin zenginliği Roma'ya giden deniz yoluyla bağlantılı idi. Müslümanların Akdeniz'e açılarak Roma deniz gücüyle mücadeleye başlamaları yanında, artık bütün yolların Roma'ya açılmaması da etkili olmuştur. Çünkü Anadolu için yeni merkez artık Eis-tin-polis, yani İstanbul'dur. İstanbul'un devlet merkezi olarak ortaya çıkmasıyla, eski Roma bağlantılı yol düzeni ve bu yolların geliştirdiği şehirler de gerilemiştir.

İstanbul, V ve VI. yüzyıldan itibaren yeni bir yol düzeninin merkezi olmuştur. Bu düzenin yakın neticesi Batı Anadolu şehirlerinin gerilemesi, küçülmesi ve hatta bir süre sonra tamamen halkının dağılması olmuştur. Bu konuda şunu açıkça söylemek mümkündür. Eğer Türkler geldiğinde, şehirlerde hayat devam ediyorsa, şehrin adı da Türkçeleşerek devam etmiştir. Konya, İznik, Sivas, Malatya, Manisa, Kütahya, Bursa, Bergama, Ayasuluğ gibi. Mesela Akdeniz kıyılarında; Roma çağı harabeleri, hayli önemli olan Perge veya Side, XI. yüzyılda tamamen boşalmış gibidir. Buna karşılık, yöre halkınca Adelle şeklinde ifade edilen Antalya, önemli bir yerli nüfusa sahiptir.

Güzel-hisar diye anılan şimdiki Aydın'ın kadim adı Tralles imiş; ama Türkler geldiğinde bu adı bilecek ve yaşatacak kimse kalmamış olmalıdır. Aynı şekilde Nyssa da Sultan-hisar olmuştur. Daha doğudaki Laodikeia, Ladik veya Lazikiye biçiminde devam ettiğine göre buradaki hayat devam etmiştir. Hele, Bizans devrinin sarp ve kayalık arazi üzerindeki kalelerinin, yani *kastraların* en güzel örneklerinden birisi olan Khonae, Türklerce Honas olarak bilinmiştir. Nitekim bugün de adı Honaz'dır. Oysa daha doğudaki Apamae, yok olmuş olmalı ki, Türkler devrinde yerinde kurulan kasabanın adı da Geyikler veya ondan çıkmış olan Dinar'dır<sup>1</sup>.

Şu gerçek tespit edilmiştir ki, XI. yüzyılın son çeyreğinde Türkler bu ülkeye geldiklerinde, Roma çağındaki gibi canlı ve hareketli bir iktisadi hayat, kalabalık ve refah içinde bir nüfus söz konusu değildir. Gerçi şehirlerin Roma çağındaki adları devam etmektedir: İzmir, daha doğrusu Smyrna, Es-

<sup>1</sup> Dönemin umumu bir tahlili için bk. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990.



mira olarak yaşar ama, Roma çağının geniş alanlı şehri yerine Bizans devrinde İzmir, Kadifekale'deki dar bir alanda sıkışmıştır. Hatta XIII. yy. ortalarında deniz kenarına Cenevizliler geleceklerdir. Ankara'da da durum farklı değildir. Hele çoklarının gelip geçerken gördüğü Afyon Karahisar kalesi Bizans kastralarının durumunu çok açık olarak gösterebilir. Kale dışındaki alana, *rabada*, yerleşme ancak Anadolu'nun kuzey kısımları için söz konusudur.

Genelde, Bizans çağı şehirlerinin, daha doğrusu kastralarının küçük alanlı olduğunu bilmeyen bazı araştırmacılar, taşrada yaşayan halkın, bir tehlike anında kaleye sığındığını belirtmektedirler. Gerçekten de Danişmendname gibi, fetih yıllarını da yansıtan bazı destanlarda bu türden kayıtlar vardır. Fakat bu görünüş, sadece Niksar, Tokat gibi, Anadolu'nun belirli bir çevresine ait olsa gerekir. Bu arada, yörede yaşayanları içeriye alabilmek, herhalde sadece oldukça geniş alanlı kale-şehirler için, mesela Malatya, İznik veya Diyarbakir (Amid) söz konusu olabilir. Bizans kastralarının büyük çoğunluğu zaten küçük ve dar bir alanı kapsamaktadır: Ayasuluğ, Honaz, Karahisar'lar, Bursa, İzmir (Kadifekale), Kütahya, Kastamonu, Ankara, Niksar, Turhal, Zile, Divriği, Bayburt, Harput gibi.

Kısacası Türkler geldiğinde, Anadolu sahasındaki kaleler oldukça sarp, alanları küçük idi. Sadece bazı şehirlerin kaleleri, gerçekten şehir denebilecek bir nüfusu alabilecek genişliktedir: İznik, Malatya Amid (Diyarbakir) ve daha bir-iki yerle sınırlıdır. Ötekiler en fazla 200 evin sığabileceği gerçekten dar ve sıkışık tepe üzerleridir. Afyon Karahisar gibi olanlarda ise bu alan 50 ev ile sınırlıdır.

Türkler geldiğinde, Bizans şehirlerinin ve kalelerinin insan unsuru oldukça zayıf idi. Türkler bu ülkede, zaten kalabalık olmayan şehir=kaleleri fazla bir güçlük çekmeden zaptetmişlerdir. Bunların nüfusu azdır ama, buldukları yerler oldukça sarp olduklarından yine de mücadele etmişlerdir. Kalelerin alınması, fetih olayı ile ilgili ayrıntılara girmeden, önemli bulduğumuz tek bir unsurdan söz edeceğiz.

### **B. Fetih Olayı :**

1. *Kilisenin mescid edilmesi* : Türk geleneğinde, sonraki yüzyıllara kadar yansıyan bir gerçek, fethedilen kaledeki, bir başka ifade ile şehirdeki en önemli kilisenin veya dini mabedin camiye çevrilmesidir. Gerek surların üzerinde gerekse bu kilisenin çatısında veya çan kulesinde ezan okunması da

meselenin bir başka yönüdür. Konumuz açısından önemli olan, kalede bulunan kilisenin mescide, daha doğrusu cuma mescidine *Mescid ül-Camiye* çevrilmesidir<sup>2</sup>. Böylece Türkler, kale içinde ibadetlerini yapabilecekleri bir mekâna, bir mabede kavuşmuş oluyordular.

Kalede camiye, cuma namazı kılınabilecek bir mescide dönüştürülen kilise ilk önemli gerçektir. Bu yapı, kiliseden çevrilmiş olması sebebiyle, genellikle halk arasında *Kilise Camii* diye anılabilir. Bu mabedin halk arasındaki bir diğer adlanması, fetih olayı ile yakın ilgisinden dolayı *Fatih*, *Fetih* veya *Fethiye Camii*<sup>3</sup> diye de olabilir. Burada üzerinde durmak istediğimiz asıl özelliği, bunun Fethiye Camii diye anılmasıdır. Bir üçüncü adlandırma, kalenin fatihinin adıyla anılmasıdır<sup>4</sup>. Fatih olan bey veya sultan, bu yapıyı camiye çeviren en önemli şahsiyet olduğundan genelde onun adıyla da anılabilir. Nitekim yüzyıllar sonra dahi Girit adasında Resmo Kalesi'ndeki cami, fethi sırasındaki Osmanlı padişahı olan Sultan İbrahim'in adıyla anılıyordu. Bunun gibi, XI ve XII. yüzyıllarda, aynı esasta anılması muhtemel camilerin isimleriyle ilgili bilgileri ne yazık ki kaynaklarda bulamıyoruz. En iyi bilinen gerçek, kiliseden çevrilen camilerin genellikle *Fetih/Fethiye Camii* diye anılmalarıdır.

Kiliseden camiye çevrilen bu yapı, yüksek bir tepenin üzerinde bulunan kalenin, Bizans kastrasının içindedir. Fetih günlerinde kumandan olan sultan veya bey, ilk cuma namazını bu camide kılmıştır. Bu camiiin fetihle ilgili olarak halk arasında etkili bir önemi, hatırası vardır. Kiliseden camiye çevrilmiş olması ona ayrı bir önem ve özellik vermektedir. Bu özelliği sebebiyledir ki fethiye camileri uzun bir zaman, kalelerde etkin yerlerini korumuşlardır. Mesela Ayasuluğ fethedildiğinde, St. Jean Kilisesi camiye çevrilmiş, köşesine bir minare eklenerek uzun bir süre kullanılmıştır. Tabiatıyla sözünü ettiğimiz kilise/fetih camileri mimari bakımdan fethedenlerin herhangi bir özelliğini yansıtmamaktadır.

<sup>2</sup> Sinop'un 1214'teki fethi sonrasında kilisenin *mescid-i cami* yapılması : İbn Bibi, *El Evamirü'l Alaiye...*, (tıpkı basım) Ankara 1956, s. 154. Kiliselerin *mescid* edilmesiyle ilgili olarak dönemin tarihlerinde bilgi çoktur: Bk. S. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism...*, University of California Press, 1971.

<sup>3</sup> Fetih/Fethiye/Fatih Camii isimleri, dönemin kayıtlarında değil, sonraki zamanların hatırası olarak bilinmektedir. H. Hüsameddin Efendi, *Amasya Tarihi*, I, 122, 155; perakende kayıtlar, özellikle Evliya Çelebi'de çoktur.

<sup>4</sup> Osmanlı dönemi hatıralarında sıkça görülür: Evliya Çelebi'de pek çok örnek vardır. Girit-Resmo'da bizzat görülmüştür.

Fetih yıllarındaki savaş şartlarının ardından, aradan bir zaman geçip durum olağana dönünce, kale camilerinde, kaledeki Türklerin dışında, çevredeki Müslümanlar da cuma başta olmak üzere bayram namazlarını da kılmaktadır. Bilindiği gibi vakit namazlarının cemaatle kılınması farz değil, fakat daha iyidir. Bu sebeptendir ki kilise/fethiye veya kale camilerinin asıl işlevleri cuma namazlarındadır.

2. *Kale erlerinin yerleştirilmesi* : Kale Türklerin eline geçince, yapılan bir diğer iş, kalenin devamlı elde tutulması için görevlilerin yerleştirilmesidir<sup>5</sup>. Kaleye bir yetkili ve yetenekli kumandan/kütüval (Osmanlı devrinde dizdar) ile savaş için çeşitli ihtisas erbabı (zenberekçi, neftci vs.) ile erler tayin edilirdi. Bu arada kale camiinde hatib-imam ve müezzin de görevlendirildi. Kale camiindeki bu dini görevliler de, kale askerinden sayılıyor ve geçimlerini tahsis edilen dirlikten sağlıyorlardı.

Kalenin büyüklüğüne göre, savunma için yeterli sayıda yerleştirilen Türkler, burasının ilk Türk nüfusunu, teşkil etmişlerdir. Kalenin büyüklük ve önemine göre kale erlerinin sayısı, 20-200 aile arasında değişiyordu. Bu kale erlerinin geçimleri, bir başka ifade ile hayatlarının idamesi, için genellikle civarlarındaki yerlerin köy vs. vergi gelirleri, dirlik olarak tahsis ediliyordu. Böylece onların, sadece askerlik yapmaları, kaleyi gece gündüz koruyup kollamaları sağlanmak istenmiştir. Kale kütüval veya dizdarı başta olmak üzere erlerin, kaleden dışarı çıkmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla onların cuma namazlarını kılabilmeleri için, kale camiinin varlığı ayrı ve kesin bir zorunluluktur.

Kale erleri kale camiinin esas cemaatini teşkil ediyorlardı. Böylece zaten eski mabed, kalenin büyüklüğüne, yani alabileceği insan sayısına göre yapıldığından, kiliseden çevrilen cami de kaledeki Türk nüfusuna yeterli olabilmektedir. Dolayısıyla, bu mabed, hem Hıristiyanlar hem de İslamlar için kaleden oturabilecek insan unsurunu karşılayacak bir genişlikte idi.

<sup>5</sup> Zaptedilen kalelere, güvenilir bir kütüval ile cündiyan, müstahfızan ve sipahiyan-ı güzide tayinleri, İzzeddin Keykavus'un Güney Anadolu harekâtında da zikredilir: *İbn Bibi*, s. 186-188. Erken tarihlerde de durumun aynen yapıldığı, daha geç devirdeki ilk Osmanlı kayıtlarıyla da tespit edilebilir.

## II. NÜFUS ARTIŞI

**A. Kaledeki Olağan Nüfus Artışı :**

1. *Kalelerin nüfus durumu* : Her ne şekilde, savaşla veya barışla, alınmış olursa olsun kalede Türkler etkin durumdadırlar. Eğer kale bir hücum sonucu fethedilmiş ise, zaten mücadele sebebiyle kalenin içinde pek az nüfus kalmış olabilir. Geride kalanlar ise, dışarıya gönderilerek orada iskân ettirilmişlerdir<sup>6</sup>. Ancak geniş şehir sahası olan yerlerde, elbette halkın bir kısmı, eski yerlerinde oturmaya devam etmiş olabilir. Teslim olmaları durumunda ise, kalenin askeri güvenlik mıntukası Türklerin elinde olması gerektiğinden, kalenin bir kısmı yine de boşaltılıyordu.

Gerek kaleden atılan, gerekse boşaltılan insanlar, kale surlarının dışında *rabad* diyebileceğimiz uygun bir yerde kalabilecekleri gibi, daha uzak bir mesafeye de gidebilirler. Dadybra, Niksar ve Ankara'da kaleden çıkartılanlar, surların hemen dibindeki yeni mahallerde ikamet etmeye başlamışlardır. Buna karşılık Konya'dan ayrılmaya mecbur edilenler, 8-10 km. mesafedeki Sille kasabasında oturmuşlardır<sup>7</sup>.

Kalede, hem yeni fatihlerden, hem de eskilerden insanlar bulunabilirler. Böylece yanyana evlerde oturan insanların birbirleriyle ilişkilerine dair, ilk fetih yıllarından bazı olumsuz hatıralar kalmıştır. Özellikle cuma günü, bütün Türk erkeklerinin cuma namazına gitmeleri zamanını fırsat kollayan yerliler, zaman zaman cami kapılarını tutarak Türklere karşı harekete ve katliama girişmişlerdir. Bunun Antalya'da geç tarihten bir kaydını buluyorsak da, öteki yerlerde, geç devir rivayetleri dışında açık bilgiler yoktur. Bununla birlikte bu türden rivayetlerin bir gerçeği yansıtmış olduğunu ve Türklerin, sonraki zamanlarda çok ihtiyatlı hareket ettiklerini söyleyebiliriz<sup>8</sup>.

Kaledeki nüfusun yanyana yaşamalarındaki mahzur ve tehlikeler, iki taraf arasında bir sur yapılarak giderilmeye çalışılmıştır. Hatta bazen bu da yeterli görülmemiş, cuma günü cuma namazı sırasında, namaz süresince Hı-

<sup>6</sup> Kaleden çıkartılan yerli halk ile ilgili olarak *Niketas*'ın Dadybra (Devrek?) için 1196 tarihindeki kaydını S. Vryonis oldukça sık kullanmıştır: *Aynı eser*, 129, 162, 198, 227, not: 495.; aynı olay için bk. O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 219.

<sup>7</sup> Konya'dan ayrılmaya mecbur edilenlerin Sille'de iskânlarıyla ilgili bk. T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.

<sup>8</sup> Antalya'daki durum için bk. T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 109-114.

ristiyan kısmının kapıları kapatılmakta ve namaz bitince açılmaktadır. Böylece Türkler vaktiyle duydukları acı hatıraların yeniden oluşmasına imkân vermek istememişlerdir.

Kalede ilk fetih yıllarında, Türklerin sayıları merak edilebilir. Kaledeki nüfusu bilmek için kale alanın büyüklüğü ilk ve en önemli unsurdur. Çünkü meseleyi, bir bütün olarak ele almak gerekir. Kaledeki görevli asker, yani aile sayısını sonraki Osmanlı dönemi kayıtlarından kıyas ederek bilesek bile, bu sahaya yerleşen öteki Türk nüfusu da düşünmek gerekir. Kale sahasındaki Türk kısmına sığabilecek ev sayısı bilinince, nüfus da tahmin edilebilir. Çünkü her evde ortalama 5-6 kişi olduğundan nüfusu bilmek imkânı vardır. Bizans kastralarının büyüklükleri göz önüne alınır, ilk fetih yüzyılı içindeki nüfusun en fazla 1000 kişi olabileceğini sanıyoruz.

Kaledeki nüfusu bilmek için Osmanlı devrindeki tahrir sayıları da bir fikir verebilir. Çünkü genelde kalenin fiziki sahası aynı olduğundan, alabileceği asker sayısı aynı şekilde devam etmiş olabilir. Hatta Osmanlılar devrinde, özellikle İç Anadolu'daki eski Selçuklu çağı şehirleri, iç-elde olduklarından kalelerdeki asker kadroları azalmış da olabilir. Osmanlı devrine ait XVI. yüzyıl kayıtları genellikle 20-200 kişilik kale kadrolarını göstermektedir. Bu ise büyük kalelerde 1000-2000 küçüklerde ise 200-400 nüfus demek olsa gerektir.

Önemli olan ikinci husus, kalelerdeki Türk nüfusu yanında yerlilerin nüfusunu da bilmektir. Bu hususta Osmanlı devrindeki durumla kıyaslamak imkânı söz konusu olmadığından, bu nüfusu bilmek için, oturdukları sahanın büyüklüğü en önemli kaynaktır. Şehir=kale içindeki bölünme sebebiyle sahalarını bildiğimiz bazı şehirlerde (Niksar, Antalya, Uluborlu, Divriği gibi) durumu tahmin edebiliyoruz. Bu alanlara bakılınca, kalelerde Türklerin, daha fetih yıllarında, ötekilere göre en azından üçte birlik bir durum sağladıklarını söyleyebiliriz (Antalya gibi). Sonraki zamanlarda ise, Türkler kale içinde yerlilerle nüfus bakımından eşit gibidirler (Uluborlu, Divriği, Antalya).

Hemen şu gerçeği ilave etmemiz gerekiyor. Gerçi kale içinde yerlilerin nüfusu Türklerle eşit sayılsa bile, kale dışındaki alanlarda da Türklerin oturduğunu unutmamak gerekir. Mesela, Niksar gibi geç Bizans devrinde de kalabalık olan bir şehirde, surlar içindeki nüfus söz konusu olsa bile Türkler, yerli Hıristiyan halka göre en azından iki misli daha kalabalık olmuşlardır. Bu durum, sur dışı nüfusla daha da artmaktadır.

2. *Kaledeki nüfus artışı* : Kaledeki nüfus, fetih yıllarında belirli bir kadroya bağlanmış olmakla birlikte, zamanla kaledeki nüfus da artmıştır. Bu nüfus artışının başlıca iki temeli olabilir. Bunlardan ilki olağan, tabii doğumdan oluşan artıştır. İkincisi ise, kalelere yeni Türk unsurlarının gelip yerleşmelerinden ortaya çıkan artış kabul edilebilir. Burada, daha çok Türklerin olağan doğurganlıkları sebebi ile belirli bir süre sonrasında önemli bir nüfus artışı gösterdiklerini, tarihin birçok döneminde de gördüğümüzü ifade etmek istiyoruz.

Kalelerdeki nüfusun olağan artışı, kale erlerinin gece-gündüz, kaledede oturmalarıyla da yakından ilgilidir. Çünkü bunlar, sadece asker olup, geçimleri zaten sağlanmış idi. Böylece bu Türkler, bir nesil sonra en azından bir misli artış göstermiş olabilirler.

### **B. Şhre=Kaleye Yeni Yerleşmeler :**

1. *Nüfusun tabii artışından olan büyüme* : Tabii nüfus artışı, Türklerin tarihin hemen her devrinde gösterdikleri artışla izah edilebilir. Türk kadının doğurganlığı sebebiyle, eskiden beri hızlı bir nüfus artışı vardır. Genelde Türk ailesi 5 kişi sayılsa da bunu 6 olarak kabul edebiliriz: Ana-baba ile dört evlat. Bazen ana-baba ile 3 evlat 5 kişilik nüfusu belirler. Biz yine de ana-baba ile ikisi erkek ikisi kız dört evladı esas alalım. Bu iki erkek evlattan birisi babasının yerine alacaktır. Öteki evlad ise, evlenip kendi evini yine babasının evinin yakınlarında ve uygun bir yerde kuracaktır. Böylece kale sahasında ev yapıp yerleşilebilecek alanlar kale erlerinin çocukları tarafından doldurulacaktır. Buna şhre=kaleye tabii nüfus artışının yol açtığı yeni yerleşmeler de diyebiliriz.

Aradan bir nesil daha geçince, hem kale erinin torunu, hem de öteki evladın çocuklarıyla, yeni evler yapılması daha da artacaktır. Bu durumda kale sahasının ev yapımına elverişli yerleri tamamen dolabilecektir. Çünkü, kaleye ilk yerleşen ailesinin tabii çoğalmasının ortaya koyduğu bir haklılık neticesinde, öncelikle kale sahasının içindeki uygun yerlere evler yapılmıştır. Ev inşa edilebilecek yerlerin tamamen dolmasıyla, iskân artık kale sahasının dışında devam edebilecektir. Bu arada diyebiliriz ki, kale içindeki yeni iskânla birlikte, kale camiiinin cemaatinin sayısı artmış, bu camiiin alanı yetmemeye de başlamış olabilir.

Kale sahasının iskâna uygun yerleri, evlerle tamamen dolunca, kalenin dışında, surların haricinde yeni bir yerleşme hareketi başlamak zorundadır.

Kale erlerinin evladı ve torunlarının elbette kalenin içiyle yakın bağları vardır. Zaten onların kaledeki baba veya ata eviyle ilgileri, belki hisseli olarak devam da etmektedir. Ancak, kalenin içi dolunca, kale surlarının dışındaki ilk yerleşenlerin, kale erleriyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Bu yeni iskânın, kale kapısının hemen yakınında olması olağandır. Çünkü kale kapısı vasıtasıyla kale içindeki akrabaları ve yakınlarıyla münasebetlerini devam ettirebileceklerdir. Ayrıca bu yeni iskân sahasında az nüfus bulunduğundan ve henüz bir çarşı oluşmamış olduğundan ihtiyaçlarını da kale içindeki çarşıdan (yukarı-çarşı) temin etmektedirler.

Burada bir hususu özellikle belirtmek gerekir. Bizans döneminde, kale şehirleri genellikle sarp ve kayalık tepeler üzerinde kurulduğundan, kale kapılarının hemen dışı veya yakınları, her zaman yeni bir iskân için everişli olmayabilir. Afyon Karahisar kalesi örneğinden anlaşılacağı gibi, nüfusun artışı ile yeni iskân, aşağılarda, kaleye giden yolun başladığı yerde oluşmuş olabilir. Bazı benzer kale=şehirlerde de benzer durum görülmektedir (Bursa, Kastamonu).

Kale dışında oluşmaya başlayan yeni mahallelerin kendilerine mahsus mescidleri yapılmış olabilir. Çünkü Selçuklu şehrinde de mahalle ile mescidin özdeş gibi sayıldığını biliyoruz. Böyle olsa bile, yeni mahallenin sakinleri cuma ve bayram namazları için kaledeki camiye gidiyorlardı. Kale oldukça yukarıda olduğundan bu gidiş-gelişler zahmetli idi. Hele bu yeni yerleşmenin sakinleri bir zaman geçip yaşlanınca çektikleri zahmet daha da belirgin bir hal almaktadır.

2. *Göçer-evlilerin=Türkmenlerin şehir hayatına katılması* : Kale dışında yeni bir iskân hareketinin başlaması, yöredeki öteki Türklerin de dikkatini çekmiş olmalıdır. Civarda oturan Türklerin, daha ilk zamanlardan itibaren büyük kitleler halinde kale içindeki iskâna katılmalarını pek mümkün görmemekteyiz. Kale içindeki hayata katılmak ancak çok zorlukla ve çok az ölçüde mümkün olabilse gerektir. Çünkü bu sahalarda oturanlar, yakınlarındaki yerlere kendi evladının yerleşmesini istiyordu<sup>9</sup>. Oysa, şimdilerde kale surlarının dışında başlamış olan iskâna katılmak oldukça kolaydır. Böylece Türkler için, hem şehrin nimetlerinden yararlanmak hem de gerektiğinde

<sup>9</sup> N. Sakaoğlu'nun tespitine göre, Divriği Kalesi, "XIX. yüzyıl sonlarına kadar bir mahalle barındırmıştır. Halk o zamanlar 'Kaleden yer alınmaz, meğer ki miras kala' dermiş". Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*, İstanbul 1971, s.118 ve not: 2.

mevsimlik hayatlarını devam ettirmek mümkün olabilecektir. Böyle düşünen birçok Türk boyu, şehirlerdeki hayata katılarak bu mahallelere yerleşmiş idiler. Nitekim XIII. yüzyılın başlarından itibaren şehirlerin mahalleleri arasında *Türkmen mahallesi* adını taşıyanlara rastlıyoruz (Ereğli, Kırşehir). Şehirlerde, başka bir yerden göçüldüğünü gösteren bazı özel mahalle adlarından gayri, genelde verilen Türkmen adı, sonraki yüzyıllardaki şehire dahil olma hareketinde devam etmiştir (Kuşadası'ndaki Türkmen mahallesi gibi).

Şehirlerde nüfusun tabii artışı veya yeni yerleşmelerle ortaya çıkan bu yeni durum, birçok meseleyi de beraberinde getirecektir.

### III. YENİ MESELELER

#### **A. Kale Camiinin Yetmemesi:**

1. *Kale camiinin küçüklüğü*: Kale sahasının dolması, sur dışındaki nüfusun giderek artması, özellikle cuma günlerinde kale camiinin Türk cemaatine yetersizliğini iyice açığa çıkarmıştır. Kale sahasındaki yeni nüfus artışı ile, kale camiinin cemaatinin arttığını yukarıda belirtmiş idik. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kale camii, kaledeki nüfusa yeterli bir eski mabedin camiye çevrilmiş şekli idi. Oysa şimdi kalenin içi tamamen dolduğu gibi, kalenin dışında da yerleşmeler çoğalmıştır. Hatta, bir zaman sonra sur dışındaki nüfusun, kale içindeki nüfustan daha çok olduğu da söylenebilir. Böylece kale camiinin hacminin yetersizliği açıkça görülmekte idi.

2. *Kale camiinin yerinin sarpılığı*: Kale camii, Bizans kastrasının mabedi olduğundan kastraların sarp özellikleri burada olumsuz bir unsur olarak görülmüştür. Çünkü sarp ve yalçın kayalıklar üzerinde kurulu Bizans kastralarında rahat bir ulaşım söz konusu değildi. Böylece, sur dışında yerleşenlerin, özellikle yaşlı insanların kaledeki camiye gidip gelmeleri zahmetli olmaya başlamıştır.

Yukarıda da dediğimiz gibi, cuma namazı sırasında alınması olağan güvenlik tedbirleri sebebiyle erken bir zamanda kale kapılarının kapatılması zorunluluğu da kaledeki caminin rahat namaz kılınması özelliğini azaltıyordu. Neticede hem küçük oluşları, hem de oraya ulaşımın kolay olmayışı, bir yeni meseleyi gündeme getirmiştir. Çünkü açıkça görülmüştür ki kale camii artık yetmemektedir.



### **B. Duruma Çare Aranması:**

1. *Namazgâh* : Kale camiinin yetmemesi üzerine, özellikle bayram namazları açık alanlarda, *meydan*'da kılınmaya başlanmıştır. Meydan gerçi, kibleyi belirleyen *mihrabı* yanında<sup>10</sup>, sade ölçülerde bir de minber yapılarak, *namazgâh* olarak da kullanılıyordu. Yaz mevsimlerinde veya iklimin uygun olması durumunda, cuma ve bayram namazları da orada kılınmıştır. Fakat *Meydan*'da cuma ve bayram namazlarının kılınması, meselenin çözümüne yetmemekte, bunun için daha başka çareler gerekmektedir.

2. *Kale camiinin genişletilmesi*: Kale camiinin yetersizliği açıkça ortaya çıkınca, ilk çare olarak, mevcut caminin yenilenerek genişletilmesi akla gelmiştir. Bazı şehirlerde böylesine bir genişletme yapılmış ve belirli bir süre yeterli olmuştur. Türk mimarisi özellikleri gösteren bütün kale camileri, böylesine yenilenen eski kilise-fetih camileridir. Bununla birlikte, birçok kale içinde böyle bir genişletme imkânsız gibiydi. Çünkü buralarda kale camiinin yeri, zaten iskân bakımından sıkışık bir yerde olup, etrafının açılarak genişletilmesi imkânsız gibiydi. Bu arada camiin zaten eski olan yapısının daha uzun bir süre dayanması da bazen mümkün olmayabilirdi.

Kale camilerinin genişletilmesine, Konya Kalesi'ndeki Alaeddin Camii ilk akla gelen misal olabilir. Ancak bize kalırsa Alaeddin Camii, daha erken bir tarihte, kilise camiinden sonra yapılan bir camidir. Niğde'de olduğu gibi, Alaeddin Camii, eski kilise camiinin (muhtemelen Eflatun Kilisesi) genişletilmesi biçiminde değildir. Alaeddin Camii'nin genişletilmesi, Konya şehrinde, aşağıda söz konusu edeceğimiz plana uygun camilerin harap oluşlarından sonra yapılmış olsa gerektir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, bugüne kadar gelen kale camileri içinde Türk mimarisi özelliklerini taşımakta olanlar, vaktiyle yenilenen ve genişletilen yapılardır. Böylesine genişletilen yapılar veya Konya ve Niğde'de olduğu gibi ayrıca inşa edilen camiler, kale surları içindeki iskânın gelişmesiyle birlikte gerçekleşmiştir.

3. *Yeni bir cami yapılması*: Kale surlarının dışındaki iskân büyük boyutlara ulaşınca, yeni bir cami yapılması gerekliliği açıkça ortaya çıkmıştır. Kale camiinin genişletilmesi mümkün olmayınca veya yeni genişletilen cami de ihtiyaca yetmiyorsa, geriye tek çare olarak yeni bir camiinin yapılması kal-

<sup>10</sup> Ö.Bakırcı, *Anadolu Mihrabları*, Ankara 1976.

maktadır. Yeni bir cami ihtiyacının belirmesi beraberinde birçok soruyu da getirmektedir. Öncelikle yeni camiin yapılması, kale içi sahası genişçe olan şehirlerde, yine kale sahasının içinde olmuştur (Konya, Niğde). Fakat cami yapımındaki asıl büyük hareketlilik, surların dışındaki iskânın iyice artmasından sonra görülecektir. Böyle bir durum, Anadolu'nun farklı yörelerinde, farklı zamanlarda gerçekleşecektir.

Daha önceleri de söylediğimiz gibi, geç Bizans devrinde Tokat-Niksar dolaylarında Anadolu'nun öteki yörelerine göre daha canlı ve kalabalık bir nüfus vardı. Dolayısıyla buralardaki ekonomik hayat çok daha iyi şartlar içeriyordu. Bunun bir neticesi olarak da, kale sahasının dolup, iskânın şehir surlarının dışına taşması, buralarda çok daha erken bir zamanda, hemen XII. yüzyıl başlarında görülmüş olabilir. Buna karşılık, bazı yörelerde, kale sahasının dolup, Türklerin sur dışına da yerleşmeleri ancak XIII ve hatta XIV. yüzyılda önemli meselelere yol açabilmiştir. Bu durum, zaten en iyi bir şekilde, yapım tarihleri bilinen *cami* (ulucamiler) sayesinde bilinmektedir.

#### IV. YENİ BİR CAMİİN YAPILMASI

##### A. Yerinin Seçilmesi :

1. *Kale surlarının dışında olmalıdır* : Yeni bir cami yapılması kararlaştırınca, daha doğrusu böyle bir ihtiyaç ortaya çıkınca, yerinin belirlenmesi önemlidir. Gerçi camilerin yerinin nereleri olması gerektiğine dair, bir kısım tarihçilerin gerçekte ilgisiz hükümleri vardır. Onlara göre, şehirlerde önce cami yapılmakta, iskân daha sonra bu camiin etrafında oluşmaktadır. Oysa, yukarıdan beri gösterdiğimiz gelişmeye göre, böyle bir oluşum söz konusu olamaz. Bir başka ifade ile cami, şehirlerin yeni gelişme istikametinde boş bir alana yapılacak değildir. Aksine, iskân gelişip bir ihtiyaç açıkça belirip ortaya çıkınca, bunu gidermek amacıyla yönelik olarak inşa edilecektir. Bu açıdan yerinin, iskândan önce mi yoksa sonra mı belirlendiği ayrı bir önem taşır. Burada gördüğümüz gerçek, camiin, iskândan sonra ortaya çıktığıdır.

Camiin yeri, herşeyden önce nüfusun çoğunluğunun bulunduğu yerde olacaktır. Artık şehirlerin yeni iskân sahasında nüfusun ağırlığı, kale surlarının dışındadır. Dolayısıyla yeni cami de surların dışındaki alanda yapılacaktır. Zaten şehirlerin gelişmeleri de kale surlarının dışında görülmektedir. Bu sebeple yeni cami için, kale surlarının dışındaki alanda, uygun bir yer seçilecektir.

2. *Kale ile yakından ilişkili olmalıdır*: Yukarıda, kale camiinin olumsuzluklarından söz ederken, oraya gidiş-gelişin zorluğunu belirtmiş idik. Böyle bir duruma imkân vermemek için, yeni inşaaı tasarlanan camiinin kale ile yakından ilişkili bir yerde olması gerekir. Çünkü kale ehli de kolaylıkla bu camiye inip cuma namazını kılabilmelidir.

Gerçi, sonradan hem kale camiinde hem de yeni yapılan camide cuma namazı kılınabilmiştir ama, fetih yıllarında şehirlerde bir yerde cuma namazı kılındığından bu ayrı bir önem taşır. Kale ile kolaylıkla ilişki kurulabilmesi için yeni cami yerinin, kale ana giriş kapısı yakınında olmalıdır. Böylece yeni cami ile kale ana girişi birbiriyle ilgili olacaktır. Çünkü kale erleri de hemen gerektiğinde kolaylıkla kalelerine gidebileceklerdir. Gerçi bu durumda zaten nöbetçilerin cuma namazına gelmeleri beklenemez.

3. *Oldukça sağlam yapılmış olmalıdır*: Camiler, surların dışında olacaklarından yapılarının oldukça sağlam olması gerekmektedir. Eski hatıralarda da cuma namazlarıyla ilgili olumsuzluklar bilindiğinden, camiin adeta bir kale gibi olması da gerekmektedir.

Camilerin kale kapılarının tam karşısında ve çok sağlam olarak yapıldıklarını, XIV. yüzyıl kayıtları da göstermektedir. Kadı Burhaneddin'e baş eğmeyen bir bey, Turhal'da kaleye kapanınca, Kadı Burhaneddin kalenin karşısındaki boş *mescid-i camii*, bir kale şekline sokarak kaleye sığınanların yolunu kesmiş idi<sup>11</sup>. Benzer bir olay Sivas Ulucamiine sığınıp, Çelebi Mehmed'e direnmek isteyen bir asi için M. Neşri'de anlatılmaktadır<sup>12</sup>. Gerçi *camilerin* XIV. yüzyıl sonu ile XV. yy. başlarındaki bu durumları, şehir hayatının gerilediğini, şehrin sur dışındaki birçok mahallesinin boşaldığını bize açıkça gösterir. Konumuz bu durumu yorumlamak olmadığından, sonradan *Ulucami* diye anılacak olan *camilerin*, aşağıda söz konusu edeceğimiz durumlarını, dönemin tarihi kayıtlarına da uygun olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

Netice olarak yer konusunda iki özellik bir araya gelince yeni camiin, kalenin ana giriş kapısının hemen karşısında veya yakınındaki bir uygun alanda yapılması gerekmektedir.

<sup>11</sup> Aziz bin Ardeşir, *Bezm ü Rezm*, 1928, s. 318; keza bk. Y. Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970, s. 84'de sadece "mescid" kabul etmiş.

<sup>12</sup> M. Neşri, *Kitab-ı Cihannüma*, Ankara 1949-57, I. 403.

### **B. Büyüklüğü :**

1. *Kale ve şehir sakinlerinin hepsini kapsamalıdır:* Yeni camiin büyüklüğü için ilk temel ölçüt, hem kale hem de şehrin yeni semtlerindeki Türk nüfusun tamamını içine alabilecek bir büyüklükte olması gerekliliğidir. Böylece kale camiine sığmayan cemaat bu yeni camiin içine sığabilecektir.

2. *Civardaki bazı halkın ihtiyacına cevap verebilmeli:* Camiin büyüklüğü biraz geniş tutulmalı ki, civardaki göçer-evli veya camii olmayan köylerin halkı da buraya geldiğinde camide rahatlıkla namaz kılabilirdir. Bilindiği gibi her Türk köyünde cami olmayabilir. Camilerin olduğu köyler, günümüz köy adlarında bile Camili diye yankılarını bulmuştur. Böylece şehirlerin hemen yakınlarındaki halkı da, cuma veya bayram günleri buraya gelip namaz ihtiyaçlarını giderebilmelidirler.

Bununla birlikte yukarıda saydığımız iki ölçütten özellikle ilkinin camiilerin büyüklüğünün belirlenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

### **C. Camiin Yapılması :**

1. *Genel esasları ve mali finansmanı :* Cami, seçilen yeni yerinde ve yeni oluşan mimari ve sanat şartlarında inşa edilecektir. Bu arada hemen ifade edelim ki camiin yapıldığı yer boş ve ıssız bir alan olmadığından buradakilerin mülklerini ve arsalarını camiin yapımı için gönül rızasıyla vermeleri veya satmaları gerekir. Sultanın pek çok şeye yetkisi olmakla birlikte, sadece Allah rızası için yapılan cami yerinin arsasını zorla almaya hakkı yoktur. Belki bu sebepledir ki ünlü camilerin yapılış sırasında, bazı çarpıklık veya öteki özellikleri izah için bazı rivayetler anlatılır.

Bursa Ulucamii'nin ortasındaki şadırvanın yerinin vaktiyle, evini vermek istemeyen böyle inatçı birisine ait olduğu rivayeti vardır. Aynı şekilde Niksar Ulucamii'nin çarpıklığı da, rızasıyla arsasını vermeyen birinin mülkünün oluşu ile yorumlanır. Bunların muhakkak olarak bir gerçeği yansıttığı söylenebilir. Çünkü bu türden meseleler, cami inşaatları ile ilgili olarak, hemen bütün zamanlarda söz konusu edilmektedir.

Camilerde kısmen sezilebilmekle birlikte, minarelerin yapımında temel atılmasından sonra, uzun bir süre ustanın kaybolması rivayetleri anlatılır. Hatta bazen, ustanın başlattığı inşaatı, ancak çırağının bitirdiği de rivayet edilir. Bütün bunlar, camilerin sağlam ve çok dayanıklı yapılmaları için bilinen mimari esasların halk zihnine yankılanmış şekilleridir.

Camiin inşa masraflarının, devrin kurallarına göre, yeterli birisinin veya birilerinin karşılması söz konusudur. Genellikle bu türden inşaatı, büyük mali imkânları olan devlet görevlileri yaptırırlardı. Devrin hemen bütün büyük inşaatlarının da böyle olduğu unutulmamalıdır. Camii yaptıran kişinin adı, belirli bir zaman için camiin adı olarak da yaşamıştır: Konya'daki Kadı İzzeddin'in yaptırdığı ve adıyla anılan camii gibi.

2. *Mimarisi* : Yeni inşa edilecek cami, artık Türk mimar ve mühendislerinin eseri olacaktır. Dolayısıyla yeni cami tamamen Türk cami mimarisinin özelliklerine göre yapılmaktadır. Hemen belirtelim ki elbette bu inşaat sırasında, bazı gayri Müslim ustalar kullanılmış olacaktır. Ancak bunların da, geleneklere uygun olarak daha önce yapılan hamamda her sabah yıkanarak işe başladıklarını kabul edebiliriz. Şehirlerdeki geç devir hamamlarından ayrı olarak, adeta bir külliye olarak yapılan camilerin yanlarındaki hamamlar bu geleneğe kesin bir örnek kabul edilebilir: Manisa Ulucamii'nin yanındaki hamam gibi, Ayasuluğ'da, yeri bilinmeyen 766/1364 tarihli hamam, 1374 tarihli Ulucamiin yapımı sırasında inşa edilen hamam olmalıdır. Yeni yapılan bu cami, evvelki kale camii Bizans devrinin yadigârı olmasına karşılık, doğrudan Türk devrinin bir mimari örneğidir.

Bazı ulucamilerde, nedense eski bir kilise olduğuna dair halk inancı devam ettirilmişdir (Maraş, Manisa ulucamileri gibi). Oysa eskiden kilise olan bir cami vardır ve bu, kesinlikle kale içinde olan camidir. Yeni camiin inşaatı sırasında gerçi çevredeki eski veya antik yapı kalıntılarının taşlarından yararlanılmış olabilir. Bununla birlikte, sonradan ulucami adını alacak olan yeni camiler, kesinlikle yeni Türk devrinin yapılarıdır. Kale camiinin, daha doğrusu ilk camiin kiliseden çevrilmiş olması, halk arasında bu yeni camiin de bir özelliği olarak devam ettirilmektedir. Bunda birazcık, kiliseleri cami etmiş olmanın, gurur verici görünen motifini devam ettirmek arzusu da yatmaktadır. Oysa XX. yüzyılda bu düşünce artık tersine tepecek bir duruma gelmiş, Hıristiyanlar eski kiliselerini geri isteyebilecek bir duruma gelmek üzere olmuşlardır.

Ulucamilerin bir başka önemli özelliği, çok sağlam yapılı olmalarıdır. Yukarıda tarihi kayıtların incelenmesi sırasında da görüldüğü gibi, Selçuklu çağının *mescid-i camileri*, gerçekten kale gibi kabul edilebilecek yapılar idi. Nitekim Oktay Aslanapa, Bünyan Ulucamii'nin "kesme taş duvarlarıyla bir kale görünümünde" olduğunu söylemektedir<sup>13</sup>.

<sup>13</sup> Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s.52.

Ulucamiler, mimari özellikleriyle de kendilerini belli ederler. Anadolu sahasında, XII ve sonraki yüzyıllarda, üzeri örtülü geniş bir alan elde edilme için çok sütunlu ve çok kubbeli yapılarıyla bir klasikleşmiş *ulucami* mimarisi ortaya çıkmış gibidir. Ulucamilerin kendilerine mahsus mimarileri ve öteki özellikleri sanat tarihçileri tarafından eskiden beri incelenmiştir (O. Aslanapa, S. Eyice, D. Kuban ve pek çok araştırmacı). Ancak konumuz itibarıyla bu meselenin sadece tarihlendirmeye yararı nazarı dikkate alınmıştır.

3. *Diğer meseleler* : Ulucamiler, belirli bir zamanda, şehirlerdeki Türk iskânının gelişmesiyle birlikte, kale kapısının karşısında, geniş ve sağlam yapı olarak inşa edilmişlerdir. Camilerin kale kapısına olan mesafeleri, sur dışındaki Türk iskânının büyüklüğünü gösterebilir. Çünkü bu cami, Türklerin yerleşme sahasının hemen ortalarında inşa edilmiş olmalıdır. Niksar'da mesafe oldukça yakın ise de Harput'ta bu mesafe bir hayli uzaktır<sup>14</sup>. Karahisar'larda (Afyon, Şebîn (Şarki), Teke ve Demürlü) topografik özellik sebebiyle, ulucamiler kale kapılarına biraz mesafelidir. Honaz'da da arazinin durumuna bağlı olarak hem yamaçta hem de biraz mesafelidir. Ayrıca camilerin bir diğer önemli özellikleri, bütün şehir halkını içine alacak genişlikte olmalarıdır. Bu sebeple ulucamiler, içlerinde birkaç bin (3.000-10.000) kişinin namaz kılabileceği büyüklükte yerler olarak tanımlanırlar. Bundan da o şehrin Türk nüfusu öğrenilebilir.

Duruma kısaca yeniden dönecek olursak, *cami*, kalenin dışında ve şehrin yeni iskân sahasında bulunmaktadır. Aslında caminin bu sahadaki yapılış tarihi, şehrin gelişmesinin belirlenmesi açısından da çok önemlidir. Selçuklu devrindeki Türk şehrinin incelenmesinde, bu sebeple çok önemli bir yeri vardır. Ancak camilerin inşa tarihlerinin tam olarak bilinmemesi, bu konuda daha geniş hükümlere ulaşmamıza engel olmuştur. Çünkü kitabesi olanlar hayli azdır ve bir kısmının kitabesi de minberlerinin üzerinde bulunmaktadır. Minberlerin hem daha geç tarihlerde yapılabilmesi, hem de bir başka yerden nakil imkânı olması sebebiyle, yerleşme ve iskân ile ilgili hususlarda, bizi ihtiyatlı olmaya zorlamaktadır.

**Sahil Şehirleri** : Anadolu'nun merkezi sahasındaki Bizans kasta şehirlerinin dışında, deniz kenarı kalelerinde kendisine mahsus bir düzen oluşmuştur. Türkler, ülkenin iç kısmındaki şehirlerde, sur dışı sahanın güvenliğini sağlamış olmakla birlikte, deniz kenarındaki kalelerde böyle bir güvenlikten

<sup>14</sup> N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.

söz edilemez. Bu sebeple, Antalya, Alaiye ve Sinop gibi Selçuklu şehirlerinde ayrı bir cami düzeni görülmektedir.

Antalya'daki kale camii ve cami ilişkisi, tam ve açık bir biçimde görülmemiştir. Ancak 1215 ile 1225 surları arasındaki saha, kale kabul edilirse, bunun dışında, şimdiki Yivli-minare yeni gelişmenin bir camiidir. Buna karşılık Alaiye'de kiliseden çevrilen camii'nin kilise özellikleri halen de içkalede görülmektedir. Sonraki dönemlerde, kale kapısına bağlı olarak, birisi kapının dışında (Andızlı), fakat öteki hemen içinde, iki ayrı yerde yukarıda ve aşağıda iki cami görüyoruz. Bunlardan yukarıdaki, kale kapısının hemen içinde olan ve sonradan Sultan Süleyman Camii diye anılacak olan Alaeddin Camii, öteki de Liman'ın üzerindeki bölmenin dışında, kapının tam karşısındaki Andızlı Camii'dir.

Sinop'da kale camii içkalede ve 1215 tarihlidir. Buna karşılık, surların içindeki geniş şehir sahasındaki büyük cami, Alaeddin Camii 1267 tarihlidir. Ancak bu sonuncu tarih, bir kısa elden çıkmanın sonrasını gösterdiğinden, tarihlere bağlı olarak yapılacak bir değerlendirme için yanıltıcı olabilir.

## V. TÜRK KALE=ŞEHİR İNŞAATINDA DURUM

Yukarıda sözünü ettiğimiz gerçekler, daha çok Bizans şehirlerinde gelişen Selçuklu iskânıyla ilgilidir. Oysa bir kısım kale ve şehirler var ki bunlar doğrudan Türk döneminde yapılmışlardır. Bunların durumunu ayrıca ele almamız gerekecektir.

### A. Aksaray Şehri:

Türklerin Anadolu'nun ortasında, Konya merkez olduktan sonra, doğuya giden yol üzerinde kurdukları en namli iskân yeridir. Adının Garsaura'dan geldiğine dair zorlamalar olsa da, doğrudan Beyaz-saray anlamı açık ve kesindir. İşte bu şehir, XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Rükneddin Mesud zamanında inşa edilmiştir. Yeni bir kale inşaatı olduğundan, bunun da bir kale camii tasarlanmış ve yapılmıştır. Nitekim bu kale camii, sonradan genişletilerek ulucami adını alacaktır.

Aksaray şehri XII. yüzyıl sonlarından itibaren gelişip surların dışında gelişme gösterince şehir, daha çok ırmağın kuzey yakasında büyümüştür. Bu sahadaki gelişmeye müvazi olarak yukarıdan beri sözünü ettiğimiz oluşum burada da görülmüş, neticede Eğri-Minare Camii, şehrin yeni büyüme sahasının camii olarak yapılmıştır.

Türkiye Selçukluları Devleti'nin zayıflaması, Konya'nın devlet merkezi işlevinin gerilemesi, buna karşılık Kayseri ve özellikle Sivas'ın canlılığı döneminde, Aksaray son parlak zamanını yaşadı. Fakat XIV. yüzyıl ortalarından itibaren beylerin kendi merkezlerini oluşturması ile Aksaray'ın Konya'ya ve ülkenin doğusu ile münasebetlerine bağlı olarak süren canlılığı geriledi. Surların dışındaki mahalleler küçüldü ve neticede kale camii genişletilerek, ulucami haline getirildi.

Aksaray'daki Ulucami, tıpkı Konya'daki Alaeddin Camii gibi, şehrin ortasındaki bir yapı olarak görülür. Bu durum, geç bir tarihte, XIV. yy. sonlarında kale camiinin tamiri ve genişletilmesi ile oluşmuştur. Ancak Aksaray'da, şehrin gelişmesini gösteren bir gerçek cami (Eğri-Minare=Kızıl Minare) de vardır<sup>15</sup>.

**B. Denizli :** Denizli, XIII. yüzyılın ikinci çeyreği içinde, tamamen Türk mühendis ve şehir inşa plancılarının denetiminde yapılan bir kale ve şehirdir. Antik Laodikeia, bir dönem için Ladik olarak devam etmiş, fakat XII. yüzyıldan itibaren halkı etrafa dağılmış idi. Türklerin yörede yeni bir iskân yeri=kale yapmak gerekliliğini yerine getirmeleri, XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir. Burası da öncelikle bir kale olarak inşa edilmiş, kalenin içinde de bir cami yapılmıştır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Denizli'nin doğusu ile ilişkilerinin artması sonucu kalenin doğu varoşunda yeni ve büyük bir iskân görülmüştür. Bu yöndeki şehrin ana giriş kapısı, Honaz kapısının dışında yeni bir cami, ulucami de bu yıllarda, XIII. yüzyılın ortalarında yapılmış olmalıdır. Denizli kalesi ve şehrindeki oluşum, doğrudan Türk devrindeki öteki gelişmelerin benzeri ve paraleli olarak görülebilir. Denizli şehri ve kalesindeki durum, ülkenin öteki şehirlerinden farklı değildir. Denizli, kale içinin bir iskân yeri olmaktan çıkması ile kale camii de, daha sonraki dönemde, üç vakitte namaz kılınan bir nevi Çarşı camii halini almıştır.

**C. Öteki Şehirler :** Gerek XII. yüzyılda yapıldığı belirtilen, ancak yeri ve özellikleri açıkça bilinmeyen Simre gibi şehirlerin, gerekse XIII ve XIV. yüzyılda ortaya çıkan şehirlerin görünüşü, yukarıda sözünü ettiğimiz başlıca Aksaray ve Denizli örneklerinde görülmektedir. Uşak, Burdur, Larende (Karaman) ve Elbistan, Aksaray örneğini gösterirken, Akşehir, Eskişehir, Ço-

<sup>15</sup> Aksaray için, bu türden mekân meseleleri pek tartışılmayan tarihi için bk. İ.H. Konyalı, *Aksaray*; keza bk. aynı müellif, "Aksaray Ulucamii", *Vakıflar Dergisi*, X, 1973, s. 273-288.



rum, Kırşehir ve Beyşehir, Denizli örneğine göre bir gelişme göstermiştir. Aynı şekilde Eğirdir'de de kale camiinden ayrı, kalenin ana giriş kapısının dışında bir yeni ulucami yapılmıştır<sup>16</sup>.

## VI. ADLARI VE DEĞİŞMESİ

### A. Selçuklu Çağındaki Adları:

1. *Cami-i cedid veya yapturanın adı*: Selçuklu çağında yeni yapılan cami, yapturanın adıyla anılmış olabilir. Bu arada kaledeki camiye nazaran daha yeni olduğu için, *camii-i cedid* veya doğrudan yeni cami de denmekte idi. Böylece bu yeni yapılan cami, şehrin cuma ve bayram namazlarının kılındığı biricik mescid-ül-camii olmaktadır.

2. *Camiler çoğalınca cami-i kebir olması* : Selçuklu çağında şehirlerin nüfusu artıp, bu cami de yetmeyince yeni yeni camilere ihtiyaç duyulmuş ve gerekli yerlerde inşa edilmiş olabilir. Böylece, yeni yapılan öteki camiler arasında, birisine yine de eskiliği, büyüklüğü ve öteki hatıraları sebebiyle, *camii-i kebir* adı verilmektedir. Türkçe adı *ulucami* ise de kaynaklarda hep, *camii-i kebir* olarak bilinir ve öteki camiler arasında, ayrı bir özellik taşır.

### B. Osmanlı Çağındaki Adları :

1. *Selçuklu devrinden kalmış olmaları* : Sözümlü ettiğimiz camiler Osmanlı döneminde, Osmanlı özellikleri değil, çok daha eski hususiyetler göstermekteydiler. Bu sebeple adlandırılmalarında, eğer verilmiş ve halk söyleyişine uygun bir adı söz konusu değilse, eski oluşları önemli bir etkidir. Belki de sade olarak Selçuklu camii diye ad da verilebilmektedir. Ancak böyle bir isim söz konusu olmayınca, genellikle *camii-i kebir (yani ulucami)* olan adları devam ediyordu.

2. *Alaeddin Camii diye anılmaları* : Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı döneminin insanı, bu camilerin daha önceki Selçuklu devrinden kaldığını bilmıştır. Dolayısıyla camiye ad verirken de, eğer uygun bir adı yoksa, bu devre uygun bir ad vermek istemiştir. Türk halkının zihninde, Selçuklu çağının en imarçı ve en ünlü ismi Alaeddin Keykubad olduğundan ilk olarak onun adı çağrışım yapmıştır. Böylesine büyük ve güzel bir yapıyı ancak onun yapabileceğine inanıldığından, genellikle Selçuklu çağından kalan camilere hep onun adı verilmiş, yaygın olarak *Alaeddin Camii* de denmiştir.

<sup>16</sup> S.S. Yiğitbaşı, *Eğirdir-Felek-Abad Tarihi*, İstanbul 1972, s. 134-137.

Osmanlı insanının, Selçuklu devrinden kalan cami yapılarına *Alaeddin* adını vermesi, XVI. yüzyıldan itibaren görülmektedir. XV. yüzyıl başlarında, belki Selçuklu devrinin hatıraları yaşayabildiğinden böylesine adları bilemiyoruz. Fakat Osmanlılar, kesinlikle XVI. yüzyılda kendi karakteristiklerini tam olarak ortaya koyduklarından artık geçmiş İslami devrin en ünlü ismi Alaeddin Keykubad veya sade olarak Alaeddin'dir. Bütün görkemli camiler onun adına bağlanır ve öylece anılırlar.

3. *Ulucami adı* : Yukarıda ifade ettiğimiz gibi *ulucami*, camiler arasındaki büyük olanına ve şehrin esas mabedine itlak edilmekte idi. Bunun kaptıplar arasındaki adı resmen cami-i kebir ise de halk hep ulucami demiştir. Dolayısıyla, sonradan Osmanlılar daha büyük ve önemli bir cami yapmadıkları sürece sözünü ettiğimiz camiler ulucami diye anılacaklardır.

Anadolu sahasında, XII. yüzyılda başlayan bu oluşum, hemen aynı esaslarda XV. yy. başlarına kadar devam etmiştir. Beylikler devrinde de, hemen aynı özellikler görülebilir. Bursa, Bergama ve Manisa'daki Ulucami örnekleri, yukardan beri sözünü ettiğimiz gerçeklere tam bir uygunluk gösterirler. Hele Bursa'daki Ulucami, yukarıdaki esaslarını ortaya koyduğumuz gelişmeyi tam olarak yansıtmaktadır.

**Netice** olarak XI-XV. yüzyıllar arasında Anadolu sahasındaki Türk iskânının gelişmesine bağlı olarak camilerin yerlerinde dikkate değer değişme ve gelişmeler olmuştur. Bu değişme ve gelişmeleri Selçuklu devrinin hemen bütün şehirlerinde görebiliyoruz. Bu gelişme ve oluşumun ana şemasını yukarıda çizmeye çalıştık. Bu kesin görünüşü, pek çok şehirde kesin çizgileriyle tesbit edebiliyoruz. Bu durumu birkaç şehirde biraz daha ayrıntılı olarak görebiliriz:

#### 1. *Ankara Şehri*

Kale içindeki bir Hıristiyan mabedi kesinlikle camiye çevrilmiş olup yeri bilinmemekte denebilir. Fakat şimdiki adıyla Alaeddin Camii, kale içindeki sözünü ettiğimiz kiliseden bozma kale camiinin yenilenmiş ve genişletilmiş şekli olabilir. Ankara'da varlığından söz edilen kilise, şehrin yeni Hıristiyan semtindeki mabed olmalıdır.

*Arslan-hane Camii*, sur dışındaki yeni iskânın ortaya çıkardığı camidir. Arslan-hane Camii, yukarıdan beri sözünü ettiğimiz, kale ve surların dışındaki iskân yerinde yapılan camilerin, hem yer hem de mimari olarak en güzel örneklerinden biridir.

Osmanlılar zamanında Ankara şehrinin gelişen yeni semtlerinde yeni camiler yapılmıştır: Hacı Bayram Camii gibi. Hacı Bayram Camii'nin yapılmasıyla orası *cami* itibar edilmiş, bu sebeple bir süre için Alaeddin Camii dahi *mescid* kabul edilmiştir.

## 2. Konya Şehri

Konya'da kaledeki kiliseden bozma cami Eflatun Kilisesi diye anılan yapı olmalıdır. Konya'da sur içinde gelişen şehir şartlarına uygun olarak, kaledeki şehrin yeni semtlerine, ayrıca bir yeni camii, Alaeddin Camii yapılmıştır. Ancak 1221'deki yeni düzenlemeden önce dahi, en azından bir cami, muhtemelen İplikçi Camii veya yerindeki mabed, yapılmış olmalıdır. 1221 sonrasında da, muhakkak ki bir cami daha sur içindeki alanda yapılmıştır (Kadı İzzeddin Camii). Sur kapılarının dışında ise Larende Kapısı dışındaki Sahip Ata Camii'ni unutmamak gerekir. Aksaray Kapısı dışındaki camii, sonradan kapı içine alınmış, fakat ismi Kapı Camii olarak, sözünü ettiğimiz genel çizgiye tam olarak uymuştur.

Konya'nın, Selçuklu Devleti'nin paytahtı olmaktan çıkması, sur dışındaki alanlardaki nüfusun azalmasına yol açmıştır. Larende Kapısı dışındaki büyük cami bu sırada harap olmuş, yenisi küçültülerek yapılmıştır. İşte bu yeni dönemde, Alaeddin Camii, daha da genişletilmiş ve büyütülmüştür.

## 3. Kayseri ve Sivas

Bu iki şehirdeki durum da Konya gibi, birkaç yönlüdür. Kayseri'deki Ulucami, kalenin içindeki genişletilmiş kale camiini göstermektedir. Buna karşılık sur dışındaki iskânın gösterdiği yeni dönemi yansıtan camii, Hunat külliyesindeki camidir. Hatta "cami" içerde bulunduğundan bir dönem için "mescid" olarak kabul edilmiş idi<sup>17</sup>. Sivas'a gelince orada da hem kale camii, hem de ulucami, sözünü ettiğimiz şemaya tam olarak uymaktadır. Hatta Ulucamiden, XV. yy. başlarında bir sergerdenin sığındığından M. Neşri'ye dayanarak yukarıda söz etmiş idik.

## 4. Bursa Şehri

Bursa Kalesi Osman Gazi tarafından kuşatılıp, Orhan Gazi tarafından alınmıştı. Orada ilk olarak bir kilise camiye çevrilmiş, uzun bir süre bu cami kullanılmıştır. Şehrin batı ve daha çok doğu yönündeki gelişmeler ile bu yöndeki iskân büyük boyutlara ulaşmıştır. Neticede XIV. yüzyıl sonlarında Yıldırım Bayezid, burada kale kapısına uzak olmayan bir yerde Ulucamii inşa

<sup>17</sup> H. Edhem, *Kayseriye Şehri, Mebani-i İslamiye ve Kitabeleri*, İstanbul 1334.

ettirmiştir. Dolayısıyla Bursa Ulucamii de kale, kale kapısı, büyüklük ve öteki özellikleri ile, yukarıdan beri sözünü ettiğimiz genel şemanın tam içinde yer almaktadır.

5. Yukarıda genel özelliklerini tespit ettiğimiz şemayı, kaleler, kale camileri ve ulucami ilişkilerini, hemen bütün Selçuklu şehirlerinde görebiliriz. Öteki Karahisar'larda olduğu gibi, Afyon Karahisar'da da sarp ve yalçın bir kastranın dibinde, yukarıdan beri anlattığımız olayı en iyi şekilde gösteren bir ulucami vardır. Bu cami Türk mimarisinin en güzel örneklerini kendisinde saklamaktadır.

Amasya'da en iyi bilinen yerlerden birisidir. XV. yüzyıl sonlarında II. Bayezit Han yeni bir ulucami yaptırınca, şehrin Selçuklu çağındaki cami düzeni oldukça değişmiştir. Orada da Fethiye Camii, ilk devrin hatırasını yansıtmaktadır. Kaledeki camiden başka İçerişehir'de de Cami-i Enderun vardır. Surların dışında, hatta Yeşilirmak'ın öte yakasındaki merhaleyi ise Gökmedrese Camii gösterebilir.

Sözünü ettiğimiz şemaya uygun bir diğer mükemmel örnek, yine kasta özellikleriyle dikkati çeken Niksar'dır. Kaledeki Fetih Camii yanında, surlarının dışındaki ulucamii, hemen bütün Selçuklu şehirlerdeki görünüşün en açık ve yalın misalidir. Öteki şehirleri de tek tek söz konusu etmeyip sırasıyla saymakla yetineceğiz.

Honaz, Homa, Uluborlu, Sivrihisar, Kütahya, Ermenek, Ereğli, Kastamonu, Çankırı, İskilip, Turhal, Zile, Amasya, Kalehisar (Karahisar-ı Demürlü), Kalecik, Tokat, Develi, Niğde, Divriği, Bayburt, İspir, Erzurum, Siirt, Silvan, Mardin, Urfa, Antep, Van ve Harput ulucamileri, sözünü ettiğimiz özellikleri aynen göstermektedirler.

Buna karşılık Malatya, Harran, Cizre ve Diyarbakır geniş şehir alanları ile daha değişik özellikler gösterirler. Buralarda ulucamiler şehir surlarının içindedirler.

Batı Anadolu'nun antik özellikleri güçlü şehirlerinde de aynı plan düzeni görülür. Ayasuluğ'da, kale camii yanında İsa Bey'in inşa ettirdiği Ulu cami, ana girişin fazla uzağında değildir (şimdiki giriş, sonradan açılmıştır). Balat (Miletos)'da da tiyatronun üzerindeki Bizans Kalesi'nin içindeki cami kaybolmuş gibidir; ama, hemen yakınında ve muhtemelen kapısıyla ilgili bir yerde cami harabesi (Kırk Merdiven) vardır. İlyas Bey Camii, daha geç tarihleri yansıtan bir özellik gösteriyor. Beçin'deki durum da cami ile kale ilişkisini açık olarak gösterir. Birgi ve Tire'deki ulucamilerden Tire'deki daha ge-

niş bir iskâna hitap edecek şekilde düzlükte yapılmıştır. Bergama'da da ulucami, şehrin aşağısında, Bergama çayının hemen sol kenarındadır.

Ulucamilerin de, kale camilerinin kiliseden bozulmuş olma özelliklerinin bir uzantısı olarak, kimi yerde eski bir mabedden çevrildiğine dair rivayetlere rastlandığını belirtmiş idik. Bunlar kesinlikle doğru değildir. Mesela Maraş Ulucamii'nin de, nedense bir Hıristiyan yapısından değiştirildiği söyleniyor. Oysa kale eteğinde bulunan ve öteki ulucamilerle aynı özellikler taşıyan bu camiin, Türk devrinde yapılması çok daha olağan bir gerçektir<sup>18</sup>.

Ulucamiler, sadece mimari özellikleriyle değil, fakat inşa edildikleri yerleri itibariyle Anadolu'daki Türk iskânının hem de şehirlerdeki en belirleyici unsurlarından birisidirler. Çünkü gerek yerleri, gerekse büyüklükleri ile Türk mahallelerinin ortasında yapıldıklarından bunlara göre bazı neticelere ulaşmak imkânı vardır. Hele inşa tarihleri belli ise, zamanlarıyla ilgili daha kesin hükümler verilebilir. Anadolu sahasındaki şehirleşme hareketinin, zaman zaman hızlanıp, bazı zamanlarda gerilemiş olmasından dolayı (XIV. yüzyılda olduğu gibi) ulucamilerin durumlarında bazı değişiklikler olmuştur. Bunların gerek yapı, gerekse doğrudan cami/mescid özelliklerine bağlı değişimleri, bazı şehirlerde dikkate değer gelişmeler göstermiştir. Bunların, iskân yerlerine bağlı olan gelişmeleri, ayrıca ve ayrıntılı olarak ele alınabilecek değerdedir. Şimdilik, Ankara Kalesi'ndeki Alaeddin Camii'nin girişindeki kitabelerdeki farklılığı hatırlatmakla yetiniyoruz.

Ulucami, veya sadece *camilerin* bilinmesi, yer ve büyüklükleriyle tespiti, XII-XV. yüzyıllar arasının Selçuklu şehri hakkındaki sınırlı bilgi imkânlarına yenilerini katabilecektir. Sözlerimizi devrimizin ilk büyük Selçuklu tarihi araştırmacısı rahmetli Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın şu sözleriyle noktalayalım<sup>19</sup>:

"Yeni Müslüman fatihler, fethi takib eden yıllarda henüz cami inşa edemediklerinden dolayı bir müddet Hıristiyan mabedlerini İslam mabedlerine çevirerek onlardan istifade etmişlerdir. Fakat bilahare yavaş yavaş kendileri cami inşa ederek çok zaman geçmeden yeni fethedilen bu kıtayı, tam manası ile bir İslam diyarı haline getirmişlerdir."

<sup>18</sup> Dr. M.Z. Bayburtluoğlu, "Kahramanmaraş'da bir gurup Dulkadirli Yapısı" *Vakıflar Dergisi*, X, 1973, s. 234-250.

<sup>19</sup> *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 181-182.

## KAYNAKLAR

Çalışmamızın temel kaynağı, yüzey araştırması olup, sözü edilen hemen bütün kaleler, şehirler ve camiler bizzat görülmüştür. Dolayısıyla en önemli kaynağımız bizzat bu camilerin kendileridir. Bununla birlikte bazı camiler ve kaleler görülememiştir: Maraş, Karahisar-ı Şarki (Şebin), Develi, Bünyan. Yukarıda isimleri sayılan ulucamilerin mimari ve öteki bazı özellikleri, sanat tarihi uzmanlarınca ele alınmışlardır. Ancak onlar, nedense bu camilerin yerlerine çalışmalarında hemen hiç temas etmemişlerdir. Böylece çalışmamızın temelinde bu camilerin bulunduğu yerin özelliği yatmaktadır. Çalışmamızın temelini oluşturmuştur. Kalelerdeki camiler ile ulucamilerin şehir planlarındaki yerleri için herhangi bir şehrin planı esas alınabilir. Bursa bu konuda daha rahat planına ulaşılabilecek bir şehirdir. Niğde Kalesi'ndeki Kale ve Alaeddin camileri ile kale kapısı dışındaki Sungur Bey Camii'nin yerleri için S. Aktüre'nin planı yararlıdır: "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehri'ndeki Şehirsel Yapının Değişim Süreci" *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, I/1,(1975) s. 101-128.

Yukarıda da belirtildiği gibi, çalışmanın temeli gözlem olduğundan, bütün şehirler ve şehirlerdeki ulucamiler hakkında bilinen bibliyografya verilmeyecektir. Bununla birlikte metinde dikkati çekenlerin bazıları verilmiştir. Ayrıca hemen bütün neşriyatın içinde bulunduğu bir bibliyografya olarak şu eseri zikretmeliyiz. Burada sözü edilen ulucamilerle ilgili yayınlar da bulunabilir:

Aynur Durukan - M.S. Ünal, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, Ankara 1994.

Ulucamilerin kale ve şehrin öteki kesimleriyle ilişkileri ise, daha çok şehircilikle ilgili çalışmalarda bulunuyor (özellikle S. Aktüre'nin çalışmalarında). Dönemin sanat tarihi veya arkeoloji meselelerinin umumi çizgileriyle verildiği şu eserleri özellikle belirtmek gerekir.

- Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı, I-II*, İstanbul 1973.

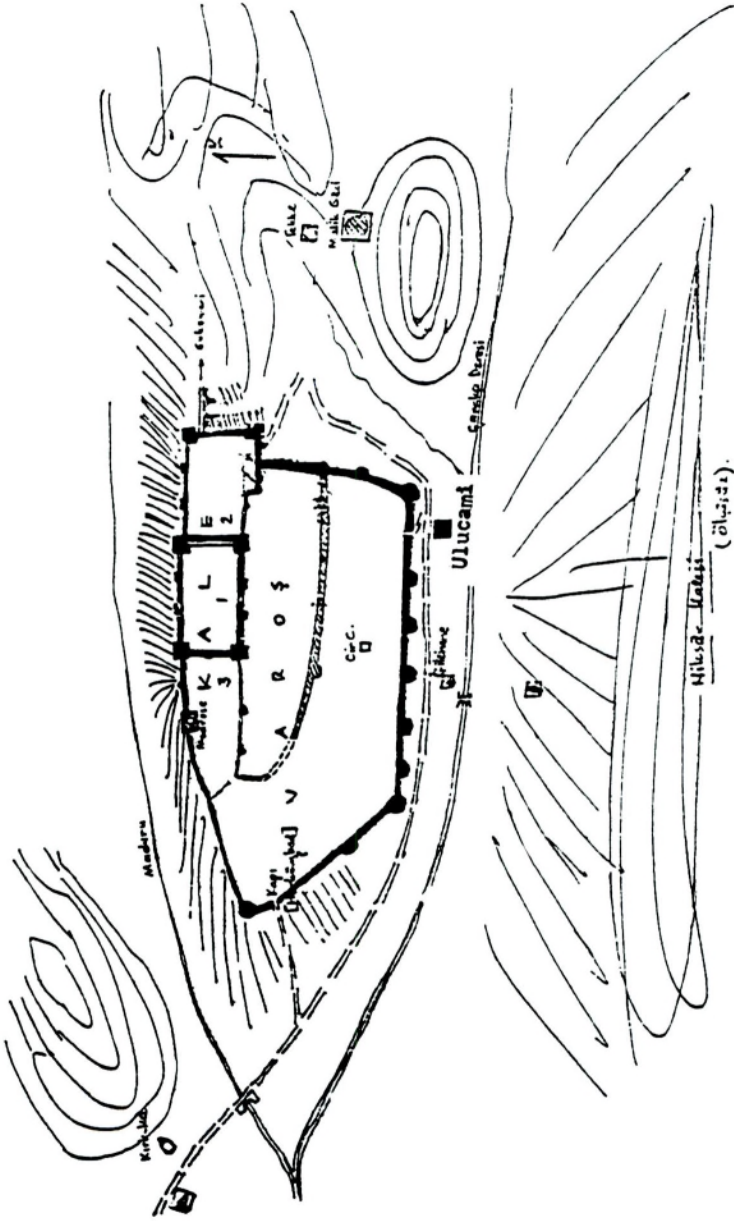
- Oktay Aslanapa, "Kalehisarda Bulunan Mimari Eserleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1966-68.

- Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991.

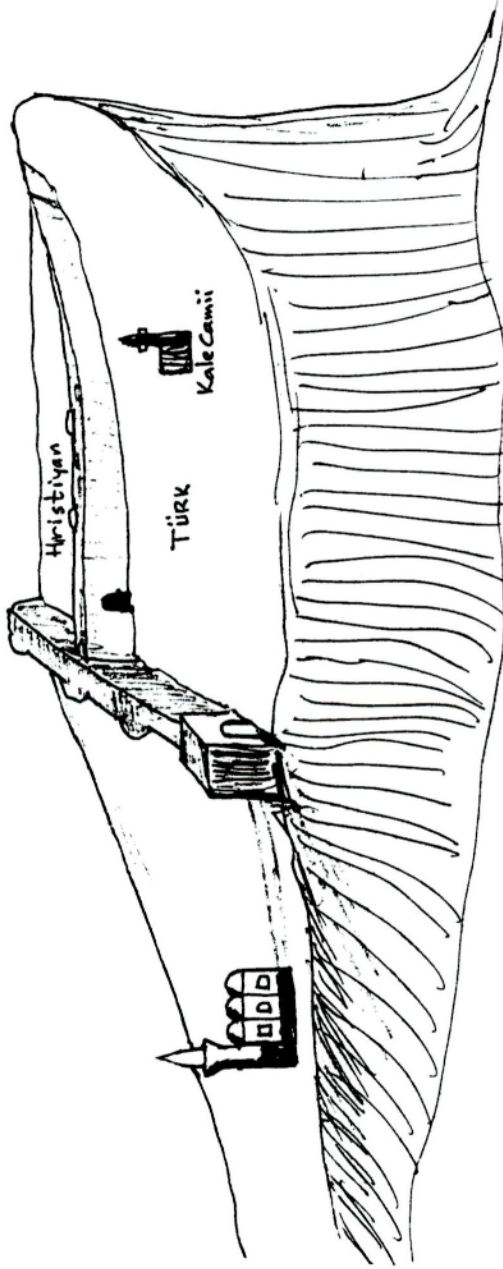
- Semavi Eyice, "Mescid" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*.
- Doğan Kuban, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965.
- Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, I, İstanbul 1331-36.
- İbrahim H. Konyalı, *Konya, Erzurum, Aksaray, Beyşehir, Karaman-Larnde, Akşehir, Alaiye* kitapları.
- Yusuf Akyurt, *Resimli Türk Abideleri* (Türk Tarih Kurumu Kitaplığı, yazma).
- G. Öney, *Ankara'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1971.
- Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya Şehri*, Ankara 1985.
- Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990 (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını).
- A. Gabriel, *Un Capitale Turc: Brousse*, Paris 1961.
- C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968 (Türkçesi: *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*), İstanbul 1979.
- N. Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959.
- Aziz Ogan, "Aydın-oğullarından İsa Bey Cami'si", *Vakıflar Dergisi*, III (1965), s. 73.
- Kandemir, *Türkiye Seyahatnamesi, I, Ankara Vilayeti*, Ankara 1932, (Kalecik Cami-i Kebiri).
- U. Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*, İstanbul 1987.



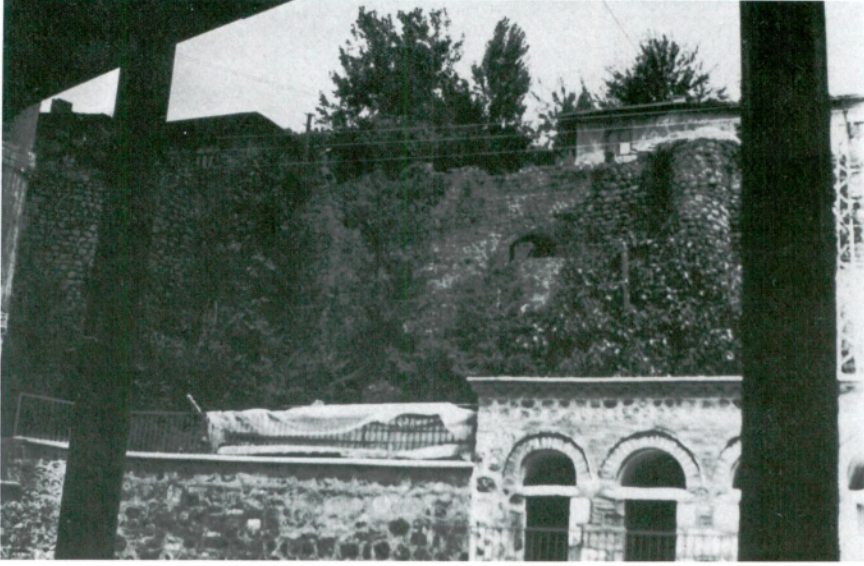




Şekil 1 - Niksar Kalesi (ölçüsüz).



Şekil 2 - Borgulu'da cami ve kale.



Res. 1 - Niksar, Ulucami'den kale kapısı.



Res. 2 - Niksar, Türk ve Hıristiyan kesimlerini ayıran duvar.

*Tuncer Baykara*



Res. 3 - Tokat, kale ve ortadaki ulucami ilişkisi.



Res. 4 - Harput, Ulucami'den Harput Kalesi.

## KOMNENOS HANEDANININ BÜYÜK BAŞKUMANDANI: TÜRK ASILLI IOANNES AKSUKHOS

Prof. Dr. İŞİN DEMİRKENT

Bizans İmparatorluğu'nun 1000 yıllık tarihini kapsayan devre içinde Türkler, bu imparatorluğun çeşitli etnik kökene mensup halkı arasında büyük bir grup oluşturmaktaydılar. İmparatorluğun bünyesinde 5. yüzyılın ilk yarısından itibaren Hunlar ve daha sonra Avarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar gibi Balkanlar yoluyla gelip Bizans tebaası olmuş pek çok Türk bulunuyordu. Aynı şekilde 10. yüzyıl ortalarından itibaren Orta Asya'dan İran yoluyla Doğu Anadolu bölgesine göç edip imparatorluk topraklarında yerleşmiş Türk toplulukları da vardı ve bunlar daha o sırada Bizans ordularında görev almaya başlamışlardı. Zira bu dönemde kaleme aldığı *De Caerimoniis* adlı eserinde imparator VII. Konstantinos Porphyrogenetos, saray muhafızları arasında Ferganalı Türklerin bulunduğunu yazmıştır<sup>1</sup>. 10. yüzyıl Bizans yazarları genelde Asya'dan gelen bu halk için Tourkoi (Τούρκοί, Türkler) terimini kullanmaktaydılar<sup>2</sup>.

11. yüzyılın ortalarında ise, Selçukluların Anadolu'ya girişleri ve kısa zamanda Ege ve Marmara kıyılarına kadar ilerleyişleri Bizans'ı Türklerle çok daha yakın ve yoğun ilişki içine soktu. Bu ilişki ister savaş ister barış halinde olsun, aralıksız devam etti ve aynı yüzyılın ikinci yarısında imparatorluk içindeki Türk unsuru dikkati çekecek kadar arttı. Bunların bir kısmı, diğer yabancı milletlere mensup kişiler gibi, özellikle askerî alanda görev yapmak üzere Bizans hizmetine girmeye başladılar. Bizans yönetimi bundan memnundu. Zira imparatorluk yüzyıllardan beri yabancıları bünyesinde toplama politikasını sürdürmekteydi. İmparatorlar çoğu zaman bu yabancıları saray unvanları bahşederek onları aristokrat sınıf içine almayı, hatta evlilik yoluyla hanedana bağlamayı, kendi menfaatleri açısından uygun buluyorlardı. Bu sebeple Türklerin de imparatorluğa katılmalarından hoşnuttular. Özellikle

<sup>1</sup> *De Caerimoniis aulae byzantinae libri duo*, yay. I. Reiske, Bonn 1829-30, I, 576, II, 674.

<sup>2</sup> Krş. Gy.Moravcsik, *Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, 2 cilt, Berlin 1958<sup>2</sup>, II, s.320-27; *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*, yay. ve ingilizce terc. Gy. Moravcsik ve R.J.H. Jenkins, Washington 1967, s.50, 64, 66.

Kommenoslu hükümdarların, sarayda ve devlet idaresinin yüksek mevkilerinde yer alıp tahta karşı suikast ve her türlü entrika girişimine hevesli Bizans aristokrasisi ile hiç ilişkisi bulunmayan Türklerin bizzat imparatorun şahsına gösterdikleri bağlılığa çok daha fazla güvendikleri anlaşılıyor.

Gönüllü gelenlerin yanısıra Bizans, Anadolu'da ve Balkanlar'da komşuları olan Türk toplumları ile yaptığı savaşlarda esir aldığı Türkleri de bu mozaik içine katmaktaydı<sup>3</sup>; ele geçirdiği esirleri, özellikle çocukları kendi geleceklerine uygun şekilde yetiştirip bunları imparatorluğun bir ferdi haline getirmekte, bu kişilerin çoğu da gerçekten ordu ve devlet yönetiminde yüksek mevkilere ulaşmaktaydılar. Bu açıdan ele alındığında Bizans tarihinde, hele 12. yüzyılda imparatorluğa yeniden parlak bir dönem yaşatmış Komnenoslu hükümdarlar yanında siyasi ve askerî alanda yükselmiş ve önemli rol oynamış Türk asıllı bir çok kişinin adını ve faaliyetlerini tesbit etmek mümkündür<sup>4</sup>.

İşte bunlardan biri, imparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) devrinde 9 yaşında esir alındıktan sonra Komnenoslar sarayında eğitim görüp yetişmiş ve imparator II. Ioannes Komnenos'un 1118'de tahta çıkışından itibaren, imparator I. Manuel Komnenos döneminin ilk yedi yılını da içine alan 32 yıl boyunca *megas domestikos*'luk, yani Doğu ve Batı Bizans orduları başkumandanlığı görevini elinde tutmuş olan bir Selçuklu Türk'üdür.

Bizans kaynaklarında 'Ιωάννης 'Αξούχος (Ioannes Aksukhos) olarak kaydedilen bu şahsın türkçe adının aslında ne olduğunu kesin olarak bilmiyoruz. *Byzantinoturcica*'da Bizans eserlerinde geçen bütün Türk isimleri hakkında bilgi veren ve pek çoğu için etimolojik açıklamalarda bulunan Gy. Moravcsik, Aksukhos adı üzerinde herhangi bir yorum yapmamaktadır (II, s.70). Türk tarih literatüründe ise bu konuda bazı tahminler ileri sürülmüş fakat bunların dil bakımından ilmi açıklanması yoluna gidilmemiştir. Ana-

<sup>3</sup> Bunun bir çok örneği vardır; meselâ Anna Komnene (*The Alexiad of Anna Comnena*, ingilizce terc. E.R.A. Sewter, Penguin Classics 1969, s.347 vd.) imparator Aleksios'un Birinci Haçlı Seferi'nden sonra 2000 kadar Türk'ü Ege adalarına yerleştirdiğini yazar. Ioannes Kinnamos (*Epitome rerum ab Ioanne et Alexio (sic) Comnenis gestarum*, yay. A. Meineke, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1836, s.9) ise, 1124 yılında imparator Ioannes Komnenos'un pek çok Türk'ü esir alıp sonra bunları Bizans ordusuna katıldığını söyler.

<sup>4</sup> İmparator VI. Mikhail (1056-57) devrinden itibaren esir alınmış veya gönüllü gelip Bizans hizmetinde bulunmuş Türkler arasında Amertikes (Humartekin, Harun), Khrysoskulos (Erbaşgan, Kurtçu), Tzakhas (Çaka), Tatikios, Siaus (Siyâvuş), Elkhanes (İlhan), Skaliarios, Kutlumusios (Kutlumuş), Prosukh (Porsuk), Pupakes, Khaluphes (Halife)'in adları sayılabilir.

dolu Selçuklu tarihi üzerinde yoğun çalışmalar yapmış değerli araştırmacı Prof. Dr. Osman Turan *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserinde (s.160, 181) bu adı Akkuş olarak yazmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1969/70 yılında "Anadolu Selçuklu Tarihi" dersini anlatırken Hocam Prof. Dr. Fikret Işıltan ise bu adın belki de - Artuk örneğinde olduğu gibi - Eksük diye okunabileceğini söylemişti. Ben, şahsen katılmaya karar veremediğim bu tahminleri burada belirtmenin faydalı olacağını düşündüm; belki dilcilerimizin bu ad hakkında ileri sürebilecekleri düşünceler ve tesbitler olabilir.

Aksukhos için elimizdeki en eski bilgiler, onun çağdaşı ve kişisel olarak tanıdığı devrin filozof ve retorik hocaları olan Mikhail Italikos ile Nikephoros Basilakes'in kayıtlarına dayanır<sup>5</sup>. 12. ve 13. yüzyılın ünlü Bizans tarihçileri Ioannes Kinnamos ile Niketas Khoniates de, Aksukhos ve ailesi hakkında bize bilgi aktarırlar<sup>6</sup>. Ancak bu iki tarihçi de, eserlerinde imparator II. Ioannes Komnenos devrini âdeta bir özet halinde yazmış olduklarından dolayı, bu döneme damgasını vurmuş bir kişi olan Aksukhos'un faaliyetlerinden de oldukça kısa şekilde bahsetmişlerdir. Aksukhos'un, Komnenoslar sarayında büyüdüğü ve imparator Aleksios'un ölümünde artık 30 yaşına ulaştığı dönemde yetişkin genç bir hanım olarak aynı sarayda yaşayan ve şüphesiz Aksukhos'u yakından tanımış olması gereken prenses Anna Komnene ise, daha sonra babası Aleksios Komnenos'un hayatına dair kaleme aldığı eserinde Aksukhos'dan hiç söz etmez. Anna Komnene eserinde, sonsuz nefret ettiği kardeşi Ioannes Komnenos'dan pek bahsetmediği için, kardeşinin en yakın dostu olan ve bu sebeple de herhalde kendisinin düşmanı telâkki ettiği Aksukhos'dan söz etmeye gerek duymamış olmalıdır. Bu ise, bizi, Aksukhos hakkında bazı yeni bilgiler öğrenmekten yoksun bırakmıştır.

Aksukhos'un tarih sahnesine çıkışı, 1097 yılında Türkiye Selçuklu başkenti İznik'in Birinci Haçlı Seferi orduları tarafından kuşatıldığı sırada (6 Mayıs-19 Haziran) Norman reisi Bohemund'un askerlerinin eline geçen bir

<sup>5</sup> Michel Italikos, *Lettres et discours*, yay. P. Gautier, Paris 1972, s.222-24, 228-30; *Nicephori Basilacae Orationes et Epistolae*, 5. In *Ioannem Axvcevm*, yay. A. Garzya, Leipzig 1984, s.83-91.

<sup>6</sup> Ioannes Kinnamos, aynı eser; Niketas Khoniates, *Historia*, yay. J.L. van Dieten, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1835; almanca terc. F. Grabler, *Die Krone der Komnenen*, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, VII, Graz-Wien-Köln 1958<sup>2</sup>; türkçe terc. F. Işıltan, *Niketas Khoniates. Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Selçuklu Türk çocuğunun esir alınıp imparator Aleksios Komnenos'a takdim edilmesiyle başlar<sup>7</sup>. Kaynaklar bu çocuğun ailesi hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Ancak çocuğun imparatora takdim edilmiş olmasının herhalde bir sebebi vardı; henüz sahip olduğu zekâ ve yeteneği ispat edecek kadar yetişkin biri olmadığına göre, acaba çocuğun imparatora takdim edilmesini sağlayan özelliği neydi? Bugün için her ne kadar bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün görünmüyorsa da, böyle bir davranışın sebebi olarak, çocuğun sıradan biri olmadığı, belki de tanınmış bir aileye mensup bulunduğu düşüncesini akla getiriyor. Aleksios, oğlu Ioannes ile aynı yaşta, yani 9 yaşında bulunan bu çocuğun oğlu için ideal bir arkadaş olacağını düşünür. Aslında kendisi de, babası tarafından esir alınmış olan Tatikios adındaki bir Türk çocuğu ile beraber büyümüş ve Tatikios'un şahsında güvenilir bir dost sahibi olmuştu<sup>8</sup>. Gerçekten de Aleksios'un böyle davranışı, oğlunun da ömür boyu sürecek en yakın bir arkadaş ve dost kazanmasına vesile oldu. İki çocuk beraber büyüdüler ve eğitim gördüler. Birbirlerine içtenlikle bağlandılar. Ioannes Komnenos hayatı boyunca Aksukhos'a duyduğu sevgi ve güvenle onu hep onurlandırdı. Akıllı, iyi huylu ve özel yeteneklere sahip olduğu anlaşılan Aksukhos, kısa bir süre içinde bütün saray halkının da sevgisini kazanmayı başarmıştı. Basilakes'in kaydına göre<sup>9</sup>, herşeyden önce iyi bir askerî eğitim görmüş olan Aksukhos için, tarihçi Niketas da, Aksukhos'un sadece askerî alandaki kabiliyeti ile değil, cömert ve hayırlı işler yapan faziletli bir

<sup>7</sup> Krş. Gautier, *aynı eser*, s.41; Basilakes, 85, 101, 105 (A. Garzya, *Encomio Inedito di Niceforo Basilace per Giovanni Axuch*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 6-7 (1969-70), s.73). Basilakes'in Aksukhos için methiyesi Codex Scorialensis graecus 265 (Y-II-10), f.527<sup>v</sup>, 536<sup>r-v</sup>, 529<sup>r-v</sup>, 528<sup>r-v</sup>dedir. G.de Andrés metnin doğru akışı açısından varakların bu şekilde sıralanması gerektiğini (*Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, II, Madrid 1965, s.129) belirtmiştir. F. Chalandon, *Les Comnène. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, II, Paris 1912, s.19; M. Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204*, London 1984, s. 152 vd.; C.M. Brand, *Turkish Element in Byzantium, eleventh-twelfth centuries*, *Dumbarton Oaks Papers*, 43 (1989), s.4.

<sup>8</sup> Tatikios, Aleksios Komnenos'un babası Ioannes tarafından esir alınmıştı. O, daha imparator III. Nikephoros Botaneiates zamanında 1078'de genç kumandan Aleksios Komnenos'un yanında imparatorluk tahtına göz dikmiş Nikephoros Basilakios'a karşı yapılan sefere katılmıştı. Aleksios'un tahta yükselmesinden sonra *mezas primikerios* unvanını alan Tatikios, 1081'de imparator Aleksios'un Normanlara karşı seferinde ve 1086-1095 yılları arasında Peçenekler ile İznik'i elinde tutan Selçuklulara karşı savaştı. Anna Komnene eserinde onun başarılı bir kumandan olduğunu yazmakta, beceri ve dirayetini övmektedir, bk. Anna Komnene, *terc. Sewter*, s.141, 201 vd., 213 vd., 279, 282, 288, 299, 332 vd., 336-41, 360-63, 449.

<sup>9</sup> Basilakes, 111 vd. (Garzya, a.d.m., s. 73).



kişi olarak da tanındığını ve düşüncesinin soyluluğu ile terbiyesinin onu herkesin sevgilisi haline getirdiğini yazmıştır<sup>10</sup>.

Kaynakların belirttiğine göre Aksukhos'un siyaset alanında rol oynadığı ilk olay, imparator Aleksios'un ölümü ve oğlu Ioannes Komnenos'un tahta çıkışıyla ilgilidir. Aksukhos'un, Aleksios'un kızı Anna Komnene'nin babasının tahtına geçecek kardeşi yerine kocası Nikephoros Bryennios'u çıkarmak için hazırladığı plânın bozulmasında ve Ioannes'in tahta çıkmasında büyük rol oynadığı anlaşılıyor<sup>11</sup>. Basilakes, onun imparator Ioannes'e bağlılığını anlatırken bir kelime oyunu yaparak, Aksukhos'un bir akanthos (bir diken) gibi Ioannes'in hasımlarının ellerini kana buladığını söyler<sup>12</sup>. Gerçekten de Ioannes Komnenos (1118-1143) imparator olunca en yakın arkadaşı ve güvendiği dostu Aksukhos'u *sebastos* unvanıyla *meGas domestikos* (Doğu ve Batu orduları başkumandanı) yapmış<sup>13</sup>, böylece Aksukhos'un nüfuz ve itibarı son derecede artmıştı. Tarihçi Niketas, "Aksukhos öylesine güç sahibi olmuştu ki, imparatorluk hanedanının yüksek mevkilerde bulunan şahıslarından birçoğu onunla karşılaşmalarında, atlarından inip kendisini imparatora mahsus şekilde selâmlarlardı" diye yazmaktadır<sup>14</sup>. Onun bu ifadesi *meGas domestikos*, yani başkumandan Aksukhos'un Ioannes Komnenos devrinde devlet idaresinde imparatorundan sonra en fazla söz sahibi olan ve en çok saygı gösterilen kişi olduğunu belirtir.

Ancak Niketas'ın dediği gibi Aksukhos herhalde herkesin sevgisini kazanmış değildi. Özellikle imparator II. Ioannes Komnenos yerine prenses *kaisarissa* Anna Komnene'nin tarafını tutan hanedan mensupları arasında bir kısım düşmanları vardı. Çünkü babasının aksine imparatorluğun idaresine kendi ailesini karıştırmamaya kararlı olan II. Ioannes Komnenos'un hükümdarlığı süresince Aksukhos, Kamytzes, Dekanos gibi aile dışındaki şahısları devlet yönetiminde kendisine yardımcı olarak seçmiş olması, hanedan mensuplarından birçoğunun adı geçen bu kişilere karşı nefret ve kıskançlık duymalarına neden olmuştur. Aksukhos da, kendisinin böylesine yüksek bir mevki ve nüfuz ile taltifinin imparatorluk ailesinde nasıl bir hoşnutsuzluk ya-

<sup>10</sup> Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.6.

<sup>11</sup> Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.6 vd.

<sup>12</sup> Basilakes, 101 (Garzya, a.d.m., s. 73).

<sup>13</sup> Basilakes, 140, 146 (Garzya, a.d.m., aynı yer); ayrıca bk. Gautier, *Lettres et discours*, s.41 n.1; R. Guiland, *Le grand domesticat à Byzance*, *Echos d'Orient*, 37 (1938), s.53-64; V. Laurent, *Le grand domesticat. Notes complémentaires*, *Echos d'Orient*, 37 (1938), s.65-72.

<sup>14</sup> Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.6.

rattüğının şüphesiz farkındaydı. Fakat Aksukhos'un yetkilerine dayanarak asla duygusal davranmadığı, her zaman basiretle hareket ederek kendisine yöneltilen hoşnutsuzluğu büyük ölçüde frenlediği anlaşılıyor. Buna bir örnek olarak, başını *kaisarissa* Anna Komnene'nin çektiği birçok hanedan mensubu ve ileri gelen kişilerin 1118 yılının sonunda Anna'nın kocası *caesar* Nikephoros Bryennios'u tahta çıkarmak amacıyla imparator II. Ioannes'e karşı tertipleedikleri bir komployu şiddet kullanarak bastıran Aksukhos'un<sup>15</sup>, tehlike bertaraf edildikten sonra imparator Ioannes'i ablası Anna ve komploya karışan diğer kişilerle barıştırmak hususundaki uzlaştırıcı ve arabulucu tutumu gösterilebilir. Sonuçsuz kalan bu komplo girişiminden sonra imparator Ioannes ablasının servetini arkadaşı Aksukhos'a vermek istemiş, fakat o bu muazzam serveti kabul etmeyip zarif ve akıllıca sözlerle imparatoru bunu yine ablası Anna'ya iade etmesi konusunda ikna etmişti<sup>16</sup>. Hatta komploya karışan herkesin bağışlanmasını da sağlamıştı. Aksukhos'un bu olaydaki tutumu, onun nasıl bir ahlâk ve karaktere sahip olduğunu çok güzel bir şekilde belirtmektedir. Aksukhos şüphesiz yükseldiği *mezas domestikos*'luk mevkiini

<sup>15</sup> Basilakes, 103 (Garzya, a.d.m., aynı yer). Niketas Khoniates (terc. Işıltan, s.7)'in ifadesi Basilakes'in metninden farklıdır. Basilakes, *mezas domestikos*'un komployu şiddet kullanarak bastırdığını söyler. Niketas ise suikastçıların cezalandırılmadığını sadece mallarına el konulduğunu ve bunların da bir süre sonra sahiplerine geri verildiğini yazar.

<sup>16</sup> Bk. Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.7. Niketas başarısız kalan bu komplo girişiminden sonraki gelişmeyi şöyle anlatmaktadır: "... İmparator af ve merhametini önce, suikastın ruhu olan ablası *kaisarissa* Anna'ya gösterdi; şu anlatacağım olay buna sebep olmuştu. Anna'nın altın, gümüş, muhteşem giyim eşyası ve diğer değerli malları, yani bütün varı yoğun bir binaya depo edilmişti. İmparator bunları gözden geçirmek üzere buraya geldiğinde şöyle dedi: "Doğa'nın düzeni benim için tersine işledi; akrabalarım bana düşmanlık, yabancılar ise dostluk gösterdiler. Öyleyse akrabalarımın bütün serveti dostlarımla olsun!" Bundan sonra da *mezas domestikos*'a bütün bu eşyayı hediye olarak kabul etmesini emretti. Aksukhos imparatora bu gerçekten muhteşem hediyesi için teşekkür ettikten sonra, kendisine bir düşüncesini serbestçe ifade etmek için müsaade edilmesini rica etti. Bu isteği kabul olunca şöyle dedi: "İmparatorum! Ablanız size karşı tertiplenen caniyane suikastın başıydı; bu hareketiyle bütün kardeşlik duygularını inkâr etmiş oldu. Fakat o bütün bunlara rağmen yine de sizin kız kardeşinizdir; iyi yürekli bir hükümdarın kız kardeşi. Doğuşu, onun davranışıyla kullanmak hakkını yitirdiği adı yine de ona bırakmaktadır. Civanmertliğinizin, işlediği suç yüzünden kaybettiklerini ona geri vermesini temenni ediyorum; çünkü doğa ondan yanadır. Onu affediniz Efendim, sizin kudretinize karşı gelen kişiyi bağışlayınız; çünkü o sizin ablanızdır! Onu göstereceğiniz büyüklükle cezalandırınız. Böylece o da sizin insanca davranışınızla yenilgiyi kabul edecektir. Burada gözlerimiz önüne serilmiş olan serveti, bunu istemeye hakkı olduğu için değil, af ve merhametinizin bir hediyesi olarak kendisine geri veriniz! Bu hazineye malik olmak hususunda o benden çok daha büyük bir hakka sahiptir; bunlar onun babadan kalma hakkıdır ve böylece yine aile içinde kalmış olacaktır." Bundan sonra Niketas, Aksukhos'un bu sözleri üzerine imparator Ioannes'in ablasına bütün mallarını geri verdiğini ve onunla resmen barıştığını yazar.

ve sahip olduğu nüfuzu sadece imparator Ioannes'in arkadaşı olduğu için elde etmiş değildi; çünkü o, akli ve yeteneği sayesinde hak ettiği bu mevkii Ioannes'in ölümünden sonra da imparator I. Manuel Komnenos devrinde, 1149/50 yılındaki ölümüne kadar elinde tutmasını bilmişti. Niketas onun için, kısa zamanda devlet ikbaline ulaşan Aksukhos'un gerçek bir dost, savaşta ve barışta güvenilir bir danışman, uzun ve başarılı askerî bir kariyere sahip olduğunu yazdığı gibi<sup>17</sup>, Mikhail Italikos da bir yazısında Aksukhos'u "Roma ülkesinin sarsılmaz bir kalesidir o" sözleriyle över<sup>18</sup>.

1118 yılından itibaren Bizans orduları başkumandanı bulunan Aksukhos tabiatıyla imparatorun Anadolu'da ve Balkanlar'da yaptığı bütün askerî seferlere kaulmuştu. Tarihçi Ioannes Kinnamos, 1119 yılında imparator Ioannes'in ilk seferi olan Laodikeia (Denizli yanında)'nın Türklerden geri alınışı olayında Aksukhos'un faaliyetini anlatır: onun kaydına göre<sup>19</sup>, imparator bir süreden beri Türklerin eline geçmiş bulunan Laodikeia'yı geri almak ve Türklerin yukarı Meandros (Menderes) vadisindeki ilerleyişlerini durdurmak gayesiyle Phrygia (Frigya) bölgesine sefer düzenlemişti. Ordu Philadelphia (Alaşehir)'ya varınca, burada ordugâh kurulmuş ve başkumandan Aksukhos imparatoru geride bırakarak ordunun başında Laodikeia'ya hücum etmek üzere önden ilerlemişti. Aksukhos'un şehri kuşatması üzerine Bizanslıların sayıca üstünlüğü karşısında ciddi bir direnmenin mümkün olmadığını anlayan ve arkadan yanındaki kuvvetlerle imparatorun da gelmesiyle teslim olmayı kabul eden, başında Alpka<sup>20</sup> adında birçok savaşta ün kazanmış bir Türk beyinin bulunduğu 800 kişilik şehir garnizonuna serbestçe çıkıp gitmek izni verilmiş ve Laodikeia bu suretle e e geçirilmişti<sup>21</sup>.

Aksukhos hakkında bundan sonraki bilgi Basilakes tarafından Peçeneklere karşı yapılan seferle ilgili olarak verilmiştir: 1121 yılında Tuna'ya yeniden

<sup>17</sup> Niketas Khoniates, *Historia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1835, s.55, 11 vd.; krş. Garzya, s.71 n.3.

<sup>18</sup> Gautier, *Lettres et discours*, 223, 14-15, No.37; J.A. Cramer, *Anecdota graeca e codd. manuscriptorum bibliothecarum Oxoniensium*, 1836, s.198, 14vd., 201, 5.

<sup>19</sup> Kinnamos, *aynı eser*, s.5.

<sup>20</sup> Bu Türk beyinin adı Kinnamos (*aynı eser*, s.5) ve Niketas (*Corpus Bonn*, s.17) tarafından 'Αλπιχαρῶς şeklinde yazılmıştır; ayrıca bk. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, s.65.

<sup>21</sup> Bu sefer için ayrıca bk. Niketas Khoniates, *terc. Işıltan*, s.8; krş. Chalandon, *Les Comnène*, II, s.46; Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkeley-California 1971, s.117 vdd.

geçmiş ve Trakya'ya kadar yayılmış bulunan Peçeneklere karşı 1122 İlbaharı'nda yapılan savaş büyük bir başarıyla sonuçlanmıştı. Ancak bu savaş sırasında Aksukhos yaralanmış ve imparator Ioannes de buna çok üzül-müştü<sup>22</sup>.

Basilakes gibi *mezas domestikos*'a hayranlık duyan Mikhail Italikos da bir methiyesinde, imparator Ioannes'in 1128 yılında Macarlara karşı yaptığı sefer sırasında Aksukhos'un başarılarını ve onun Tuna ötesinde bile at koş-turduğunu kaydetmiştir<sup>23</sup>.

Aksukhos, 1137-38 yıllarını kapsayan imparator Ioannes Komnenos'un Antakya Haçlı Devleti üzerine düzenlediği sefere de katılmış ve bu sefer sırasında ayağından yaralanmıştı. Aksukhos'un savaşlardaki askeri kabiliyetini ve cesaretini öven Mikhail Italikos, aynı zamanda onun çok mahir bir siyaset adamı olduğunu da belirterek, *mezas domestikos*'un tehlike içindeki savaş alanlarından bile İstanbul'a teskin edici imparatorluk mektupları gönderdi-ğini söyler<sup>24</sup>.

Aksukhos, 1142-43 yıllarında Antakya üzerine yapılan ve imparator Ioannes'in ölümüyle son bulan ikinci seferde de imparatorun yanında-ydı. Kaynakların ifadesine göre<sup>25</sup>, 1143 Nisan'ında av esnasında zehirli bir okun parmağını çizmesiyle yaralanan imparatorun kısa zamanda Kilikya'da Ana-zarbos yakınındaki ordugâhında<sup>26</sup> durumu ağırlaşınca Aksukhos'a tahta çık-kacak kişi hakkında fikrini sormuş olmalıdır<sup>27</sup>. Çünkü tahta Manuel'in çık-ması kararından sonra imparator Ioannes, yine Aksukhos'un tavsiyesiyle ça-dırında akraba, dost ve bütün ileri gelenleri toplayarak uzun bir konuşma yapmış, sonra bu kişilerden ve bütün ordu komutanlarından yanında bulun-an en küçük oğlu Manuel'i kendisinden sonra imparator olarak tanınmaları

<sup>22</sup> Basilakes, 173, 194, 210 (Garzya, a.g.m., s. 73). Kinnamos (*aynı eser*, s. 8) savaşta imparatorun yaralandığını yazar. Niketas ise yaralanma olayından bahsetmez.

<sup>23</sup> Gautier, *Lettres et discours*, 228-30, No.39.

<sup>24</sup> Krş. M. Treu, Michael Italikos, *Byzantinische Zeitschrift*, 4(1895), s.10; Garzya, a.g.m., s.72, n.4.

<sup>25</sup> Kinnamos, *aynı eser*, s.24 vd.; Niketas Khoniates, *terc. İşıltan*, s.26.

<sup>26</sup> Willermus Tyrensis, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, I, xv, 23, s.695.

<sup>27</sup> İmparator II. Ioannes Komnenos'un dört oğlu vardı. Fakat kısa süre önce en büyük iki oğlu Aleksios ve Andronikos ölmüşlerdi. Üçüncü oğlu Isaakios da bu sırada İstanbul'daydı. Sadece en küçük oğlu Manuel bu sefer sırasında yanında bulunuyordu.

hususunda yemin almıştı. Niketas, bütün bu işlerin ve törenin *mezas domestikos* Aksukhos tarafından tertiplenip uygulandığını açıkça belirtmiştir<sup>28</sup>.

II. Ioannes Komnenos'un ölümünden sonra yeni imparator Manuel'in, geleceğini *mezas domestikos* Aksukhos'un ellerine teslim ettiği anlaşılıyor. Çünkü Manuel, sarayın güvenliğini sağlamak, kendisinin başkente giriş ve iktidarı ele alma törenlerini hazırlamak, hepsinden önemlisi ağabeyi *sebastokrator* Isaakios'un tahta yönelik herhangi bir girişimine karşı gerekli önlemleri almak üzere Aksukhos'u beraberinde *khartularios* Basileios Tzintzilukes olduğu halde derhal İstanbul'a gönderdi. Aksukhos, daha imparator II. Ioannes'in ölüm haberi ulaşmadan, büyük bir süratle İstanbul'a vardı. Hemen *sebastokrator* Isaakios'u tutuklayıp Pantokrator manastırına hapsedtiği gibi, Manuel'in kayınbiraderi Ioannes Rogerios ile tehlike yaratacak diğer birçok kişiyi de yakalattı<sup>29</sup>. Aksukhos'un elinde ayrıca Ayasofya'daki din adamlarının<sup>30</sup> desteğini sağlamak üzere, kendilerine bol bağış vaat eden iki imparatorluk beratı bulunmaktaydı. Rivayete göre beratlardan birinde bu bağışın gümüş parayla, diğerinde altın ile ödeneceği yazılı idi<sup>31</sup>. Aksukhos kilise mensuplarını ve halkı Manuel'in tarafına kazanmayı öylesine maharetle halletti ve aldığı emri o kadar büyük bir başarıyla yerine getirdi ki, papazlara altın vaat edileni değil, gümüş para vaat eden beratı vererek görevini en masrafsız şekilde tamamladı. Böylece Aksukhos gerek Manuel'in imparator seçilmesinde, gerekse bundan sonra İstanbul'a giderek burada vuku bulabilecek muhtemel her türlü kargaşa ve ayaklanma teşebbüslerini büyük bir beceriyle önleyip Manuel Komnenos'un hiç bir zorlukla karşılaşmadan başkente girip tahta oturmasında çok önemli ve birinci plânda rol oynamıştı.

<sup>28</sup> Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.30. Willermus Tyrensis (aynı yer) ise *mezas domestikos* Ioannes (Aksukhos)'in imparatorluk için Isaakios'u desteklediğini söylemekle hataya düşmüştür; zira Manuel, Aksukhos'a kesinlikle güvenmeseydi ona çok önemli bir görev vererek İstanbul'a yollamazdı. Esasen Willermus'un bu olaylar hakkında tam bir bilgisi olmadığı, onun imparator II. Ioannes'in ölüm tarihini bile 1137 yılı olarak kaydetmesinden bellidir.

<sup>29</sup> Kinnamos (s.37 vd.)'a göre tahtı ele geçirmek amacıyla başkentteki Normanları etrafına toplayan *caesar* Ioannes Rogerios'un girişimi, Manuel'in kızkardeşi olan Rogerios'un hanımı Maria'nın durumu ilgililere bildirmesiyle önlenmiştir. Krş. Chalandon, *Les Comnène*, II, s.197 vd.; ayn. mlf., *Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile*, 2 cilt, Paris 1907, II, s.127.

<sup>30</sup> Patrik Leo Styppes 1143 Ocak'ında ölmüştü ve o sırada patriklik makamı boştu.

<sup>31</sup> Niketas Khoniates, terc. Işıltan, s.33 vd.; F.Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, II, München-Berlin 1925, No.1330.

Başkumandan Aksukhos ilerlemiş yaşına rağmen, Manuel Komnenos'un ilk hükümdarlık yıllarında da çok faal idi: Manuel'in 1146'da Türkiye Selçuklu sultanı I. Mesud (1116-1155)'a karşı yaptığı sefere ve Selçuklu başkenti Konya'nın başarısız kalan kuşatmasına katılmıştı. Kaynakların ifadesine göre Aksukhos Bizans ordusunun yoğun Türk baskısı altında geri çekilişi sırasında, Türklerle sık sık girişmek zorunda kalınan çatışmalarda genç imparator Manuel'in lüzumsuz kahramanlık gösterilerini ve düşüncesiz hareketlerini önlemeye çalışmış ve birçok kez zor duruma düşen ordunun disiplinini korumaya gayret göstermişti<sup>32</sup>.

Aksukhos 1147 yılında Fransa kralı VII. Louis ile Alman kralı III. Konrad'ın idaresinde düzenlenen İkinci Haçlı Seferi'ne katılan orduların imparatorluk topraklarından mümkün olduğunca olaysız şekilde geçirilmesi işini de üstlenmiş görünüyor. Devrin din bilgini Methone piskoposu Nikholas, Aksukhos'un bu Haçlı Seferi'nin Bizans'a büyük zarar vereceğini düşünüp sıkıldığını yazmakta ve onun duygularını "Aksukhos, Batılı milletlerin yürüyüşe geçmesiyle, bu hareketin hepimiz için yaratacağı tehlike yüzünden çok endişeliydi" sözleriyle dile getirmektedir<sup>33</sup>. Gerçekten de İkinci Haçlı Seferi, Bizans ile Batı dünyası arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasında ve hatta düşmanlığa dönüşmesinde etkili olmuştur. Aksukhos'un böyle düşünmekte ne kadar haklı olduğunu hem sefer sırasında yaşanan olaylar, hem de sonraki gelişmeler açıkça ortaya koymuştur.

1148 yılında imparator Manuel, kendisinin ülkesinden geçen Haçlılarla meşguliyetinden faydalanarak Korfu adasını zaptetmiş olan Sicilya Norman kralı II. Roger'ye karşı sefer düzenledi. Sefere donanmanın yanı sıra, başında Aksukhos'un bulunduğu kara ordusu da katıldı. Savaş sırasında donanma komutanı Stephanos Kontostephanos'un ölümü üzerine, Korfu kalesini kuşatan donanmanın idaresi de Aksukhos'a verildi. Aksukhos uzun süren Korfu kuşatması sırasında sadece Normanlara karşı çarpışmakla değil, bu savaşta Bizans'ın müttefiki olan fakat bir ara Bizanslılara karşı tavır alıp kavgaya çıka-

<sup>32</sup> Manuel'in bu seferini en geniş şekilde Kinnamos (s.39-63) anlatır. Fakat Türklerden hoşlanmayan ve her fırsatta Türkleri küçümsemekten âdeta zevk duyan Kinnamos, eserinde Aksukhos'a karşı olumsuz tavrını açıkça belli eder; örneğin bu sefer sırasında Aksukhos'u Konya önünden zorlukla çekilen orduyu kurtarmaya çalışan kişi olarak değil de, kendi canına düşmüş bir adam olarak gösterir. Diğer olaylarda da Aksukhos'u hep suçlayıcı ifade kullanmıştır.

<sup>33</sup> Nicholas of Methone, *Πρὸς τὸ μέγαυ δομέστικου*, yay. A.K. Demetrakopoulos, *Ekklesiastikē bibliothēkē*, I, Leipzig 1866, yeni baskı Hildesheim 1965, s.200; krş. J.Dräscke, Nikolaos von Methone, *Byzantinische Zeitschrift*, I (1892), s.471-73.

ran Venediklilerle de uğraşmak zorunda kaldı. Kaynakların bildirdiğine göre<sup>34</sup>, Aksukhos önce aracılık yapıp anlaşma sağlamaya çalışmış ama Venedikliler buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine Aksukhos, kendi cesur ve güçlü muhafız birliğini diğer askerlerle birlikte Venediklilerin üzerine göndermiş ve kazanılan kesin başarıdan sonra Venedikliler ile yeniden anlaşmaya varılabiliyordu. Korfu adasının geri alınmasından sonra Aksukhos'a Ancona'ya gitmek üzere bir filonun komutası verilmişse de, filo Arnavutluk sahilinde Avlona yakınındaki nehir ağzında fırtınaya yakalanarak büyük kayıplar vermiş ve daha ileriye gidememişti.

1149 yılında ise imparator Manuel bu kez de Sırbistan'da Rascia *jupan*'ının çıkardığı bir isyanı bastırmak üzere buraya yürüdü ve kısa zamanda başarı kazandı. Niketas'ın kaydına göre<sup>35</sup>, imparator bu başarı haberini bir mektupla başkent halkına bildirmek istemiş ve mektubu bizzat *megas domestikos* Aksukhos İstanbul'a götürmüştü.

Kaynaklarda Aksukhos'un ölümüne dair açık bilgi yoktur. Fakat 1149'dan sonraki olaylar arasında artık adı geçmemektedir. 1149 Sırbistan seferi herhalde Aksukhos'un son faaliyeti olmuştur; buna göre ya 1149 yılı sonunda ya da 1150 yılında ölmüş olmalıdır<sup>36</sup>. Genelde doğum yılı 1088 kabul edildiğine göre, öldüğünde 62 yaşındaydı.

12. yüzyılda Bizans dünyasında adı bilinen Türkler arasında en yüksek mevkie çıkmış olan Aksukhos'un askerlik alanındaki bilgisi yanında iyi bir eğitim gördüğü de anlaşılıyor. Aksukhos retorik biliyor, günün entellektüellerinin kullandığı dili konuşuyordu; 1137-38 yıllarında Antakya seferinde iken, kendisine İstanbul'dan edebî ifadelerle süslü mektuplar yollayan Mikhail Italikos'u anlıyor, onunla yazışlıyordu. Bu seferden sonra Nikephoros Basilakes onun için uzun bir methiye kaleme almıştı; burada hem onu hem imparator Ioannes'i övmüş ve ikisi arasındaki karşılıklı bağları çok zarif bir şekilde belirtmişti<sup>37</sup>. Aksukhos dinî konularda da tartışmalara girecek kadar bilgi sahibiydi. 1147 yılı dolaylarında onun Methone piskoposu Nikholas ile,

<sup>34</sup> Kinnamos, *aynı eser*, s.98; Niketas Khoniates, *terc.* Işıltan, s.58.

<sup>35</sup> *Aynı eser*, s.62.

<sup>36</sup> Kızı Eudokia Aksukhaina ile Stephanos Komnenos'un evliliği için 1153/54'de toplanan meclis konuşmalarında Aksukhos'dan "müteveffa başkumandan" diye bahsedilir, *krş. Gautier, Lettres et discours*, s.37 n.19, 43 n.14. Buna göre Aksukhos'un bu tarihten önce ölmüş olduğu kesindir.

<sup>37</sup> *Bk. a.g.m.*, s.75-84.

kendisinin bu konudaki derin bilgisini gösteren bir tartışmasından haberdarız<sup>38</sup>.

Kaynak verilerine göre Aksukhos'un imparator Ioannes Komnenos'un tahta çıkışı sıralarında evlendiği ve en büyük oğlu Aleksios'un 1120 yılında, Eirene adındaki kızının da 1121'de doğduğu tahmin ediliyor<sup>39</sup>. Aleksios'dan en büyük oğul diye bahsedildiğine göre, herhalde Aksukhos'un Aleksios'dan başka bir veya daha fazla erkek çocuğu vardı. Karısını tanımıyoruz ama 1135 yılında doğmuş Eudokia adında ikinci bir kızını daha biliyoruz. Büyük kızı Eirene, imparator I. Aleksios Komnenos'un kardeşi Isaakios'un torunu Aleksios Komnenos ile nişanlanmıştı; ama damat düğünden önce ölünce bu evlilik gerçekleşemedi<sup>40</sup>. Küçük kızı Eudokia da yine aynı Isaakios'un başka bir torunu Stephanos Komnenos ile evlendi<sup>41</sup>; bu evlilikten Konstantinos adında bir oğul ile adı bilinmeyen bir kız, bir erkek üç çocuk dünyaya geldi. Aksukhos'un en büyük oğlu Aleksios ise imparator II. Ioannes Komnenos'un en büyük oğul ve tahtın vârisi Aleksios Komnenos'un tek çocuğu olan kızı Maria ile evlendi. Böylece Aleksios Aksukhos tahta en yakın kişilerden biri olmuştu. Fakat kayınpederi olan Aleksios Komnenos babası imparator II. Ioannes'den önce ölünce, tahta kayınpederinin en küçük kardeşi Manuel Komnenos çıktı. Bununla beraber Aleksios Aksukhos, imparator Manuel'in hizmetinde uzun yıllar *protostrator*'luk mevkiini elinde tuttu ve sarayın en önde gelen kişilerinden biri olarak kaldı. Fakat 1167 yılında bir saray entrikası sonunda imparator Manuel'in teveccühünü kaybederek bir manastıra sürgün edildi ve ömrünü burada tamamladı<sup>42</sup>. Aleksios Aksukhos'un iki oğul

<sup>38</sup> Aksukhos, Niholas'a şöyle bir soru sormuştu: Kutsal Ruh havarileri nasıl ziyaret edip içlerine giriyor? Ve bu içe girme İsa'dakinin aynı ise havarilere neden Khristoi denmiyor? Aynı ise, nasıl bir ayrılık var? Niholas, imparator Manuel ona Aksukhos'un sorularına cevap vermesini emredene kadar birşey söylemedi; sonra Kutsal Ruh'un varlığı üzerine bir eser yazdı, krş. Demetrakopoulos, *Ekklesiastikè bibliothèkè*, I, Leipzig 1866, s.199-218; H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, s.625.

<sup>39</sup> Balsamon, *Patrologia graeca*, 119, 765<sup>B</sup>-768<sup>A</sup>.

<sup>40</sup> Balsamon, aynı yer.

<sup>41</sup> P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, *Genealogical tables*, s.XXIV, no.2; K. Krumbacher (*Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*), München 1897<sup>2</sup>, s.764'de) Stephanos'u, Isaakios'un oğul gösterir.

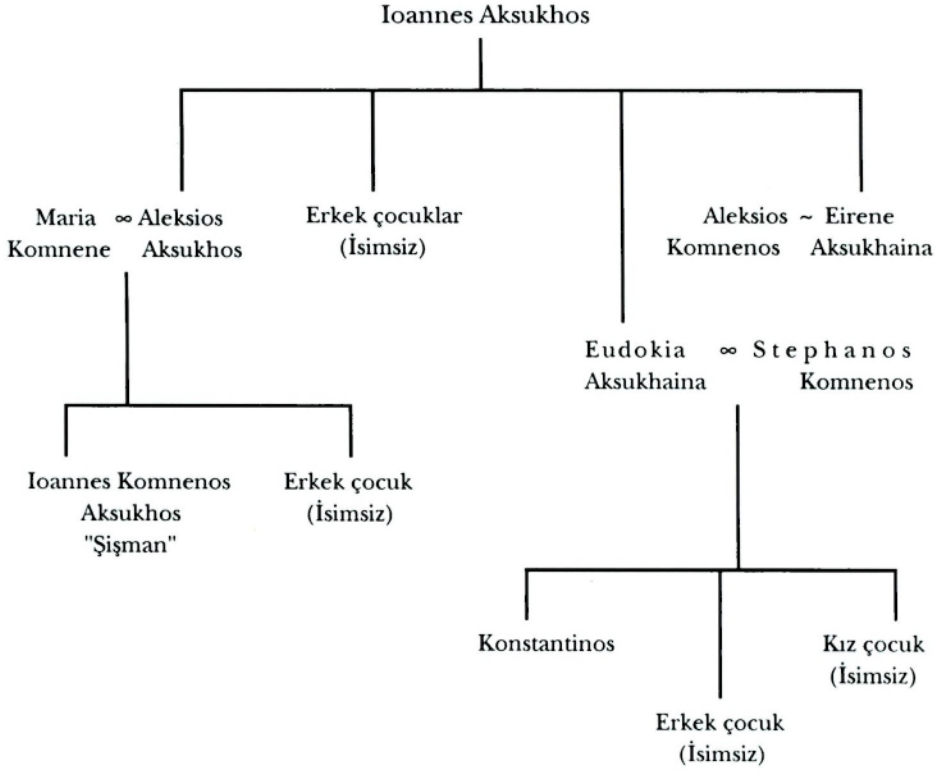
<sup>42</sup> Niketas (terc. Işıltan, s.99 vd.) Aleksios Aksukhos'un imparator Manuel'in kiskançlığına kurban gittiğini söyler; gûya büyü yapmak ve bir komplo hazırlamakla suçlanmıştı. Manuel 1167 İlbaharı'nda Sofya'da bulunduğu sırada onu tutuklatmış ve Strymon yakınlarındaki Papykion dağındaki bir manastıra kapatmıştı. Aleksios Aksukhos birkaç yıl sonra bu manastırda öldü.



olmuştu. "Şişman" lākabıyla tanınan büyük oğlu Ioannes Komnenos Aksukhos, 1200 yılı Temmuz'unda imparator III. Aleksios Angelos'a karşı düzenlenen bir komplonun başında yer almış, hatta imparator ilân edilmişse de, ertesi gün ayaklanma bastırılmış ve Ioannes Komnenos Aksukhos da diğer isyancılar gibi öldürülmüştü<sup>43</sup>. Ancak kaynak verilerine göre, *mezas domestikos* Aksukhos'un soyunun bu torunun öldürülmesiyle son bulmadığı anlaşılmaktadır. Zira Trabzon devletinin üçüncü hükümdarı, Ioannes Komnenos Aksukhos adını taşır<sup>44</sup>. Belki de Trabzon'un ilk hükümdarı olan I. Aleksios'un hanımı, Şişman Ioannes'in kızı veya yeğeniydi. Böylece Aksukhos soyunun, Trabzon hükümdar ailesi içinde varlığını sürdürdüğünü görüyoruz.

<sup>43</sup> Bu isyan hakkında bk. Nikolaos Mesarites, *Die Palastrevolution des Johannes Komnenos* yay. A. Heisenberg, Würzburg 1907, s.19-25, 41-49; Niketas Khoniates, *Historia*, almanca terc. F. Grabler, *Byzantinische Geschichtsschreiber*, IX, Graz-Wien-Köln 1958, s. 697 vdd.; C.M. Brand, *Byzantium Confronts the West*, Cambridge 1968, s.98, 122-124, 248 vd.

<sup>44</sup> Bk. J.P. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827, s.102.



# İBNÜ'L ADİMİN BUGYETÜ'T-TALEB FÎ TARİHİ HALEB ADLI ESERİNİN YAYINLARI HAKKINDA

Prof. Dr. ALİ SEVİM

XIII. yüzyıl *Arap* tarihçilerinden olan *Halebli İbnü'l-Adîm Kemaleddin Ebu'l-Kasım Ömer*, Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdadî (1002-1071)'in *Tarihu Bağdad'ı* ile Ali b. Hasan İbn Asâkir'in 80 cilt olduğu rivayet edilen *Tarihu Medineti Dımaşk* adlı eserlerinden sonra bölgesel *Arap* tarih yazıcılığının güzel örneklerinden birisini oluşturan *Bugyetü't-taleb Fî Tarihi Haleb* adlı bir eser kaleme almıştır. Yaptığımız araştırmalar<sup>1</sup> sonucunda, çeşitli kaynaklarda<sup>2</sup> 40, ya da 30 cilt olarak telif edildiği rivayet edilen eserin 1242/43 yılında bitirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Müellif nüshası olduğunu ilk kez tespit ettiğimiz<sup>3</sup> *Bugye*'nin dünyada yegâne ciltleri (toplam 10 cilt), *İstanbul Süleymaniye Kitaplığı*, *Ayasofya Müzesi Kitapları* Nr. 3036 (1 cilt), *Millet Genel Kitaplığı*, *Fezullah Ef. Kitapları*, nr. 1404 (1 cilt), *Topkapu Sarayı*, *III. Ahmed Kitaplığı*, nr. 2925'de (8 cilt)<sup>4</sup> bulunmaktadır. Eserin ayrıca *Paris Bibliothèque Nationale* (Nr. 2183), *Londra British Museum*. Add. 23354 ve *Musul el-Medresetü'l-Haseniyye* (Nr.8/9) Kitaplıklarında, müellif nüshasından istinsah edilen (Müstensah) birer ciltten oluşan nüshaları da vardır<sup>5</sup>.

*Bugyetü't-taleb* hakkında verdiğimiz bu çok genel nitelikteki bilgilerden sonra eser üzerinde yapılan çalışmalar ve çeviri yayınları üzerinde duralım:

I - *Bugyetü't-taleb*'in *Paris* nüshasından, *Haçlı Külliyyatında (Recueil des Orientaux des Croisade*, Paris 1884, III, 695-732), *Haçlı* seferleri tarihiyle ilgili olan,

<sup>1</sup> *Bugyat at-Talab Fî Tarihi Halab (Selçuklularla İlgili haltercümelerini yay. Ali Sevim, Ankara 1976, TTK. Yay.)*, Giriş, s. 16-18.

<sup>2</sup> Aynı eser, *Giriş*, s. 17, not nr. 63.

<sup>3</sup> Aynı eser, *Giriş*, s. 100-102.

<sup>4</sup> Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser, *Giriş*, s. 18-22.

<sup>5</sup> Ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser, *Giriş*, s. 100 vd.

"İsmail b. Böri, Kasımüddevle Aksungur, Aksungur el-Porsukî ve Alp Arslan b. Rıdvan" maddeleri Fransızca çevirileri ve birtakım küçük notlarla yayınlanmıştır. Ancak, bu yayında, nakiller yapılan nüshanın müstensah nüsha olması, metinlerin hiçbir eleştiriye tâbi tutulmayıp aynen yayınlanmış bulunması nedenleriyle pek çok yanlış ve eksiklikler yer almıştır.

II - Hartwig Derenbourg'un "*Ousâma Ibn Mounkidh vie d'Ousâma, Publications de L'école des Langues Orientales vivantes II<sup>e</sup> Série-Vol. XII (I<sup>re</sup> Partie), Paris 1889*" adlı eserinde (S. 569-585),

"İsmail b. İbrahim b. Ebî Ali, İsmail b. Sultan b. Ali, İsmail b. Mubarek b. Kâmil, el-Eşref b. el-Eazz b. Hâşim, el-Usaylih el-Muallim el-Kefertâbî ve Salih b. el-Mühezzeb el-Maarrî" maddeleri, kısa metin eleştirileriyle yine Paris nüshasından alınıp yayınlanmıştır.

III - S. Sauvaget, "*Extraits du "Bugyat at-Talab", d'Ibn al-Adîm (REI, 1933), VII, s. 393-409*" adlı makalesinde, *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*'ndaki müellif nüshasından birkaç haltercümesinin Fransızca özetlerini, küçük açıklamalarla yayınlamıştır.

IV - Suriyeli bilginlerden Sami ed-Dehhan, *Bugyetü't-taleb'in* bir özetini oluşturan üç ciltlik *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb* (Dımaşk 1951) yayınının Mukaddeme'sinde, İbnü'l-Adîm ve *Bugyetü't-taleb* hakkında bilgiler vermiştir. S. ed-Dehhan, *Bugye'nin* büyük ölçüde bir özetini oluşturan (zira *Zübde*'de yer alan bazı kayıtlar, müellif tarafından sonradan eklenmiştir) *Zübde* ve *Bugye*'deki metinlerin- çok azı dışında- mukayeselerini yapmamıştır; ayrıca o, *Bugye'nin* kaynakları ve tarihi değeri üzerinde hiç durmadığı gibi, İbnü'l-Adîm'in hayat ve faaliyetleri hakkında da oldukça eksik, dolayısıyla yetersiz bilgiler vermiştir<sup>6</sup>.

V - Değerli şarkiyatçı Bernard Lewis "*Three Biographies from Kamal Ad-Din, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953 (AÜ.DTC. Fakültesi Yay., s. 325-344)*" adlı makalesinde,

<sup>6</sup> Bunlar, ayrı eser, *Giriş* kısmında verilen bilgilerle karşılaştırıldığı zaman bütün ayrıntılarıyla görülebilir.

"Cenahüddevele (Bâkiddevle) Hüseyin, Halef b. Mülâib ve Reşidüddin Sinan" maddelerini, *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*'ndaki *Bugye* ciltlerinden naklen yayınlamıştır; ancak burada, birçok kelime eksiklikleri ve okunuş yanlışlıkları görülmektedir.

VI - M. Canard, *Quelques Observations sur l'Introduction Géographique de la Bughyat at-Talab de Kamal ad-Din Ibn al-Adîm (Kemalüddin İbnü'l-Adim'in "Bugyetü't-taleb" adlı eserinin coğrafi giriş kısmına ait birkaç gözlem), Annales de l'Institut d'Études Or. Faculté des Lettres de l'Univ. d'Algèr (1957), XV, 41-53*" adlı makalesinde (bu m. kele, XXIV. Uluslararası Münih Şarkiyatçılar Kongresi'nde (28 Ağustos-4 Eylül 1957) bildiri olarak okunmuştur), *Bugyetü't-taleb*'in I. cildini oluşturan ve Haleb ve çevresi coğrafyasına ait bilgileri içeren bu cilt hakkında bilgi veren Canard, özellikle bunu, İbn Şeddâd'ın *el-A'lâkü'l-hazîre fî Zikri ümerâi's-Şam ve'l-Cezîre* adlı eseriyle genel nitelikte bir mukayese yapıktan başka, bu cildin kaynakları hakkında da çok kısa bilgi vermiştir.

VII - Fuat Sezgin, *Bugyetü't-taleb*'in *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Ktp., Süleymaniye Kitaplığı, Ayasofya Müzesi Kitapları ve Millet Genel Ktp. Feyzullah Ef. Kitapları*'ndaki müellif hattıyla olan nüshalarını (10 cilt) tıpkıbasım halinde yayınlamıştır (*Everything Desirable about the History of Aleppo Bughyat al-talab fî ta'rih Halab, Frankfurt a.m. 1986-89, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*). Yayıncı, ön-sözde, *Bugye* hakkında İngilizce ve Arapça olarak çok kısa bilgiler vermiştir. Yayının XI. cildi, David W. Morray'ın hazırladığı ve Mâzin Amavînin kontrol ettiği eserin (1990) *Fihristi*'ni oluşturmaktadır. Bu tıpkıbasıma bir de ayrıntılı *Dizin* ilâve edilmiş olsaydı araştırmacılar için daha yararlı olurdu<sup>7</sup>.

VIII - Ali Sevim, *Bugye*'nin *Topkapu Sarayı* nüshasından,

"Alp Arslan b. Çağrı (Belleten, XXX/118, s. 205-242), Rıdvan b. Tutuş (Belleten XXXIV/133, s. 59-82) ve Kasîmüddevele Aksungur (A.Ü. DTCF., Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, s. 101-125)" maddelerini yayınlamıştır.

<sup>7</sup> Aşağı-yukarı 1970'lerde *Türk Tarih Kurumu*, eserin müellif hattıyla olan *İstanbul* kitaplıklarındaki nüshalarının tıpkıbasımını *Önsöz, Giriş, İçindekiler* ve ayrıntılı *Dizin* ile yapma kararı almış ve bunun hazırlanması için de rahmetli Prof. Dr. M. Tancî ve benî görevlendirmişti. Fakat Tancî Bey'in vefatı nedeniyle bu proje, ne yazık ki gerçekleşemedi.

Ali Sevim, daha sonra uzun bir çalışma sonunda, *Bugyetü't-taleb*'in *Topkapu Sarayı* nüshasında yer alan *Selçuklularla* ilgili 34 maddeyi, "Kamal al-Din Ibn al-Adîm, *Bugyat at-Talab Fî Tarih Halab, Ankara 1976, TTK. Yay.*" adıyla yayınlamıştır. A. Sevim, bu yayınında, önce İbnü'l-Adîm'in hayatı, eserleri ve çeşitli faaliyetleri (bilimsel ve devlet yönetimi alanlarında) hakkında o tarihe kadar hiçbir bilimsel yayında görülmeyen en ayrıntılı bilgileri vermiştir. Özellikle *Bugye* metinlerini, eserin özetini oluşturan Zübdetü'l-haleb'deki kayıtlarla en geniş bir biçimde karşılaştırmıştır. Bunlardan başka, üzerinde hiç çalışma yapılmamış olan *Bugye*'nin *Selçuklularla* ilgili bölümlerinde yer alan yazılı (47 adet) ve sözlü (26 adet) kaynakları birer birer tespit etmiştir. Bu kaynaklar (yazılı) arasında: Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdadî'nin *Tarihu Bağdad*, Ebû Galib Hemmam el-Maarri'nin *Tarihî* (Kayıp), Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî'nin *Tezyilü Tarihi Bağdad* (Kayıp), *Kitabu Meliknâme* (Kayıp), Garsunni'ne Muhammed es-Sâbî'nin *Kitabü'r-rebî* (Kayıp), Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed el-Kalânî'sinin *Zeylû Tarihi Dımaşk*, Muhammed el-Azîmî'nin *el-Muvassal ale'l-asli'l-Mavsıl* (Kayıp), Ebu'l-Fevaris Hamdan el-Esâribî'nin *Kitabü'l-muvaffak* (Kayıp), Ebu'l-Hasen Ali'nin *Ümerâü Haleb* (Kayıp), Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedanî'nin *Unvanu's-siyer Fî Mehâsini ehli'l-bedv ve'l-hazer* (Kayıp), v.s., sözlü olanlar: Ebu'l-Hasen Ahmed (İbnü'l-Adîm'in babası), Ebû Gânim Muhammed ve Ebu'l-Meâlî Abdüssamed (İbnü'l-Adîm'in amcaları), İzzüddin Ali el-Hasen el-Kaylavî, Ebû Abdullah Muhammed (Kadiasker), Ebû Ali-Hasen en-Nilî, Ebû Muhammed Abdüllatif es-Sincarî, Ebû Abdullah Muhammed (Rakka kadısı), Ebu'l-Mehâsin Yusuf (Kadi'l-kudât), İbnü'l-Esîr v.s. gibi eser ve kişiler bulunmaktadır (Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *adigeç.Yay.*, s. 23-60). Daha sonra A. Sevim, eserin müellif nüshasını oluşturan *Topkapu Sarayı, Millet ve Süleymaniye Kitaplıkları*'nda yer alan ciltler hakkında da geniş bilgiler vermiş ve özellikle kayıp ciltleri belirtmiştir<sup>8</sup>. Bunlardan sonra yayıncı, *Bugye*'nin yayınlanan maddelerinin kapsamı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiş, bunların ilgili kaynak ve araştırmaların ışığı altında değerlendirmelerini de yapmıştır. Son olarak A. Sevim, *Bugye*'nin müellif ve müstensah nüshalarının tavsiflerini yapmış ve özellikle müellif nüshalarının

<sup>8</sup> Bu hususta bk. Aynı eser, *Giriş*, s. 18-62.

(*Süleymaniye, Topkapu ve Millet Kitaplıklarındaki*) müellifin bizzat kaleminden çıktığı hususunu içeren kayıtları ilk kez bilim âlemine sunmuştur<sup>9</sup>. Bu metin yayınından sonra A. Sevim, bunların Türkçe çevirilerini "*Biyografilerle Selçuklular tarihi (Bugye çevirisi), Ankara 1982, TTK. Yay.*" adıyla yayınlamıştır; bu yayında, *Bugye*'de verilen bilgilerin öteki ilgili kaynaklarda yer alan benzer kayıtlarla mukayese ve değerlendirmelerini de yapmıştır.

IX - *Suriyeli* bilim adamlarından olan Dr. Süheyl Zekkâr, "*Biographie de Nizam al-Mulk de Kamal al-Din Ibn al-Adîm, Bulletin d'Études Orientales (Damas 1971), XXIV, s. 227-248*" adıyla *Millet Kitaplığı*'ndaki *Bugye*'nin müellif nüshasında yer alan "*Nizamülmülk*" maddesini (Eserde "el-Hasan b. Ali" maddesiyle kayıtlıdır) yayınlamıştır. Bizim yayını-mızda ayrıntılı olarak belirtildiği üzere, bu yayında birçok yanlış ve eksiklikler tarafımızdan birer birer tespit edilmiştir<sup>10</sup>.

Bu yayınından uzun bir süre sonra S. Zekkâr, yukarıda sözkonusu edilen *Bugye*'nin *İstanbul* kitaplıklarında bulunan müellif nüshalarını, "*İbnü'l-Adîm, es-Sahib Kemalüddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, I-XII. Dımaşk 1988 (Beyrut baskısı)*" adıyla yayınlamıştır. Yayıncı, yayınının Sunuş (Takdim) kısmında (s. 5-29). İbnü'l-Adîm'in hayatı hakkında çok genel nitelikte bilgi vermiştir; hattâ İbnü'l-Adîm'in *Haleb, Dımaşk ve Bağdad*'da ders okuduğu hocaları ile yetiştirdiği ünlü bilim adamlarının adlarını da belirtmemiştir<sup>11</sup>. Ayrıca yayıncı, İbnü'l-Adîm'in, *Haleb Eyyûbî* hükümdarları Gıyaseddin el-Melikülaziz Muhammed (1216-1236) ve el-Melikünnâsır II. Salâhaddin Yusuf (1236-1260) zamanlarında vezirlik yaptığı sıralardaki faaliyetleri, özellikle çeşitli nedenlerle elçi olarak gönderildiği komşu devlet hükümdarlarıyla (*Ayıntab'a, el-Melikü's-Salih Ahmed 'e; iki kez Kayseri'ye, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhusrev'e; Humus'a, el-Melikü'l-Mücahid'e; iki kez Kahire'ye, el-Melikü'l-Âdil ve Melikü'l-Muzaffer Seyfüddin Kutuz'a; Dımaşk'a, el-Melikü's-İsmail'e, Bağdad'a, halife el-Musta'sım Billah'a*) olan görüşmeleri hakkında son derecede az ve yetersiz bilgiler vermiştir<sup>12</sup>. Bunlardan başka ya-

<sup>9</sup> Aynı eser, *Giriş*, 100-110.

<sup>10</sup> Aynı eser, *Giriş*, s. 14-16.

<sup>11</sup> Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser, *Giriş*, s. 2-3.

<sup>12</sup> Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Aynı eser, *Giriş*, s. 3-7.

ynlayıcı, gerek sunuş kısmında ve gerekse metin yayınlarında, dünya bilim çevrelerinde uygulanana gelen bilimsel yöntemi kullanmamıştır. Eğer yayınlayıcı, tarafımızdan yayınlanan *Bugye*'nin *Selçuklularla* ilgili yayınızdaki müellif ve eseri üzerindeki ayrıntılı ve özgün araştırmalarımızı görmüş olsaydı, gerçekten bu çok emek verdiği yayını, eksiksiz olarak bilim âlemine sunmuş olurdu.

Şimdi yayının kapsamı hakkında genel nitelikte bilgi verelim:

Yayının I. cildi (S. 39-591), *Haleb* ve çevresinin coğrafi durumunu kapsayan *Süleymaniye Kitaplığı, Ayasofya Müzesi Kitapları*, nr. 3036'de yer alan nüsha metnini kapsar.

Yayının II. cildi (S. 595-1023), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*, nr. 2925'deki nüshayı (Kitaplık kaydına göre I. cilt) oluşturmaktadır. Bu cilt Ahmed b. Câferî...b. Münadî ile başlayıp Ahmed b. Abdülvâris b. Halife ile sona eren haltercümelerini kapsar (1b-252b). Yayınlayıcı, metinlerin yazma nüsha varaklarını belirtmemiştir.

Yayının III. cildi (S. 1027-1548), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*, nr. 2925'deki (Kitaplık kaydına göre II. cilt) Ahmed b. Muhammed.. ile başlayıp İshak b. Mansur ile sona erer (1b-299a). Bu cilde ait birkaç haltercümesi yazma nüshada IV. ciltte yer almıştır (4 Vrk.). Yayınlayıcı bunu haklı olarak III. cilde almıştır.

Yayının IV. cildi (S. 1551-2090), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitapları* (Kitaplık kaydına göre III. cilt), nr. 2925'deki İshak b. Munîb ile başlayıp Ümeye b. Abdullah...b. Osman (4a-311b) ile sona eren ciltle aynı değildir. Yayın Esed b. İbrahim...b. Ali ile başlayıp Ümeye b. Abdullah...b. Ümeye el-Karşî ile sona ermektedir. Esas yazma nüshada, Ümeye'den sonra adları h (ح) ile başlayan kimselerin haltercümeleri veriliyor. Esasında bu ciltte, adları elif (i) ile başlayan kimselerin haltercümelerinin yer alması gerekirdi. Ümeye'den sonra alfabetik sıraya bakılacak olursa adları b (ب), t (ت), s (س) ve c (ج) harfleriyle başlayan kimselerin haltercümelerini kapsayan birkaç cildin eksik olduğu anlaşılıyor. Meselâ İbnü'l-Adîm'in Bozan (بزان) ve Tutuş (توش) maddelerini yazdığını ifade etmesine rağmen (Bk. *A. Sevim yayını*, metin, s. 102, 106) eserin bu maddelerini kapsayan cildi, bugün elimizde bulunmamaktadır.



Yayının V. cildi (S. 2035-2508), *İstanbul Millet Genel Kitaplığı, Feyzullah Ef. Kitapları*, nr. 1404'deki el-Haccâc b. Hişam ile başlayıp el-Hasen b. Ali...b. Sevas (1a-304a) ile sona eren cildi oluşturur.

Yayının VI. cildi (S. 2511-3016), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*, nr. 2925'deki (Kitaplık kaydına göre IV. cilt) el-Hüseyn b. Abdullah ile başlayıp el-Hayvil b. Nâşire ile sona erer. Fakat *Topkapu* nüshası Hâlid b. Bermek el-Asgar (1b-336a) ile sona ermektedir.

Yayının VII. cildi (S. 3019-3536) Hâlid el-Müflih ile başlayıp Diğlic b. Ahmed ile sona erer. *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı*'ndaki nüsha ise (Kitaplık kaydına göre V. cilt) Hâlid b. el-Hâris ile başlayıp Diğlic b. Ahmed ile sona ermektedir (1b-340b). Bu madde, kitaplık kayıtlarında VI. cilt, vrk. 6a'ya dek devam etmektedir.

Yayının VIII. cildi (S. 3539-3864), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı* (Kitaplık kaydına göre VI. cilt), nr. 2925'deki Râcih b. Ebî Bekr ile başlayıp Zengî b. Mevdûd (Vrk. 6a-215b) ile sona eren cildi oluşturmaktadır.

Yayının IX. cildi (S. 3867-4311), *Topkapu Sarayı, III. Ahmed Kitaplığı* (Kitaplık kaydına göre VII. cilt), 2925'deki Zühdem b. el-Hâris ile başlayıp Saîd b. Sellâm ile sona eren cildi oluşturmaktadır (1b-304a).

Görüldüğü üzere, bu cilt "Saîd b. Sellâm" maddesiyle sona ermektedir. Alfabetik sıraya göre, adlarının baş harfleri ş (ش), s (ص), d (ض), 'a (ع), g (غ), f (ف), k (ق), k (ك), L (ل), m (م), n (ن), v (و), h (ه) ve y (ی) harfleriyle başlayan pek çok tarihî kişilerin haltercümelerini kapsaması mümkün olabilen ciltler, bugün ne yazık ki elimizde bulunmamaktadır. Yayınlayıcı bunların farkında değildir.

Yayının X. cildi (S. 4315-4776), *Topkapu Sarayı III. Ahmet Kitaplığı*, nr. 2925'de (Kitaplık kaydına göre VIII. cilt), haltercümelerinden bahsedilen tarihî kişilerin *künye, lâkap, kabile, baba, memleket ve mesleklerine* göre düzenlenmiş olan cildi oluşturmaktadır.

a) Künyelerine göre:

Ebû İbrahim b. ez-Zührî ile başlayıp Gulamu Keşâcînî ile sona erer (1b-246a).

b) Lâkaplarına göre:

Ecdâü's-Sekâsek ile başlayıp el-Vessâf ile sona ermektedir (246b-258b).

c) Kabile, baba, memleket, ya da mesleklerine göre:

el-Antakî ile başlayıp el-Malatî ile sona erer (258b-270a).

Bu ciltteki haltercümeleri genellikle çok kısa olarak verilmiştir.

Yayının XI. ve XII. ciltleri (S. 4777-5346/5347-5863), genel fihristleri, yani konu başlıkları, şiir ve vezinleri, yer, kişi, râvi, cemaat, kabile ve oymak adları, kur'an ayetleri, hadisler ve eser adları, eserde zikredilen kitap adları, yanlış-doğru cetveli ve son sözü kapsamaktadır.

Görüldüğü üzere sayın Dr. Süheyl Zekkâr, *Bugye*'nin müellif hatıyla olan *İstanbul* nüshalarını, son derecede büyük bir emek sarfederek bilim âlemine sunmuştur. Bu nedenle kendisini en içten duygularla kutlamalıyım<sup>13</sup>.

<sup>13</sup> Bu yayının birçok metin ve kişi adları yanlışlarının yer aldığı "*Selçuklularla ilgili haltercümeleri*" hakkında tarafımızdan ayrı bir makale hazırlanmaktadır.

## BEYLİKTEKİ SANCAĞA

### BATI ANADOLU'DA İLK OSMANLI SANCAKLARININ KURULUŞUNA DÂİR BAZI MÜLÂHAZALAR

FERİDUN M. EMECEN

Beylikler dönemi Anadolu'sunu, kaynak yetersizliği sebebiyle hakkında fazla bilgi bulunmayan bir devreyi teşkil eder. Zayıflayan ve vesâyet altına giren Selçuklu merkezî idâresinin kontrolünden artık iyice çıkmış olan "uç" bölgesindeki Türkmen beyliklerinin faaliyetleri, Osmanlı hâkimiyeti ile bütünleşme süreci çerçevesinde hâlâ üzerinde durulması gereken ve farklı yaklaşımlara muhtaç bir özellik göstermekte; yeni monografilere ihtiyaç hissettirmektedir. Başka bir deyişle, XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolu'sunun bilhassa uç bölgesindeki Türkmen beylikleri, siyasî, faaliyetleri bir yana, sosyal bünyeleri, idâre anlayışları ve bunların tesirleri itibâriyle yeniden incelenmesi gereken mevzuların başında gelmektedir<sup>1</sup>. Ancak bilindiği gibi kaynak problemi, söz konusu özelliklerin tebârüzünü geniş ölçüde engellemektedir. Gerçekten bu beyliklere âit yerli kaynaklar oldukça azdır, mevcut olanlardan da sosyal ve idarî yapı hakkında bilgi edinmek pek mümkün değildir<sup>2</sup>. Batı Anadolu'da

<sup>1</sup> Anadolu beylikleri hakkında arşiv kaynakları ve kitabelerin de kullanıldığı öncü çalışmalar İ.H. Uzunçarşılı tarafından gerçekleştirilmiştir: *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984; *Kitabeler ve Sahib, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamidoğulları Hakkında Malumat*, İstanbul 1929; *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970. Son zamanlarda özellikle Batı Anadolu'daki beylikler üzerinde çalışmalar yoğunlaşmıştır: P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O.Ş. Gökyay, Ankara 1986; H. Akın, *Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968; M.Ç. Varlık, *Germiyanöğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara 1974; Y. Yücel, *XIII-XV. Yüzyıllar Kuzey-batı Anadolu Tarihi, Çobanoğulları-Candaröğulları Beylikleri*, Ankara 1980; E. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteşe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983; H. İnalçık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium and the Crusades", *Byzantinische Forschungen*, XI (1986), 179-217.

<sup>2</sup> Doğrudan beyliklerin tarihini konu alan yerli kaynakların en önemlisi Enverî'nin *Düstürnâme*'sidir. Osmanlı tarihini de içine alan bu eserin en kıymetli yanı Aydınöğulları tarihine ait bölümleridir (Enverî, *Düstürnâme*, nşr. M. Halil, İstanbul 1928. Aydınöğulları ile ilgili kısmın edisyonu ve Fransızca tercümesi için bk. *Le Destan d'Umur Pacha: Dustürnâme-i Enverî*, haz. i. Melikoff-Sayar, Paris 1954. Ayrıca buradaki bilgilerin Bizans kaynakları ile mukayeseli olarak tetkiki P. Lemerle tarafından yapılmıştır: *L'emirat d'Aydın, Byzance et l'occident*, Paris 1957). Ayrıca bu tür kaynaklar arasında Karamanoğulları'nı konu alan Şikârî'nin eseri

Bizans hududunda yer alan Osmanlı beyliğinin, XIV. yüzyıl başlarında komşuları diğer Türkmen beyliklerinden çok farklı bir idarî yapılanma ve ictimai kademeleşme içinde bulunmadığı düşünülecek olursa, bu beylikler veya Osmanlılar ile ilgili elde edilebilecek ilk bilgilerin onların ortak vasıflarını aydınlatmada önemli olacağı tabiidir.

XIII. ve XIV. yüzyıla âit kitâbî kaynaklar, Batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin kendi iç idârî teşkilâtları ve bunun özellikleriyle alt birimlerinden ziyâde, genel coğrafi tasvirler, dış bünye, memleket ve şehirler üzerinde durmaktadır. Bu kaynaklardaki bilgilerden söz konusu beyliklerin hudutlarını tayin edebilmek ise oldukça zordur. Bu bilgilerin büyük bölümü de coğrafyacı ve seyyahların eserlerinden istihrac edilebilmektedir. Anadolu'nun İlhanlı idâresi altında bulunduğu döneme âit kaynaklardan Hamdullah Müstevfi'nin *Nüzhatü'l-kulûb*'u<sup>3</sup>, "Mülk-i Rum" kısmında, belli başlı şehirleri sayarken uç bölgesindeki beyliklere âit yerleşmeleri ihmâl etmektedir. İlhanlılara olan bağın iyice gevşediği döneme âit 1349-1350 tarihli bir muhasebe kaydını ihtiva eden *Risâle-i Felekiyye*<sup>4</sup>'de ise, "Memleket-i Rum" başlığı altında, ayrı bir bölüm halinde "ucât" ana idârî birim olarak ele alınır ve bunların arasında, Karaman, Germiyan, evlâd-ı Hamid, Umur Bey (Aydın), Denizli, Orhan (Osmanlı), Eğridir, Sinop, Geredebolu, Kastamonu zikredilir; Karesi, Saruhan, Menteşe'den söz edilmez. Dikkat edilirse bütün bu beylikler için özel bir idarî terim kullanılmamaktadır. Ancak yine de siyasi bakımdan bir gruplaşma olduğu anlaşılmakta; bununla birlikte "uç" denilen ana bir vahdetin varlığı ortaya çıkmaktadır. Hemen hemen aynı tarihlere âit iki kaynak, idârî terimler konusunda nisbeten yardımcı olabilmektedir:

Bunlardan İbn Battuta, etraflı olarak tavsif ettiği Batı Anadolu beyliklerinin idârî yapılanmaları hakkında fazla bir şey söylememekle beraber, her bir beyliği müstakil olarak anar ve kendi içlerindeki idârî taksimât hakkında

(*Karaman-oğulları Tarihi*, nşr. M. Koman, Konya 1946) ile Kadı Burhaneddin'in faaliyetlerini konu alan Esterâbâdî'nin eseri (*Bezm ü Rezm*, trc. M. Öztürk, Ankara 1990) sayılabilir.

<sup>3</sup> *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*, nşr. G.Le Strange, London 1915, s. 95-100 (Burada emâkin-i Rum başlığı altında 60 kasabanın varlığından bahsedilir; verdiği bilgiler kendi zamanına ait olmayıp daha eski bir bilgiyi yansıtır); ayrıca bk. Z.V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolunun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, (İstanbul 1931), I, 21-27.

<sup>4</sup> Mazenderani, *Die Resâla-ye Falakiyya*, nşr. W. Hinz, Wiesbaden 1952 s. 162; krş. Togan, "Aynı makale", s. 31-34.

ipuçları verir<sup>5</sup>. Benzeri ifâdeler, Ömerî'ye bu beylikler hakkında bilgi aktaran iki sözlü kaynağın beyanlarında da görülür. Bunlardan Anadolu'da, Sivrihisarlı Haydar'ın nakillerinden "il/el" tabirinin yaygın olarak idârî birim ve coğrafi bölge anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır<sup>6</sup>. Mahalli kaynakların en önemlisi olan *Menâkibü'l-ârifin*'de ise "vilâyet" lafzı geçmekte ve bu terim hem geniş hem de dar manada kullanılmaktadır. Meselâ Aydın ve Menteşe bu terimle nitelendirildiği gibi, uç bölgesinin tamamı için de "vilâyet-i uç" şeklinde bir ibâreye eserde rastlanmaktadır<sup>7</sup>. Bunlardan biraz daha öncesine ait olup Selçuklu Anadolu'sunun idârî taksimâtı hakkında ipucu veren Aksarayî<sup>8</sup>, İbn Bîbî<sup>9</sup> ve onun ilâveli tercümesi olan XV. yüzyıla ait Yazıcıoğlu'nun<sup>10</sup> eserlerinde, vilâyet terimi hem bölge hem de idârî birimi yansıtmak amacıyla kullanılmış; uç da yine vilâyet terimi ile birlikte anılmıştır. Subaşılık ise aynı zamanda "iktâ" yahud "tîmar" sistemi çerçevesinde bir idârî ana birim olarak zikredilmiş, bunun alt birimleri yine vilâyet lafzı ile kayd edilmiştir<sup>11</sup>.

Coğrafi maksadlara yönelik de olsa aynı zamanda askerî teşkilât çerçevesinde idârî birim özelliği de kazanmış olan bu tâbirler, Anadolu'nun batısındaki Türkmen beyliklerinde ortak bir kullanım sahası bulmuştur denilebilir. Anlaşılabacağı gibi söz konusu kitâbî kaynaklar oldukça kısıtlı bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Osmanlılar'a intikal eden statüyü tebârüz ettiren XV. yüzyıla âit *Tahrir defterleri*<sup>12</sup>, ilk idârî birimleri aksettirdikleri gibi bu beyliklerin coğrafi sınırları ve idârî yapılanmaları hakkında da son derece kıymetli

<sup>5</sup> *Seyahatnâme*, trc. M. Şerif, İstanbul 1330, II, 330-352. İbn Battuta beylikleri "Sultan"lık başlığı altında verir.

<sup>6</sup> Burada beylikler için "memleket" tabiri görülür, "il" ise müellif tarafından anlamı bilinmeden duyulduğu şekilde yazılmıştır. Mesela burada "Amid-ili"/Hamid-ili tabirine rastlanır (*Mesâlikü'l-emsâr fi memâlikü'l-emsâr*, fak. nşr. F. Sezgin, Frankfurt 1988, III-IV, s. 154 vd., ayrıca, s. 179).

<sup>7</sup> Bk. Eflakî, *Menâkibü'l-ârifin*, farsça metin nşr. T. Yazıcı, Ankara 1980, II, 948 vd., türkçe terc. Ankara 1989, II, 234 vd.

<sup>8</sup> *Müsâmeretü'l-ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944.

<sup>9</sup> *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, nşr. A. Erzi, Ankara 1956: ayrıca bk. İbn Bîbî, *Muhtasar Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Houtsma, II, Leiden 1902.

<sup>10</sup> Yazıcıoğlu'nun ilâveli çalışması için bk. *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb. Revan, nr. 130; ayrıca, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Houtsma, III, Leiden 1902.

<sup>11</sup> Bu konu ile ayrıca bk. T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara 1988, s. 69-79.

<sup>12</sup> *Tahrir defterleri için bk. Ö.L. Barkan, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri, giriş kısmı, Ankara 1988: F.M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s. 143-156.*

bilgiler sağlayabilmektedir. Şu halde özellikle Osmanlılar'a intikal eden uç bölgesindeki Türkmen beylikleri hakkında söz konusu edilen hususiyetler çerçevesinde ne gibi bilgilere ulaşılabılır?

Bu sorunun cevabı herşeyden önce beyliklerin Osmanlılar'a ilhak süreci ile yakından alakalı görülmektedir. Burada hemen belirtilmelidir ki, Türkmen beyliklerinin Osmanlılar'la bütünleşmesi konusu üzerinde pek fazla durulmayan fakat aslında Osmanlı beyliğinin yükseliş sınırlarını içinde taşıyan çok önemli bir mevzudur. Bunun bir yönünü ise beyliklerin birer Osmanlı sancığı haline geliş vefresi teşkil etmektedir. Bu konuda hareket noktası, son- dan başa doğru bir seyir izlemekte; Osmanlı arşiv kaynaklarının özellikle vakıf ve timar kayıtlarını hâvi defterlerinin incelenip bu bölgelerin Osmanlı devri idârî taksimâtından yola çıkarak eski idâre ünitelerinin tesbiti imkân dâhilinde gözükme-ktedir<sup>13</sup>.

Batı Anadolu'da Bizans hududunda kurulmuş Türkmen beyliklerinden biri olan Osmanlılar'ın diğer komşu Türkmen beyliklerine nispetle, müsâit coğrafi ve stratejik mevki, mânevî ve dinî ideoloji, sınır boylarındaki yerli asilzâdeler ve halkla yakın temas, onları kendi sistemlerine ısındırma siyâseti çerçevesinde kısa sürede gelişme gösterdiği bilinmektedir<sup>14</sup>. Diğer Türkmen beylikleri gibi boy teşkilâtından beyliğe geçiş sürecini tamamlamış olan Osmanlılar<sup>15</sup>, ilk dönemlerde Bizans ile siyâsî ilişkiler dışında komşuları olan ve onlarla aynı ideal ve manevî anlayışa, hattâ askerî ve idârî yapıya sahip bulunan Türkmen beylikleri ile de yakın bir temas içindeydi. Aralarında katı sınır

<sup>13</sup> Bu tarz bir mantık yürütme yeni değildir. XVII. yüzyıl müelliflerinden Müneccimbaşı beylikler hakkında bilgi verirken Osmanlı dönemindeki durumu dikkate alarak beyliklerin yerini alan sancıkların şehir ve kasabalarıyla idarî teşkilatını nakletmiştir. (Mesela Saruhan örneği için bk. *Sahâifü'l-ahbâr*, İstanbul 1285, III, 33; ayrıca bk. F.M. Emeçen, XVI. *Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 2, not 6).

<sup>14</sup> Osmanlı devletinin kuruluş problemi tartışılabilir durumunu hâlâ muhafaza etmektedir. Bu konuda ileri sürülen fikirler arasında bugün de rağbet görenler F. Köprülü (*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972) ve P. Wittek'tir (*The Rise of the Ottoman Empire*, London 1936). Bunlara yeni katkılar H. İnalçık tarafından yapılmıştır (bk. "Türkler: Osmanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, XII/2, 286-293).

<sup>15</sup> Osmanlı hanedanının klasik Türkmen cemaat yapısı içinden sıvılması ve bey ailesi haline gelişi hakkında bk. H. İnalçık, "aynı madde", s. 286-293. P. Lidner, hadiseye değişik bir açıdan yaklaşır: *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983. Keza Oğuz an'anesine bağlılık meselesi hakkında bk. A. Galotta, "il Mito Oguzo e le origini dello stato ottomano: una riconsiderazione", *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, ed. E. Zachariadou, Rethymon 1993, s. 41-59. Ayrıca bk. E. Zachariadou, "The Oğuz Tribes: The Silence of the Byzantine Sources" *Les Orientales*, VI (1994), 285-289.

sisteminin mevcut olmadığı bir ortam içinde, XIV. yüzyılın ilk çeyreğindeki Türkmen beylikleri siyâsî bakımdan ayrı olsalar da büyük ve geniş bir birlik teşkil ediyorlardı. Osmanlılar'ın beylikler dünyasında seçkinleşip ön plana çıkışında, Bizans ile münâsebetler ve özellikle Rumeli'ye geçiş oldukça etkili olmuştur. İlk hamlede Karesi beyliğinin bir bölümünün ilhâkı<sup>16</sup> ve bunun ardından onların da yardımıyla Rumeli yakasına geçişin, fütuhâtı genişletme ve yerleştirme siyâsetinin fazla sayıda insan gücüne ihtiyaç hissettireceği tabiidir. Gerekli insan gücünün temini yolundaki faaliyetleri ise, hiç şüphesiz çevredeki Türkmen beyliklerinin ilhâk sürecinde önemli bir role sahip görünmektedir.

Bu konularda bize bilgi veren kuruluştan 100-150 yıl sonra yazılmış ilk Osmanlı kroniklerinin beyliğin ilk yıllarına âit muhteviyâtı uzun süredir tartışma mevzuudur<sup>17</sup>. Ancak bunları tamamiyle bir tarafa atmadan karşılaştırılmalı bir analizle birtakım sonuçlara ulaşabileceği de âşikârdır. Bu kaynaklar ilk Osmanlı teşkilâtını tam olarak yansıtmamakla birlikte, verdikleri yer adları ve topografik malzeme son derece kıymetlidir. Bu kabil bilgilerin tahlilinden, Bursa'nın fethinden önce subaşılık olarak nitelendirilebilecek iki idârî ünitenin mevcut olduğu bunların altında ikişer vilâyetin yer aldığı anlaşılmaktadır<sup>18</sup>. Nitekim kroniklere göre, ilk idârî birimler Yenişehir, Karacahisar, İnönü üçgeni çerçevesinde teşekkül etmiştir. Osmanlı tarih geleneği, Yenişehir'in Osman Bey'in ilk merkezi olduğunu, Orhan Bey'in Karacahisar'da, Aykut Alp'in Eskişehir'de, Hasan Alp'in Yarıhisar'da, Turgud Alp'in İnegöl'de, Gündüz Alp'in İnönü subaşılığında bulunduğunu, Bilecik'in ise Şeyh Edebalı'ya tahsis edildiğini belirtirler<sup>19</sup>. İlk idârî merkezler olduğu anlaşılan bu yerler için hangi idârî terimlerin kullanılmış olabileceği hususunda kat'î bir şey söylemek güçse de daha önceki kaynaklardan hareketle bunların su-

<sup>16</sup> Karesi beyliğinin ilhâkı ve Osmanlılar'la münasebeti hakkında en son tetkik E. Zachariadou tarafından yapılmıştır: "The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States", *The Ottoman Emirate*, s. 225-236.

<sup>17</sup> Bu konu ile ilgili bk. C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul 1990, s. 12-13; a. mlf. "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, XIX (1987), 7-27; P. Lindner, *ayrı eser*, s. 2-8.

<sup>18</sup> Bu hususta bk. T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, s. 84; Osmanlılar'ın ilk kurulduğu bölgenin (Bithynie) XIII. yüzyıldaki topografyası J. Lefort tarafından tetkik edilmiştir ("Tableau de la Bithynie au XIII<sup>e</sup> siècle", *The Ottoman Emirate*, s. 101-117).

<sup>19</sup> Meselâ Aşıkpaşazâde (*Târih*, Âli Bey neşri, İstanbul 1332, s. 20; Atsız neşri, s. 105), Neşri (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, faksimile nşr. Fr. Taecshner, Leipzig 1951, I, 34) ve Kemalpaşazâde (*Tevârih-i Âli Osman*, nşr. Ş. Turan, Ankara 1971, I, 139-140) gibi müellifler böyle bir tablo çizmektedirler. Bu bilgilerin topografik tahkiki dışında, tahrir kayıtlarıyla karşılaştırılması yerinde olacaktır.

başlık, vilâyet lafzları ile anıldığı düşünülebilir. Fakat ana idâre kademesi olarak bu dönemlerde “sancak” teriminin kullanılıp kullanılmadığı konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Osmanlı kaynaklarında Yenişehir'in “Bey Sancağı” olarak anıldığının belirtilmesi şüphe ile karşılanmalıdır. Zira bu terimin ilk devirlerden ziyâde, beyliğin güçlenip civardaki Türkmen beyliklerini ilhâka başladığı XIV. yüzyıl ortalarına doğru kullanıldığı, bunların da İlhanlılar'a olan bağın gevşemesi, müstakil hale geliş ve idârî yapılanmanın gerçekleştirilen fetihlerle gelişmesi neticesi ortaya çıktığı söylenebilir. Bursa'nın fethinin ardından buranın “Bey Sancağı” adıyla anıldığını<sup>20</sup> ve böylece “sancak” teriminin idârî taksimâtın ana birimi hâline geldiğini belirtmek yanlış olmasa gerektir.

Osmanlı kaynaklarına göre, Orhan Bey İznik'i aldıktan sonra burayı kendisine merkez yapınca, Bursa'yı oğlu Murad'a vermişti<sup>21</sup>. Böylece “Bey Sancağı” adlı idârî birim oluşmuş bulunuyordu. Osmanlı beyliğinin henüz Batı Anadolu'daki diğer beylikleri kontrol altına almadan önceki topraklarını içine alan bölgede kurulan idârî teşkilât bu şekilde daha belirgin hâle gelmişti. Bursa, İznik, Bergama, Balıkesir, Biga, diğer eski beylik merkezleri yanında, yeni idârî birimler olarak ortaya çıktılar. Osmanlılar Bursa'yı merkez yaptıktan sonra idârî bakımdan buranın sınırlarını genişlettiler. Dolayısıyla orijinal şekli ile Osmanlılar'a has idârî birimi Eskişehir, Karacahisar, Seydigazi, İnönü ve Günyüzü'nü içine alan Sultanönü (Sultanöyüğü) bölgesi<sup>22</sup> ile Bursa'nın teşkil ettiği söylenebilir. Daha sonraları diğer beyliklerin ilhâkiyle muhtemelen onlara ait terimler Osmanlı sistemi içine girmiştir. Bu bakımdan Bursa'nın idârî bölgesinin tesbiti özel bir önem kazanmaktadır. Buraya âit elde bulunan en eski Tahrir defteri 1487 tarihli olup sancağın sınırlarını tebârüz ettirir. Bu deftere göre sancak, Balıkesir, Bilecik, Adapazarı, Marmara sahilleri, Bergama'nın bağlı oluşu sebebiyle de Ege kıyılarına ulaşı-

<sup>20</sup> Bursa, I. Murad'ın idareciliği sebebiyle Hüdavendigâr sancağı adıyla da biliniyordu. Bey sancağı lafzı bu tabirle aynı zamanda ortaya çıkmış olmalıdır. Bk. F. Emeçen, “Hüdavendigâr” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* [=DİA] (basılıyor).

<sup>21</sup> Neşri'ye göre: “Orhan İznikmid'i oğlu Süleyman Paşa'ya verüp Yenice'ye ve Göynük'e ve Mudurnu'ya havâle etmişidi, İznik alınacak, Bursa'yı bir oğlu Murad Han Gazi'ye verüp adımı Bey sancağı kodu” (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, 46; aynı kayıt Âşıkpaşazâde'de de yer almaktadır: Atsız neşri, s. 120). İznik Osman Bey tarafından uzun süreli bir abluka altına alınmış daha sonra Orhan Bey zamanında 1331 Mart'ında fethedilmişti (Bk. H. İnalcık, “Osman Ghazi's siege of Nicaea and the Battle of Bapheus”, *The Ottoman Emirate*, s. 91).

<sup>22</sup> Sultanönü idari teşkilatı için bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA), *Maliyeden Müdevver Defterler* (=MAD), nr. 27; *Tahrir Defterleri* (=TD), nr. 152; TD, nr. 438, s. 219-240.



yor; Beypazarı, Kite, Söğüt, Ermenipazarı, İnegöl, Domaniç, Akhisar, Geyve, Yarhisar, Seferihisar, Atranos, Kepsut, Mihaliçcik, Yenice-Taraklı, Göynük, Akyazı, Gölpazarı, Edincik, Kızılcatuzla, Gönen, Mihaliç, Bergama, Tarhala, Fesleke adlı nahiyelerden teşekkül ediyordu<sup>23</sup>. Dikkat edilirse sancağın nahiyelerinin çoğu Osmanlıları'nın ilk elde ettikleri ve bir kısmı da ilk idarî teşkilâtı oluşturdukları yerlerdir. Ancak Bursa Hüdavendigâr sancağının bu hale gelişi, XV. yüzyıl ikinci yarısında gerçekleşmiş olmalıdır. Bundan önce hiç olmazsa Bergama'nın ayrı ve müstakil bir idarî birim olduğu anlaşılmaktadır. Zirâ Quirini'nin 1430'lara ait listesinde Bergama ayrı bir idarî bölüm olarak gösterilmiştir<sup>24</sup>. Bu durum muhtemelen Karesi beyliğinin derece derece Osmanlı idâresi altına girmiş olmasıyla ilgilidir. Bilindiği gibi Karesi beyliği Osmanlılar'a intikal etmeden önce, ikiye ayrılmış durumdaydı: Balıkesir ve Bergama<sup>25</sup>. Balıkesir daha evvel Osmanlı idâresine geçince burası sınırlarına müdahale edilmeksizin bir Osmanlı sancağı oldu. XVI. yüzyıla âit Tahrir defterlerine göre Karesi sancağı, Balıkesir, Bigadiç, Sındırgı, Başgelenbe, Kemer-Edremit (Burhaniye), Ayazmend, Edremit, Kozak, İvrindi, Manyas, Fırtı içine alıyordu<sup>26</sup>. Yahşi Bey'in hâkim olduğu ve bu yüzden Yahşi-ili de denen Bergama ise, Osmanlı idâresi altında ayrı bir idarî birim haline getirilmiş; daha sonra da Hüdavendigâr sancağına dahil edilmişti<sup>27</sup>. Görüldüğü gibi, Osmanlılar ele geçirdikleri yerleri eski haliyle birer idare bölgesi haline getirme anlayışlarını beylikler temelinde ilk defa Balıkesir yani Karesi'de uygulamışlardı.

Orhan Bey döneminde Karesi'nin ve ardından Ankara'nın<sup>28</sup> bir sancak statüsü kazanmasından sonra I. Murad devrinde Germiyan'ın bir kısmının, Hamid ve Tekeili'nin ilhakı gerçekleşmiştir. Ancak bu dönemlerdeki ilhakların gevşek bir bağ halinde olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Zirâ

<sup>23</sup> BA, TD, nr.23; TD, nr. 166, s. 1-125; ayrıca bk. *Hüdavendigâr Sancağı Tahrir Defterleri*, nşr. Ö.L. Barkan-E. Meriç, Ankara 1988, s. 64.

<sup>24</sup> Quirini'nin eseri için bk. aşağıda not: 31.

<sup>25</sup> Bk. E. Zachariadou, "The Emirate of Karasi", s. 228.

<sup>26</sup> Balıkesir'e ait mevcut en eski tahrir defteri XVI. yüzyıl başlarına aittir (BA, TD, nr. 153). Ayrıca bk. M. İlgürel, "Balıkesir", *DİA*, V, 13.

<sup>27</sup> Bergama coğrafi olarak Saruhanlı ile Karesi'ye daha yakın, Bursa'ya ise oldukça uzak bir mevkedir. Buna rağmen buranın XV. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'yı bağlanma sebebi daha ziyade iktisadî olsa gerektir (Bergama için bk. F. Emecen, "Bergama", *DİA*, V, 493).

<sup>28</sup> Ankara 1354'de Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştı (M. Akdağ, "Ankara Sultan Alaeddin Cami Kapısında Bulunan Hicri 763 Tarihli Bir Kitabın Tarihi Önemi", *Tarih Vesikaları*, I/18, 1963, s. 368-370).

toprakların büyük kısmı eski bey ailelerine bırakılmıştı. Yıldırım Bayezid döneminde bu gevşek bağ, biraz daha sıkı hale getirilmişse de eski beylerin ah-fadı Osmanlı sistemi içinde varlıklarını sürdürüyorlardı<sup>29</sup>. Bu devrede teşkil edilen merkezî idâre Osmanlı sisteminin tatbikini biraz daha katılaştırmıştı. Yıldırım Bayezid Saruhan, Aydın, Menteşe gibi Batı Anadolu beyliklerini zabtederek buraları birer Osmanlı sancağı haline getirdi<sup>30</sup>. Her ne kadar bu zikredilen beyliklerin kat'î olarak zabt süreci, II. Murad devrinde tamamlanmış görünmekteyse de, idârî yapıda herhangi bir değişiklik yapılmamıştı. Nitekim 1430'lara ait olduğu anlaşılan ve Osmanlı sancaklarını gösteren bir listede Anadolu'da on altı sancak olduğu dikkati çekmektedir. Bu listede Batı Anadolu'daki eski beyliklerin topraklarını içine alan Menteşe, Saruhan, Aydın, Karesi, Bursa, Biga, Bergama ve Kütahya'nın adları zikredilmektedir<sup>31</sup>. Liste İzmir beyi Cüneyd'in bölgede çıkardığı karışıklıklardan<sup>32</sup> hemen sonrasında yansıtması bakımından da ilginçtir. Bu şekilde II. Murad'ın saltanatının ilk dönemlerinde Batı Anadolu'da sancak sisteminin yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür. Saruhan sancağı bu çerçeve içinde incelenirse, şöyle bir durum ortaya çıkar: Kroniklerden ve Vakıf tahrir defterlerinden elde edilebilen bilgilere göre, Saruhan beyliği Yıldırım Bayezid döneminde sulh yoluyla Osmanlı idâresine girmiş ve bu sırada Saruhan beyi Hızırşah'a Demirci tarafları bırakılmıştı. Yıldırım Bayezid, Hızırşah'a bırakılan yerler hâric, Saruhan'ı Karesi ile birleştirerek oğlu Ertuğrul'a "sancak" olarak vermişti. Timur hâdisesi sonrasında diğer beylikler de olduğu gibi Manisa tekrar Saruhanoğulları'nın eline geçmişse de Çelebi Mehmed buraya yeniden hâkim olmuş, bu defa Saruhan'a merkezden bir idâreci yollanmıştı. Bu şahıs ise, Timurtaşoğlu Ali Bey'dir. Börklüce, Torlak Kemal ve Cüneyd Bey olayları sonrası iyice bozulan nizam karşısında hanedanın bir temsilcisinin burada ikametini kararlaştırılınca, II. Murad'ın oğlu Alaeddin sancak beyi olarak tayin edilmiş, böylece Saruhan bir şehzade sancağı haline gelmiştir<sup>33</sup>. Ayrıca burası

<sup>29</sup> I. Murad devrinde beyliklerin çoğu Osmanlı vassali durumuna gelmişlerdi, doğrudan Osmanlı toprağına katılan yerlerde de eski bey aileleri mülklerini ellerinde bulunduruyorlardı (Bu konuda Germiyan örneği için bk. M.Ç. Varlık, *Germiyan oğulları Tarihi*, Ankara 1974).

<sup>30</sup> Saruhan için bk. F.M. Emeçen, *XVI. Asırda Manisa*, s. 20-21; Aydın için, H. Akın, *Aydınoğulları Tarihi*, s. 56-63, 84 vd.; Menteşe için, P. Wittek, *Menteşe Beyliği*, s. 78 vd.

<sup>31</sup> Bu liste Venedikli Lauro Quirini tarafından verilmektedir ve idarî teşkilatı bütünüyle gösteren ilk metinlerden biri olma özelliğine sahiptir (Bk. E. Zachariadou, "Lauro Quirini and the Turkish Sandjaks, ca 1430", *Journal of Turkish Studies*, XI, 1987, 239-247).

<sup>32</sup> Cüneyd Bey için bk. F. Emeçen, "Cüneyd Bey", *DİA*, VIII, 122.

<sup>33</sup> Bu konuların etraflı tasviri için bk. F.M. Emeçen, *XVI. Asırda Manisa*, s. 19-25.

gibi diğer bazı eski beylik merkezlerine yine şehzadelerin sancakbeyi tâynini, hanedan ile eski beyliklerin önde gelenleri ve halkını yakınlaştırmada, tepkileri dengelemede önemli rol oynamış olsa gerektir. Böylece eski beyliklerle bütünleşme sürecinde hanedanın meşruiyeti ve tanınması amaçlanmış oluyordu.

Bu çerçevede karşımıza çıkan mühim bir konuyu, Yıldırım Bayezid döneminde kesinleşmiş görünen idarî teşkilatın tesisindeki ölçülerin ve bunda beyliklerin eski yapılarının rolü oluşturmaktadır. XV. ve XVI. yüzyılda yapılan ve Batı Anadolu'daki Osmanlı sancaklarının, dolayısıyla da eski beylik topraklarının durumunu aksettiren Tahrir defterlerindeki karineler, bu hususta birtakım ipuçlarının tesbitine imkân vermektedir.

Tahrir sisteminin timar, vakıf, piyade ve müselleme teşkilatının ana birimlerini aktaran verilerine göre, eski beyliklerin hemen hemen herhangi bir sınır değişikliğine bile uğramaksızın "sancak" itibarı edildiği söylenebilir<sup>34</sup>. Osmanlılar bu beylikleri kendi topraklarına kattıklarında, o sıradaki coğrafi sınır ve haliyle, yapısını pek bozmaksızın kendi sistemlerine entegre ettiler. Aslında bu Osmanlılar zaviyesinden konuya yaklaşımı ifade eder; halbuki beylikler zaviyesinden bakılırsa ilk idarî birimin unsurları bu şekilde Osmanlı sistemine girmiştir denilebilir. Beyliklerin birer sancak haline getirildikleri nazarı itibarı alınırsa, bunların herhangi bir yeni düzenlemeye tabi tutulmaksızın Osmanlı idâresinde bütünleştirilmiş olduğu anlaşılacaktır<sup>35</sup>. Hatta o kadar ki beylikler devrinden kalma olduğu anlaşılan birtakım idarî tabirler, onların timar sistemini yansıtan terimler olduğu gibi Osmanlı sistemine aktarılmıştır. Nitekim yukarıda da bahsedildiği vechile, zikredilen kaynaklardaki tabirler kullanıldığı gibi Tahrir defterleri de eski dönemlerden kalma olduklarına şüphe olmayan idarî birim nitelemelerini ifade eden terimlerle doludur. Basit bir örnek vermek lazım gelirse, "divan", "bölük", "tır", hatta "vilâyet", "zeamet" terimleri, nahiyeye ve onun alt birimleri şeklinde veya askerî birliği gösterir tarzda ilgili defterlerdeki yerlerini almışlardır<sup>36</sup>. Burada sözü

<sup>34</sup> Elde bulunan tahrir defterleri bu konuda belirleyici olmaktadır. Erken tarihli defterler arasında Aydınli defterleri özel bir önem kazanmaktadır (Bunun için bk. H. Akın, *Aydınöğulları Tarihi*, s. 127 vd.).

<sup>35</sup> Aydın bu konuda güzel bir örnektir. Tarihî topografyası çok iyi bilinen bu beyliğin durumu ve Osmanlı sonrası teşkilatı için bk. H. Akın, *aynu eser*, s. 84-91; F. Emecen, "Aydın", *DİA*, IV, 236-237.

<sup>36</sup> Mesela Bolu ve Ordu yöresinde divan, bölük tabirleri geçer. Bu bölgeler konar-göçer Türkmen cemaatlerinin iskânına sahne olduğundan onların eski yapıları ile ilgili terimler, idarî

edilenler tımar sisteminin idarî parçalarını yansıtmaktadır; kadılık ve niyabet bölgelerini ifade eden “kazaî” terimler ayrıca bunların üzerine yerleştirilmiştir. Hatta ilk defterlerde askerî bir üniteyi belirten “nahiye” terimi, zaman zaman hem askerî ve hem de kazaî bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır<sup>37</sup>.

Söz konusu beylikler Osmanlı idâresi altında sadece eski sınırlarını değil adlarını da korumuşlardır. Germiyan dışında, Saruhan, Karesi, Menteşe, Aydın bunun en güzel örnekleridir. Daha sonraları bunlara Karaman ve Dulakadır eklenecektir. Bunlardan yukarıda hakkında bahsedilen Karesi dışında, Aydın ve Saruhan ele alınırsa, her iki beyliğin iltihakından sonra sancak statüsü kazandıkları, buralardaki şehir, kasaba, köy gibi iskân merkezlerinin aynı idarî çerçeve içinde korunduğu görülecektir. Sancak karşılığı “il” tabiriyle de ifade edilen bu iki idarî birimden Aydın, XV. yüzyılın ortalarına âit tahrirî göre, Birgi, Tire, Güzelhisar, Sultanhisarı, Arpaz, Bozdoğan, Kestel, Karacasu, Ayasuluk, İzmir, Karaburun, Çeşme, Seferihisar, Urla, Köşk ve Nazilli'den ibaret bir bölgeyi içine almaktadır<sup>38</sup>. Bu durum Aydınoğlu beyliğini aynen yansıtmaktadır. Saruhan için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Bu beyliğin hudutlarının tahrir defterlerinin verilerine göre, Foçalar'dan Nif, Demirci, Bergama hattı ve Gediz nehri boyunca Alaşehir'e kadar uzanan bölgeyi kapsadığı tesbit edilmiştir<sup>39</sup>. Bu özellikler ufak-tefek farklılıklarla diğer beylikler için de geçerlidir<sup>40</sup>. Dolayısıyla bu kayıtlardan hareketle

---

bir mahiyet kazanmış görünmektedir (Ordu bölgesinde divan, bölük, niyabet, geniş gibi terimler için bk. B. Yediylüz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 41-50; Bolu için BA, TD, nr.88; Kayseri için BA, MAD, nr.20; tür terimi için bk. BA, TD, nr.47 ve nr. 61; zeamet lafzının idarî bir mahiyet kazanması için bk. Z. Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamid Sancağı*, İzmir 1988, s. 42).

<sup>37</sup> İlk tahrir defterlerine bakıldığında “Sancak-Vilayet-Nahiye” şeklinde bir sınıflandırma ortaya çıkmaktadır. Bu tür defterler tımar sistemini yansıttığı için nahiye temel birim olarak önem kazanmaktadır. Kaza veya niyabet terimleri, kadının yetki sahasını içine almakta olup tımar sisteminin idarî bölünmesiyle ilgisi yoktur. Ancak nahiye kadınların yetki sahalaları içinde temel birimlerden biridir. Kaza-Nahiye üst ve alt birim oluşması keyfiyeti ise XVI. yüzyılda gerçekleşmiştir denilebilir. Zamanla bu durum daha bariz hale gelip iyice yerleşmiştir. Vilayet, nahiye sisteminin açık olarak görüldüğü defterler için bk. BA, TD, nr. 1/1 m (Aydın), TD, nr. 14 (Teke-ili); TD, nr. 213 (Hüdavendigar); ayrıca bk. H. İnalçık, *Hicri 835 tarihli Suret-i Defter-i Sancağı Arvanid*, Ankara 1954, bk. metin; B. Yediylüz, *Ordu Kazası*, s. 38, tablo 1 a.

<sup>38</sup> Aydın'ın Fatih Sultan Mehmed dönemine ait ilk defteri, BA, TD, nr. 1/1 m.'dedir. TD, nr. 8 ise XV. yüzyıl ikinci yarısına aittir.

<sup>39</sup> Bk. F.M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa*, s. 10-13.

<sup>40</sup> Mesela Kütahya için bk. M.Ç. Varlık, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdarî Teşkilatında Kütahya”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, II (1987) 225-239 (II. Bayezid devrine ait defterlere göre, Kütahya'nın Kütahya merkez olmak üzere, Şıhlı-İşıklı, Homa, Uşak, Lazkiye-Denizli, Güre-Selendi, Kula, Eğrigöz, Gediz, Simav, Honaz gibi idarî bölgelere ayrıldığı zikredilmektedir). Muğla, Çine, Milas, Peçin, Pürnaz, Bozöyük, Balat, Mekri, Mazun, Tavas bölgelerini içine alan Menteşe

Batu Anadolu Türkmen beyliklerinin tarihi topografyasını tesbit ve tayin etmek mümkündür.

Burada hemen hatıra, Osmanlılar'ın ele geçirdikleri beylik topraklarını yeni bir idâre sistemi içine niçin almadıkları suali gelmektedir. Bunda en önemli sebep Osmanlılar'ın takip ettikleri fetih siyâseti olmalıdır<sup>41</sup>. Aynı dile, kültüre ve inanışa sahip beyliklerin ilhakı katı bir savaş ortamı ve -Karamanoğulları istisna edilecek olursa- büyük bir direniş ile karşılaşmamıştır<sup>42</sup>. Bunu temin etmek için Osmanlılar'ın bey ailelerinin hukukuna riayet edip onların mülklerini muhafaza ettikleri, birçoğunu da timar sistemi içinde tedricen eritme siyaseti izledikleri, böylece yerli halkın tepkilerini dengelemeyi amaçladıkları söylenebilir. Bu siyâsetin bir tezâhürü de beyliklerin idârî yapılarının korunması olmuştur. Böylece ani uygulamalarla yerleşik sistemi alt-üst etmeyip son derece pratik ve aynı zamanda pragmatik bir yaklaşım ve anlayış tatbik edilmiştir. Muhtemelen beyliklerin adlarının dahi değiştirilmemesinin altında bu hassasiyet yatmaktadır. Timar sisteminin ve idârenin iyice yerleştiği, eski hassasiyetin kaybolduğu devirler de ise bu tatbikat bir "kanun-ı kadîm" hususiyeti kazanmıştır. Ana temalarıyla değinilen bu konunun ayrı bir araştırmayı gerektirdiği de belirtilmelidir.

---

için bk. BA, TD, nr.47 ve nr. 61; Hamid için bk. Z. Arıkan, *Hamid Sancağı*, s. 42'deki liste. Öte yandan oldukça geç bir dönemde Osmanlılar'a intikal eden Dulkadir vilâyeti, önceki uygulamalar açısından tipik bir misaldir. Şehsüvaroğlu Ali Bey'in idamından sonra buraya doğrudan merkeze bağlı idareciler tayin edilince, adı Dulkadir vilayeti olarak kalmış, burası iki liva haline getirilmiş, fakat önceki durumundan fazla bir değişiklik yapılmamıştır (Bk. 1522-1523 tarihli defter: BA, TD, nr. 124). Keza Dulkadirli timar sahipleri yerlerini korumuşlardır.

<sup>41</sup> Bk. F.M. Emecen, "The Ottoman Policy of Conquest of the Turcoman Principalities of Western Anatolia with Special reference to Sarukhan Beyliği", *The Ottoman Emirate*, s. 35-40.

<sup>42</sup> Beyliklerin önce vassal hale getirilip sonra ilhak edilmesi ardından da yeni idare sisteminin tatbiki, hiçbir karşı tepki görmemiştir denemez. Özellikle halk kesiminden ziyâde hukuklarına riayet edilse dahi, bey aileleri ve gayrı memnun beylik aristokrasisinin sebep olduğu karışıklıklar zaman zaman görülmüştür. Nitekim Yıldırım Bayezid'in Batu Anadolu'ya yönelik gerçekleştirdiği birkaç sefer, Timur hadisesi sonrası yeniden ihya edilen beyliklerin Çelebi Mehmed tarafından kontrol altına alınma çabaları, bir kısmının II. Murad döneminde kesin olarak ilhakı bu konuda örnek olarak ileri sürülebilir. Hatta Fâtih zamanında bile bu gibi hareketlerin varlığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Öte yandan Saruhan ve Aydın bölgesinde, idarenin yeni tesis edildiği sıralarda çıkan Börklüce ve Torlak Kemal hareketleri daha ziyade konar-göçer guruplar ve eski beyliklerin ahfâdının da rolü ile alevlenmiş, bilhassa bu sonuncuları, Cüneyd Bey isyanında daha etkili olmuşlardır. Ancak bütün bunların halkın kuvvetli desteğini görmediği, söz konusu karışıklıkların çok zorluk çekilmeden bertaraf edilmiş olmasından anlaşılmaktadır.



THE DEVELOPMENT OF OTTOMAN LIBRARIES  
FROM THE CONQUEST OF ISTANBUL (1453)  
TO THE EMERGENCE OF THE INDEPENDENT LIBRARY

İSMAİL E. ERÜNSAL

As is known, the mediaeval Ottoman education system relied upon scholars committing vast areas of knowledge to memory. Books were often merely a physical record of knowledge which was firmly held in the mind of the scholar. Gradually cupboards in mosques and colleges acquired more and more volumes, but these were seen as adjuncts to education and not as its basic. As the Ottoman court moved from Bursa to Edirne the State could still be considered nomadic to a certain extent; essentially it lacked a sense of permanent occupation which would have encouraged the educational infrastructure which we associate with the later period. This nomadism served the Ottomans well, for it allowed them to survive the catastrophe of the Battle of Ankara (1402), when the State was all but wiped out. When Murad II came to the throne in 1421 the Ottoman State was once more acquiring a sense of permanency and we begin to see the re-establishment of an educational infrastructure and the establishment of small libraries, be they only a collection of thirty or fifty volumes.

With the conquest of Istanbul in 1453, Mehmed the Conqueror acquired a city which truly befitted a world empire and this spurred him on to establish institutions which would be appropriate for the capital of this reinvigorated expanding Ottoman State. The city which Mehmed the Conqueror acquired was in a ruinous state.<sup>1</sup> He set about rebuilding the city by adopting various strategies. The first of these was the repopulation of the

\* For the development of Ottoman libraries up to the time of Mehmed the Conqueror, see author's two previous articles: "Ottoman Libraries: A Brief Survey of Their Development and System of Lending", *Libri* 34/1 (Copenhagen 1984), pp. 65-76 ; "Medieval Ottoman Libraries", *Erdem* I/3 (Ankara 1985), pp. 745-754.

<sup>1</sup> Halil İnalçık, "The Policy of Mehmed II Towards the Greek Population of Istanbul and Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23-24 (1968-1969), pp. 231-233.

city with Muslim settlers.<sup>2</sup> The existing Greek and Armenian population were organized into distinct minorities with their own laws under the leadership of their patriarch. As for the Muslim population, Mehmed the Conqueror had to create a complete infrastructure of institutions where none had existed before. He did this by taking over existing churches and monasteries and turning them into mosques and colleges.<sup>3</sup> For example, the monastic cells in the Pantocrator Monastery became the Zeyrek College, with Molla Zeyrek appointed as its first teacher with a salary of 50 aspers *per diem*. Shortly afterward teaching began at Aya Sofya.<sup>4</sup> Naturally books were donated to these institutions for the use of teachers and students.

There also began a vast programme of mosque and college building throughout the city. The most ambitious of these projects was the building of Mehmed the Conqueror's own complex of a mosque and associated colleges and institutions. In the foundation deeds of this complex we see that while the capture of the city was termed the minor holy war (*cihad-ı asğar*), the rebuilding of the City was referred to as the major holy war (*cihad-ı ekber*).<sup>5</sup>

The historian, Kritovolous, tells us that it was not only Mehmed the Conqueror who endowed religious institutions. He encouraged his statesmen to do likewise.

"Then he called together all the wealthy and most able persons into his presence, those who enjoyed great wealth and prosperity, and ordered them to build grand houses in the city, wherever each chose to build. He also commanded them to build baths and inns and marketplaces, and very many and very beautiful workshops, to erect places of worship, and to adorn

<sup>2</sup> This is explained in the foundation deed of Mehmed II thus: "Rumeli ve Anadolu taraflarından İstanbul'da karara rağbet iden ra'yyet men' olunmayup belki her taraf ashâb-ı sanâyi' ve ehl-i hiref, ehl ve iyâli ile payitahta irsâl olına diyü ahkâm-ı muta' gönderilüp hasbe'l-me'mur şehri mezbur kemâ-kân ma'mur olmışdur. Beyt:

Hüner bir şehri bünyâd eylemekdür

Reâyâ kalbin âbâd eylemekdür

(*Mehmed II. Vakfiyeleri*, facsimile p. 36, Ankara 1938).

<sup>3</sup> Ş. Tekindağ, "İstanbul; şehrin imar ve iskanı", *İA*, V/2, p. 1205.

<sup>4</sup> Taşköprizâde, *eş-Şaka'ikü'n-nu'maniyye fî Ulemâi Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut 1975, pp. 74 and 71.

<sup>5</sup> *Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, facsimile p. 37.



and embellish the City with many other such buildings, sparing no expenses as each man had the means and the ability".<sup>6</sup>

With the new sense of permanency that the conquest of Istanbul afforded the Ottoman State, it was natural that the palace, the administrative center of the Empire, should be built in the center of the city in what is called now Beyazıt. It was very shortly afterwards relocated to the site of the present Topkapı Palace. The palace library was established there and books were brought from Edirne, the previous capital, to the new palace.<sup>7</sup> To this library was appointed the leading scholar of the age, Molla Lütfi, who was charged with looking after the books. An interesting anecdote in the biographer Sehi's *Tezkire* records an exchange between Molla Lütfi and Mehmed the Conqueror:

"It is related that one day Sultan Mehmed came to the library for he wanted to read a book. To Molla Lütfi he said "bring down that book". The book was in a high place beyond the reach of Molla Lütfi. But there happened to be a block of marble stone on the library floor upon which Molla Lütfi attempted to stand in order to reach the book. The late Sultan Mehmed prevented him from stepping on the stone, maintaining that this was the very block of stone upon which Jesus the Prophet had been born. Molla Lütfi kept his peace and somehow produced the book for the Sultan. Later on he found in a corner of the library a dust cloth, moth-eaten, threadbare and extremely dirty. This cloth he took with great care and respect and placed on the Sultan's lap as he was reading. The Sultan was annoyed and asked the reason for Molla's behavior to which Molla replied: "why do you get angry, your Majesty, why, this is the very cloth in which Jesus the prophet was swaddled after his birth".<sup>8</sup>

It is accepted that the first Islamic library to be established in Istanbul after its conquest was the palace library, but there are a number of differing

<sup>6</sup> Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, translated from the Greek by Charles T. Riggs, Princeton University Press 1954, p. 140.

<sup>7</sup> İsmail Baykal, "Fatih Sultan Mehmed'in Hususi Kütüphanesi ve Kitapları", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), p. 77.

<sup>8</sup> *Heşt Behişt*, ed. by Günay Kut, Harvard 1978, f. 40a-b.

opinions as to which was the first foundation library. The foundation libraries in Mahmud Pasha College (1474) and in the Eyüb Complex (1459) are both claimed to be the first foundation library in Istanbul.<sup>9</sup> However, a foundation deed indicates that a sufi sheyh by the name of Visali founded a *tekke* (dervish lodge) by the walls of the city at At Iskelesi and donated to this institution a library of 20 books in 1451, mainly on mysticism, but naturally it was not felt necessary to appoint a librarian for such a small collection.<sup>10</sup>

The library in the Eyüb Complex is however one of the earliest. In the foundation deeds of this complex there is provision for a librarian with a salary of one asper *per diem*.<sup>11</sup> In an account book for the years 1489-1491 we find a scholar, by the name of Fakih, holding the post of librarian and receiving one asper *per diem*.<sup>12</sup> The grand vizier of the period, Mehmed Pasha, donated two books in February of 1480 and made it a condition that they should be carefully checked on return to prevent fraud by substitution. He further stipulated that the books should not be transferred to another institution and that the books were not to be lent out for more than three months and never to the same person a second time.<sup>13</sup>

When Mehmed the Conqueror completed his own complex in 1470 after eight years of intensive building, he naturally endowed his colleges with books.<sup>14</sup> Scholars have been misled by the scanty source material into believing that there were a number of libraries in the complex. Süheyl Ünver has written that there were several libraries, the first in the mosque itself, the second in a separate building attached to the Sahn-ı Seman colleges, while others were situated in the colleges themselves.<sup>15</sup> Müjgan

<sup>9</sup> For differing opinions about this see: İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II : Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, p. 17.

<sup>10</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 625, p. 141.

<sup>11</sup> Şer'i Siciller Archive (İstanbul), Evkaf-ı Hümeyun Müfettişliği no. 46, pp. 83-84.

<sup>12</sup> Ömer Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına ait Muhabese Bilançoları" *İkusat Fakültesi Mecmuası* XXIII/1-2 (1963), p. 375.

<sup>13</sup> Süheyl Ünver, "Sadrazam Karamanlı Mehmed Paşa'nın Eyüp Sultan Medresesi Kütüphanesine Vakfettiği iki Kitaba dair", *Konya* no. 74-77 (1945), pp. 3-4.

<sup>14</sup> Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, p. 51 ; B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, p.29 ; Müjgan Cunbur, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni* VI (1957), pp. 7-9 ; Cahid Baltacı, *XV,XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, p. 351.

<sup>15</sup> S. Ünver, *Fatih Külliyesi*, p. 51-57.

Cunbur and other scholars have adopted Ünver's view with minor changes.<sup>16</sup> This misunderstanding arises from the fact that in various documents dating from various periods mention is made of a library which is situated in different places. Scholars have wrongly presumed that these are different libraries under discussion. However, more recent research would indicate that the documents refer to the same collection, which was housed in different places in the early history of the complex.

Advocates of the thesis that there was more than one library have noted that in the earliest extant foundation deed, written in Arabic and dated 1470, mention is made of four libraries with stipends of 5 aspers *per diem*, appointed to the colleges.<sup>17</sup> The list of the books donated to these four colleges can be found appended to another copy of the same foundation deed now located in the Ottoman (Başbakanlık) Archive.<sup>18</sup> According to this deed we see that four libraries were founded in four colleges by Mehmed the Conqueror at the beginning. The next extant foundation deed used by Süheyl Ünver is from the period of Bayezid II, copied in 1496 and also in Arabic, in which no mention of the college libraries is made, but reference is made to books being located on the west side of the mosque and a 6 aspers *per diem* librarian and a 4 aspers *per diem* assistant librarian being appointed to look after them.<sup>19</sup> In a further foundation deed which is a Turkish translation of the above-mentioned second Arabic deed, dating from the end of the 16th century, we find the same information remaining unaltered.<sup>20</sup>

However, another interpretation of these references to the library is possible. It seems probable that in 1470 the books belonging to the complex were located in the four colleges and required four librarians to look after them. By 1496 the books had been brought together into the mosque where they were cared for by a single librarian and an assistant librarian. There remains the problem of establishing when the change took place. We are lucky enough to have a third version of this second deed, which precedes

<sup>16</sup> See works in footnote 14.

<sup>17</sup> Osman Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945, p. 13 and 63.

<sup>18</sup> BOA. Ali Emiri Section, Fatih Devri no. 70. A reproduction of this document can be found in S. Ünver's *Fatih Külliyesi*, pp. 23-27.

<sup>19</sup> Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, İstanbul 1935, pp. 14-15 and 119-120.

<sup>20</sup> *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938.

the other two copies, having been written in 1482. This copy was recently donated to the Süleymaniye Library by Nuri Arlases and has up to now not been available to scholars. This deed was written in the 2nd year of Bayezid II's reign and it was drawn up at his command when he was reorganizing his father's foundation.<sup>21</sup> There it is mentioned that the books were to be found in one location, namely on the west side of the mosque, so it is clear that an amalgamation of the college libraries had taken place by that time. If we are to speculate, we could suggest that the libraries were amalgamated by Bayezid II on his accession for it was the customary for the sultan to reorganize and recatalogue the existing imperial foundations on his accession. Yet this can only remain surmise.

What is certain is that the collection referred to as being in the colleges in the first deed and in the Mosque in all three copies of the second deed, is one and the same collection. The evidence for this assertion lies in the list of books belonging to the library appended to the first deed and in a separate library catalogue prepared for the books lodged in the Mosque. In these two catalogues most of the titles belonging to the college libraries appear in the catalogue of the Mosque library. This proves at least that the same titles were to be found in both libraries, however it does not prove that they are the self same copy of the title. As many of the books were standard text books it is not unlikely that they could have been further copies of the same title. Fortunately it is the practice in the Ottoman cataloguing system to describe, often in some detail, the characteristics of the manuscripts in the library. A comparison of the books which had enough peculiarities to establish them as the self same manuscript showed that in several cases the peculiarities were too many to be accounted for as coincidence:

List of the College libraries: "The *Kitâbü'l-etrâf*, five volumes, only three exist".

Catalogue of the Mosque Library: "The *Kitâbü'l-etrâf* but only volumes III, IV and V ( f. 11a)".<sup>22</sup>

<sup>21</sup> Süleymaniye Library, Nuri Arlases Section no. 242.

<sup>22</sup> This catalogue is to be found in the Topkapı Palace Archive no. D. 9559. For a description of this catalogue see: İsmail. E. Erünsal, "Catalogues and Cataloguing in the Ottoman Libraries", *Libri* 37/4 (1987), pp. 338-341.

List of the College libraries: "Commentary on the *Kor'an* by Zemahşeri, incomplete".

Catalogue of the Mosque Library: "Commentary on the *Kor'an* by Zemahşeri, incomplete (f. 4a)".

List of the College libraries: "*Câmiü'l-usul*, but only first volume".

Catalogue of the Mosque Library: "*Câmiü'l-usul*, first volume (f. 9b)".

The list of the College libraries has a very rare book entitled *the History of Jenghiz Khan* which can also be found on folio 39b of the Catalogue of the Mosque Library .

In the Catalogue of the Mosque Library we also find a few books which have been transferred from Ayasofya and the Zeyrek College. This would seem to indicate that the Mosque Library was an amalgamation of books from various sources.

Hoca Sa'deddin, the author of the famous history *Tâcü't-tevârih*, writing about a hundred years later noted that the Conqueror's Mosque library had the peculiarity of containing many duplicate copies of the most popular text books. He came to the conclusion that Mehmed the Conqueror had provided for duplicate copies, so as not to keep students waiting for the popular books.<sup>23</sup> We however know that the reason that there were many duplicates is that the library situated in the Mosque was an amalgamation of books from the four colleges in the complex and books from Ayasofya and the Zeyrek College.

Finally, we have to accept the fact that in the many account books dealing with Mehmed the Conqueror's complex there is no mention of librarians in the colleges among the list of personnel<sup>24</sup>, which would suggest that in the following centuries there were no books in the colleges. For 300 manuscripts, many of them valuable, to disappear without comment in these account books is hardly possible.

Having established his own Palace library and having endowed a library in his complex, Mehmed the Conqueror naturally looked to establishing a larger library network for a city the size of Istanbul. This he did by

<sup>23</sup> *Tâcü't-Tevârih* I, İstanbul 1279, p. 580.

<sup>24</sup> BOA, M. Müd. no. 5103, pp. 108-109 ; no. 5305, pp. 79 and 131; no. 5019, p. 49.

encouraging the richest and most powerful of his entourage to endow and build mosques and colleges and even to complete complexes to which books would eventually be endowed. One of Mehmed the Conqueror's grand viziers, Mahmud Pasha, founded a complex in Istanbul and endowed other cities in the empire with institutions and buildings. Both in his complex in Istanbul and in his college in Hasköy there existed libraries. The resumé of the foundation deeds for each of these institutions, dated 1474, indicate that he endowed the complex in Istanbul with 195 books and the College in Hasköy with 84 books. Unfortunately, the titles of these books were not recorded but classification headings are given with the number of books in each category. A librarian was appointed to his Istanbul complex with a stipend of 5 aspers *per diem*, but to the Hasköy College library there is no mention of a librarian.<sup>25</sup>

From a survey of pious foundations in Istanbul we learn that Muslihiddin Mustafa, known as Şeyh Vefa, founded a library in his *tekke* in which there were a number of "bound and unbound books" and a librarian at a stipend of one asper *per diem*.<sup>26</sup> This survey was carried out 65 years after the death of Mehmed the Conqueror and leaves us in some doubt as to whether the library had been founded in his reign. Fortunately, an earlier document recently came to light in which we discover that in 1485, only four years after Mehmed the Conqueror's death, an inspector named Ala'addin was appointed to provide the endowment with a new foundation deed.<sup>27</sup> The inspector repeat records from the former foundation deed that a library existed and that the books had been endowed by Şeyh Vefa. In the list prepared by the inspector the number of books in each category was given. It was further noted that there was a catalogue of the books, bearing the seal of the Kazasker of Rumili, the second highest ranking religious functionary. The library was a lending library and the report gives interesting details about the conditions underwhich the books were to be lent.<sup>28</sup> Unfortunately, the collection of books in the library seems to have disappeared, the last

<sup>25</sup> S. Ünver, "Mahmud Paşa Vakıfları ve Ekleri", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), pp. 65-76 ; Ömer L. Barkan - Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri , 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, pp. 42-45. (Hereafter İVTD).

<sup>26</sup> İVTD. p. 15.

<sup>27</sup> Şer'i Siciller Archive (İstanbul ), Evkaf-ı Hümeyun Muhasibliği no.150-151.

<sup>28</sup> See author's article : "Services Offered by the Ottoman Libraries: 1400-1839", *Libri* 43/1 (1993), pp.7-8.

reference to it being in a survey of pious foundations in Istanbul, carried out at the end of the 16th century, in which mention is made of the library and librarian.<sup>29</sup> The sole surviving book to have been identified was discovered by Abdülkadir Erdoğan in the Köprülü Library.<sup>30</sup>

It was not only in Istanbul that libraries were built, but in fact throughout the whole empire. Edirne, the former capital, was particularly fortunate in its endowments at this period. Çandarlızade İbrahim Paşa, a vizier of Mehmed the Conqueror, endowed 99 books to a complex he had built in this city, and it has been noted that these consisted of texts on Kor'anic commentary, tradition, jurisprudence, mysticism, a book on medicine and a book which could not be identified.<sup>31</sup> In a later survey from the period of Selim II (1566-1574) we see that a librarian continued to be employed to look after this collection.<sup>32</sup>

In 1480 Mesut Halife, a teacher and sheyh, established a library in his *tekke* in Edirne. Among the conditions it was stated that the books were not to be restricted to the use of the members of the dervish order but were to be made available also to outsiders.<sup>33</sup> In the same survey, carried out in the reign of Selim II, we see that only 19 books had survived three of which were on mysticism, while the others were on standard Islamic sciences.<sup>34</sup>

Another library in Edirne can truly be described as a local library. In 1470 Ali Fakih, the müezzın of Cami-i Cedid, or the New Mosque, established a library in his own house for the benefit of "himself, his family, students and scholars". The library was to be in his care during his lifetime, and thereafter in the care of the *imam* of the New Mosque. In the same survey from the period of Selim II (1566-1574) we discover that most of the books had disappeared and only 15 had survived.<sup>35</sup>

In Bursa, the first Ottoman Capital, Molla Yegan, one of the most famous scholars of Mehmed the Conqueror's reign, founded a library which

<sup>29</sup> BOA. Tapu Defteri no. 670, p. 450.

<sup>30</sup> Abdülkadir Erdoğan, *Şeyh Vefa, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1941, pp. 8-9.

<sup>31</sup> M. Tayyib Gökbiğın, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Lıvası*, İstanbul 1952, pp. 417-428.

<sup>32</sup> BOA. Tapu Defteri no. 1070, pp. 434-435.

<sup>33</sup> BOA. Tapu Defteri no. 1070, p. 19.

<sup>34</sup> BOA. Tapu Defteri no. 1070, p. 19.

<sup>35</sup> BOA. Tapu Defteri no. 1070, p. 220.

had an extraordinarily rich collection for that period. According to the foundation deed the library had 2,900 books the names of which were recorded in an appendix to a Kor'anic commentary, in the hand of Molla Yegan himself.<sup>36</sup> Unfortunately this huge collection seems to have been broken up and most of the books have found their way into other collections.

Other provincial towns also acquired libraries in this period. In Amasya, Hızır Pasha endowed a library in a building next to his college<sup>37</sup>. In Üsküp, Isa Bey endowed 300 books to a college he founded in 1469, and appointed a librarian with a stipend of 2 aspers *per diem*.<sup>38</sup> Another grand vizier of Mehmed the Conqueror, Gedik Ahmed Pasha, founded two complexes, one in Istanbul, no doubt at the behest of the Conqueror himself, and one in Afyon, his hometown. It was to the Afyon complex that he endowed a library.<sup>39</sup>

With the expansion of the Ottoman state southwards into Anatolia existing libraries in beylicats became part of the Ottoman library network. With the conquest of Konya, the former capital of the Karamanoğulları beylicate, the library of the dervish lodge of the famous sufi, Sadreddin Konevi,<sup>40</sup> the library of the Sü Başı mosque in the district of Beyşehir and the library of the Hoca Ferruh Mosque<sup>41</sup> can be considered to have become Ottoman libraries.

<sup>36</sup> Şer'i Siciller Archive (Bursa), no. A. 156/208, p. 24b.

<sup>37</sup> Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* v. I, İstanbul 1327, p. 261; BOA, Cevdet-Maarif no. 340.

<sup>38</sup> The Foundation deed of Isa Bey's Library is to be found in Glisa Elezovic's *Turski Spomenici* v. I/2, Beograd 1952, between pages 13-29. Hasan Kaleşi gave subject-headings of this collection and the number of books under each subject-headings: "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* v. IV/38 (1965), pp. 41-42.

<sup>39</sup> Uzunçarşılıoğlu İsmail Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1929, p. 25; BOA, M. Müd. 626, p. 230 and 5455 p. 240.

<sup>40</sup> Belediye Library ( now Atatürk Library) n. Mc. O. 116/1, pp. 6b-8b .

<sup>41</sup> Feridun Nafiz Uzluk, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi* , Ankara 1958, p. 20 and 38.



## Libraries founded in the reign of Bayezid II (1481-1512) and Selim I (1512-1520)

After the period of expansion that the empire witnessed in the reign of Mehmed the Conqueror, the reign of Bayezid II can be characterized as a period of consolidation, in which he avoided conflict with external forces and attempted to win over those members of society who had been alienated by the harsh measures of Mehmed the Conqueror.<sup>42</sup> The period of peace allowed Bayezid II to promote his interests in patronizing scholarship and literature. Latifi, the biographer of the poets, praised Bayezid II's patronage of the arts and noted that he would invite any scholar, even from as far as India and China, to come to Istanbul, using all necessary persuasion and inducements.<sup>43</sup>

The Palace library, founded by Mehmed the Conqueror, was expanded greatly by Bayezid II. In a record book from this period we see many entries giving the name of persons who presented books to the Sultan and received in return several gifts.<sup>44</sup> This indicates that Bayezid II most appreciated the books. It is related that from time to time Bayezid II himself would go through his collection and apply his seal to the front and back fly pages and would in his own hand inscribe his name as owner.<sup>45</sup> An account book from this period mentions that there was a librarian employed in this library and he was called *hafız-ı kütüb-i hassa* (keeper of the privy books).<sup>46</sup> In the Palace in Galata there was a school in which the palace staff were trained. It is related that in this school Bayezid II founded another library.<sup>47</sup>

In 1488 when Bayezid II founded a complex in Edirne, the foundation deed notes that the library was an integral part of the complex. Among the

<sup>42</sup> Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey 1481-1512*, Urbana 1948, p. 5; Stanford J. Shaw, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. I, Cambridge 1976, p. 70; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, London 1973, pp. 30-33.

<sup>43</sup> *Tezkire-i Latîfî*, İstanbul 1314, pp. 62-63.

<sup>44</sup> For the content of this record, book called *İn'âmât Defteri*, see: İsmail E. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri", *Türkiyat Mecmuası* XIX (1980), pp. 213-222.

<sup>45</sup> Süheyl Ünver, "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında", *IV. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 1952), pp. 309-311.

<sup>46</sup> Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası* XV (1954), p. 308.

<sup>47</sup> İsmail Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar* VI (1949), p. 75.

usual text-books donated to this library there were medical books, probably for the use of staff of the hospital which was a part of the complex.<sup>48</sup> Bayezid II's keen interest in books was demonstrated in the following condition placed in the foundation deed, where he tried to eradicate some of the sloppy practices which had endangered previous collections:

"Whenever a student in the college wishes a book he should present himself to the librarian, who should summon witnesses and in front of them count the fascicles and the pages and record them together with the size of the book and the quality of binding, as well as recording the nature of borrower and the witnesses, all this so that fraud by substitution be avoided".<sup>49</sup>

Bayezid II's interest in libraries can be seen even before he ascended the throne. While governor of Amasya, Prince Bayezid founded a complex to which he donated a collection of books and appointed a librarian with a stipend of 2 aspers *per diem*.<sup>50</sup>

Bayezid II built his complex in Istanbul between 1500 and 1505.<sup>51</sup> However it is not clear that he endowed it with a library. The historian, Ata, claims in his history that Bayezid II founded a library in his mosque in Istanbul, but as he wrote in the 17th century we cannot rely on him.<sup>52</sup> However, in an account book for the foundation covering the period 1583-1595 we observe that a librarian was working for a stipend of 3 aspers *per diem*.<sup>53</sup>

Many prominent people of this period emulated the Sultan by founding their own libraries: Alâiyelü Muhyiddin donated 71 books to an unnamed institution and these were later transferred to the Mosque of Mehmed II.<sup>54</sup> Atik Ali Pasha founded a college at Çenberlitaş in the centre of Istanbul and

<sup>48</sup> M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, facsimiles p. 16.

<sup>49</sup> Belediye Library (now Atatürk Library), no. Mc. O. 61, p. 44a.

<sup>50</sup> Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* v. I, İstanbul 1327, p. 261 ; BOA, M. Müd. 5455, pp. 76 and 210.

<sup>51</sup> R. Melül Meriç, "II. Sultan Bayezid Zamanı Binaları, Mimarları, Sanat Eserleri ve Sanatkarları", *Yıllık Araştırmalar Dergisi* II (Ankara 1958), p. 8.

<sup>52</sup> *Tarih-i Atâ*, v. I, İstanbul 1291, p. 76.

<sup>53</sup> BOA, M. Müd. 5103, p. 273 and 5761, pp. 61 and 98.

<sup>54</sup> İVTD, p. 338.

donated 119 books and appointed a librarian at a stipend of 3 aspers *per diem*.<sup>55</sup> Efdalzade Ahmed Çelebi founded a college near the Mosque of Mehmed II to which he donated 42 books and appointed a librarian with a stipend of one asper *per diem*.<sup>56</sup> A scholar, Muslihiddin Çelebi Yegani, donated 100 books with the provision that he should care for them in his own lifetime and thereafter his family should look after them. When this was no longer possible the books should be deposited in Ulu Cami in Bursa.<sup>57</sup> According to the famous biographical work *Şakaik*, Ahi Yusuf, a scholar of this period, donated many books to a mosque he had built close to his house.<sup>58</sup>

Koca Mustafa Pasha, the grand vizier of Bayezid II, founded a mosque in Istanbul. By 1606 there is mention of a library in some archival documents, but we can not be sure that it was established during the lifetime of the founder.<sup>59</sup>

A library was founded by Ishak Pasha, another grand vizier of Bayezid II in the complex he built in Inegöl. To this complex a librarian was appointed with a stipend of 1.5 aspers *per diem*.<sup>60</sup> In 1492 in Edirne Şeyh Mehmed b. Yusuf, donated 37 books, mainly on the subject of mysticism, to his *tekke*.<sup>61</sup> In 1485 another sheyh, Abdurrahim Karahisarî, mentioned in the foundation deeds for his complex at Afyon that he had donated 159 books.<sup>62</sup>

The most interesting library to be found in this period, in terms of the founder and the books making up the collection, is certainly the library that Kıssahan Muslihiddin founded in the village of Çavlı Hacı Köy in the vicinity of Izmit.<sup>63</sup> Kıssahan Muslihiddin was story-teller to Bayezid II and when he

<sup>55</sup> İVTD, p. 69.

<sup>56</sup> İVTD, p. 199.

<sup>57</sup> İVTD, p. 172.

<sup>58</sup> Taşköprizâde, *eş-Şaka'ikü'n-nu'maniyye fi Ulemâi Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut 1975, p. 167.

<sup>59</sup> Hüseyin Ayyansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmî*, v. I, İstanbul 1281, p.162 ; Osman-zâde Tâ'ib, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, İstanbul 1271, p. 21.

<sup>60</sup> Vehbi Tamer, "Fatih Devri Ricalinden Ishak Paşa'nın Vakıfı ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* IV (1958), facsimile p. 12.

<sup>61</sup> BOA, Tapu Defteri no. 1070, pp. 270-272.

<sup>62</sup> Edip Ali Baki, *Mısırloğlu Abdurrahim Karahisarî*, Afyon 1953, pp. 101-103.

<sup>63</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, p. 218.

retired after a long life, covering the reigns of three Sultans, he retired to his village and there founded two mosques and rooms for students. He donated 210 books to these mosques and set conditions for their use and protection. The collection includes the usual standard college textbooks in Arabic, but what is far more interesting, it includes books by Muhyiddin ibni Arabi, the famous mystic philosopher, Feridüddin-i Attar, the poet and author of many works on ethics, Mevlana Celaleddin-i Rumi, the mystical poet and Kuşeyri, the great mystic. There are also common Turkish works and 5 books on mathematics and astronomy and 9 books on medicine.<sup>64</sup> This library is not the library of a college teacher, but the collection of a widely-read person who was obviously collecting books as an aid to his profession as story-teller to the Sultan. It would seem that he retired with his books to the peace and quite of his village, where he donated them to the mosque so that others could benefit from them.

One of Bayezid II's wives, Hüsnü Şah, built a mosque in Manisa in 1490, while her son, Şehinşah, was the governor of the city.<sup>65</sup> Şehinşah donated 140 books to the library which his mother had established in the mosque.<sup>66</sup>

Libraries were also established in the Balkans in this period. In 1506, Abdullah Yakup Pasha, one of Bayezid II's viziers, donated 135 books to an institution he built in Salonica.<sup>67</sup> However, no mention is made in the foundation deed of a librarian. In the same year, the judge of Salonica and Manastur, a certain Ishak Çelebi, established a library in the college which he had previously founded.<sup>68</sup> This is the earliest Ottoman library to be established in Manastur. Another library was established by Sûzî Çelebi, a Turkish poet, in the mosque which he had built in Prizren.<sup>69</sup>

<sup>64</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 579, pp. 224-227.

<sup>65</sup> Çağatay Uluçay, Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1980, p. 23; İsmet Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB VIII/I* (1959), p. 18.

<sup>66</sup> Şer'i Siciller (Manisa), no. 113, pp. 237-238.

<sup>67</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 740, pp. 305-312.

<sup>68</sup> Hasan Kaleşi, "Ishak Çelebi von Bitola und seine Stiftungen" in *La Macedonia et les Macedoniens dans la Passe*, Skopje 1970, pp. 149-162; Dr. Hasan Kaleşi, *Najstariji Vakufski Dokumenti u Jugoslaviji Na Arapskom Jeziku*, Pristina 1972, pp. 172-185; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, *Yugoslavya*, v.III /3, İstanbul 1981, pp. 100-101; Hasan Kaleşi, "Yugoslavya'da İlk Türk Kütüphaneleri", *Türk Kültürü* IV/38 (1965), p. 170.

<sup>69</sup> BOA, Tapu Defteri no. 495, p.417; Hasan Kaleşi, "Oriental Culture in Yugoslav Countries from the 15th Century till the end of the 17th Century", in *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Prague 1978, p. 391; Agah Sırrı Levend, *Ga-*

Quite apart from foundation libraries which were in the public domain, there were also examples of private libraries. One of Mehmed II's viziers, Sinan Pasha, a famous author and an esteemed scholar, died, having apparently willed his very rich collection of books to a foundation. Another equally esteemed scholar, Molla Lütüfi had the responsibility of ensuring that the books reached the foundation to which they had been endowed. Whether or not Molla Lütüfi delayed the process so as to allow himself exclusive use of the collection is not certain, but he was accused of doing so by Sinan Pasha's brother, Ahmed Pasha, in two letters addressed to the Sultan. Ahmed Pasha even went as far as to accuse Molla Lütüfi of selling some of the books.<sup>70</sup> Bayezid II's son, Prince Korkud, a renowned poet and scholar, also had a very rich collection which required a camel caravan to move it from one location to another.<sup>71</sup> The Prince's şarabdar, that is the chief taster of drinks, a certain Piyale Bey, had a private collection and left the books to an elementary school which he had founded in Manisa.<sup>72</sup> One of the books from this collection can now be found in the Atuf Efendi Library (no. 1835) and it bears the seal of Piyale Bey which consists of the following Persian couplet:

Piyale, the slave of Prince Korkud  
Had nothing in this world save his chosen friends<sup>73</sup>

An extremely important private library was that belonging to a famous scholar, Müeyyed-zade Abdurrahman Efendi, who if the author of the *Şakaik* is to be believed, had a library of over 7,000 books, quite apart from duplicates. The author of the *Şakaik* goes on to note that not only had he not read many of these works, he had not even heard of their names.<sup>74</sup> The famous historian, Hoca Sadeddin, wrote that this collection consisted of

---

*zavatnameler*, Ankara 1956, pp. 203-204; Olga Zirozeviç, "Prizren Şehri", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler v. V* (Ankara 1994), p. 2116.

<sup>70</sup> İsmail E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütüfi Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi* XXXIII (1980-1981), p. 74-78.

<sup>71</sup> Feridun Bey, *Münşe'ât-ı Selâtin*, v. I, İstanbul 1274, p. 373; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, v.II, Ankara 1972, p. 644.

<sup>72</sup> BOA, Tapu Defteri 398. p. 27.

<sup>73</sup> Atuf Efendi Library no. 1835.

<sup>74</sup> *Şaka'ik*, p. 179; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1965, p.232.

"precious and rare books, and apart from the duplicates it is well known that there are more than 7,000 works" in the collection.<sup>75</sup>

We do not know if this reputed 7,000 book collection was an exaggeration or the literal truth. However it seems that the collection was extraordinarily rich, even if it did not amount to 7,000 works. Müeyyed-zade during his lifetime had apparently incurred enormous debts in building up this collection and upon his death in 1516 the books went to his family, who apparently sold some of them. The Sultan, Selim I, decided to confiscate this library and he appointed one of his servants, a certain Aydın, to appropriate as many of the books as he could lay his hands on. Aydın duly did so and noted the names of the books which he could find; these amounted to 2,112. The titles of these books are noted in an account book now housed in the Topkapı Palace Archive. The Sultan took the rarest of the books into his own palace collection and had the remainder sold in order to clear Müeyyed-zade's debts.<sup>76</sup>

We have from Bayezid II's reign two proper independent catalogues which have survived. Up to this period there were inventories appended to the foundation deeds which functioned as catalogues. The first is not dated, but from external evidence we can say that it was prepared at the beginning of the XVIth century.<sup>77</sup> It belongs to the library of the mosque of Mehmed the Conqueror. This catalogue, which consists of 56 folios, has an introduction covering two pages the first of which has unfortunately been torn and the bottom half lost. In the remaining part of the page the cataloguer advises the reader that the catalogue has been drawn up on the order of the reigning Sultan, whose specific orders were to inspect the library which the late Sultan, Mehmed the Conqueror, had endowed. After this missing section, page two begins with a discussion of how the books were to be shelved. We know that Mehmed the Conqueror endowed books to four of the seven colleges (Semaniye) that surrounded the mosque he built. His successor, Bayezid II, relocated the books to a single location in the mosque, probably for ease of administration and better protection. It would seem that the compiler of the catalogue may have been involved in physically

<sup>75</sup> *Tâcu't-Tevârih* v. II, İstanbul 1279, p.556.

<sup>76</sup> Topkapı Palace Archive, no. D.9291/1-2.

<sup>77</sup> BOA, HMH. SFTH. no. 21 941/B.

allocating space to the books, and that this preoccupation was foremost in his mind when he drew up the catalogue.<sup>78</sup>

The second catalogue, which is dated 1502, belongs to the Palace library and consists of 340 folios.<sup>79</sup> The first two folios contain a list of contents, followed by five folios containing a Turkish introduction, which lays down the principles by which the catalogue was set out and the rules of classification. This is followed by a single folio containing a preface in Arabic, which says that this catalogue has been prepared on the orders of Sultan Bayezid II. In the Turkish introduction, the problems confronting all librarians of the time in classification are dealt with in some detail as, for example, how to deal with several books bound together and how to classify a book in which two distinct categories overlap. In this catalogue classification is the over-riding priority; no importance is given to the physical description of the books. It would seem that the reason for classification needs being so important was that the Palace library was built to house a collection which was intended for the court. If information was needed it was important that the necessary book could be found quickly. In order to ensure this, an efficient system of classification was needed.

Selim I's reign is extraordinary in that, despite lasting only 8 years, 1513-1521, it witnessed the expansion of the Ottoman Empire into Syria, Egypt and the Islamic holy cities of Mecca and Medina. This allowed Selim I to buy and confiscate books whenever the opportunity arose. By the end of his short reign the palace had become much richer, and these books were, in later reigns, to become the core of foundation libraries. Selim I's reign was too short to allow him to found institutions bearing his name, but we do have evidence for his love of books and reading. Hoca Sadeddin recounts in his history, that while on the Egyptian campaign (1516) he took many books with. One night in the desert some camels carrying equipment became detached from the main column and were stolen by Bedouins. Among the equipment was a chest of books among which was Vassaf's History, which the

<sup>78</sup> For a description of this catalogue see author's article: "Fatih Camii Kütüphanesine Ait En Eski Müstakil Katalog", *Erdem (Aydın Sayılı Haura Sayısı- Baskıda)* and "The Oldest Extant Ottoman Library Catalogues", *61st IFLA General Conference, Booklet 7* (1995), pp. 58-62.

<sup>79</sup> Magyar Tudomány Akadémia Könyvtara Keleti Gyűjtement, Török F. 59. I related the discovery of this catalogue in the following article: "The Catalogue of Bâyezid II's Palace Library", *Kütüphanecilik Dergisi, Belge, Bilgi Kütüphane Araştırmaları*, no. 3 (1992), pp. 55-66.

Sultan was reading at the time. When he arrived in Egypt he had one of the palace teachers, Mevlana Şemseddin, famous for the speed at which he could copy (he could copy, it was claimed, a whole Koran in 10 days), write another copy of the History of Vassaf for him.<sup>80</sup> There are some documents which show his keen interest in books. A document dated 1517 takes the form of a report on the books housed in the citadel of Aleppo, the first part of which is a list of books which the anonymous author believes should be sent to the Palace Library. The second part of the report deals with those books which although not very valuable may be acquired by the Palace, while the third section gives the titles of books which are of no interest to the Palace and should be disposed of on the open market. The report requests that the Sultan should make his decision clear.<sup>81</sup>

Another document is a letter from the governor of Egypt, who had found some books which Selim I had lost while in Damascus. The governor mentions that he had sent one book already, and now he had found another four, but as the letter was going by sea he was not sending the books with it, lest they become damp, but would await the first opportunity to send them by land.<sup>82</sup>

Selim I's short reign witnessed some foundation libraries, but comparatively few. One of these was founded by Mevlana Bali in his mosque in Istanbul. Attached to the mosque were rooms for scholars and students, for the benefit of who he endowed, in 1519, a library of 620 books to be kept by the imam of the mosque.<sup>83</sup> The author of *Şakaik* tells us that Ahmed Pasha, who has been seen complaining to the Sultan about the disposal of his brother's library, donated some books to his college in Bursa and thus established a library.<sup>84</sup> In a survey of the foundations of Edirne it has been noted that a certain Hasan Halife left 19 books, his house and some money with the provision that after his death his descendants should look after the books, and thereafter they should be entrusted to the judge of the city. On no account were the books to leave the house. Trustees were appointed to manage the foundation.

<sup>80</sup> *Tâcu't-Tevârih* v. II, p. 610.

<sup>81</sup> Topkapı Palace Archive no. D. 9101.

<sup>82</sup> Topkapı Palace Archive no. D. 5596.

<sup>83</sup> İVTD, p. 243.

<sup>84</sup> *Şaka'ik*, p. 109 ; Şer'i Siciller (Bursa), A. 83/97 , p. 48a ; Tahsin Özalp, *Sivrihisar Tarihi* , Eskişehir 1960, p. 124.



Ismet Parmaksızoğlu, in his article entitled "The Libraries of Manisa" reports that Süleyman the Magnificent's mother built a mosque and dispensary in Manisa and founded a library in both institutions.

### Libraries founded in the Reign of Süleyman the Magnificent and from his Death Until the End of 16th Century

In the first years of Süleyman I's reign, as in the whole reign of his father, Selim I, there was a recession in the development of libraries. This may perhaps be attributed to the enormous social and economic dislocation witnessed in the reign of Selim I.<sup>85</sup> Although we see several libraries established in Edirne during the early years of Süleyman I's reign, there is no evidence of such activities in the capital, Istanbul. Most of the libraries founded by statesmen and scholars of the period happened in the latter part of his reign, due mainly to political and economic stability, which in turn encouraged development in culture and scholarship.

In Edirne, the tradition of establishing small collections for the use of the local inhabitants, which began in the reign of Murat II, continued. This is demonstrated in the case of a collection of 114 books, mainly to do with religion, donated by Haji Hasan b. Ali to the schoolhouse he founded, by means of an endowment deed dated 1521. In the deed Haji Hasan b. Ali includes the condition that "the books should be lent freely to the teacher of the school house and to anyone who is able to read them, but they should not be given to anyone from outside the mentioned locality".<sup>86</sup>

Again in Edirne, a library was founded by Kasım b. Abdullah in January 1528, similar to that of Haji Hasan b. Ali's library, but containing in the foundation deed the further stipulation that the teacher should not lend a book without first obtaining a pledge from the borrower.<sup>87</sup> In both foundation deeds, we can observe that, as in previous periods, the teacher is responsible for conserving and administering the collection, there being no specific post of librarian.

<sup>85</sup> M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, v. XI, p. 149.

<sup>86</sup> BOA, Tapu Defteri 1070, pp. 239-241. Although the library was located in a school house and could be considered a school library, when we look up at type of books in it and the stipulation in the foundation deed, it is best to view this library as a local public library.

<sup>87</sup> BOA, Tapu Defteri 1070, p. 211.

At the beginning of Süleyman I's reign a library was founded in Gebze, near Istanbul, by Çoban Mustafa Pasha, the governor of Egypt, in a complex which he completed in 1522.<sup>88</sup> The collection, consisting of 165 books mainly on religion, with some works on medicine,<sup>89</sup> was to be cared for by a librarian, who was to receive a daily stipend of three aspers.<sup>90</sup> In the complex founded by Çoban Mustafa Pasha, as in most complexes and colleges of this period, a library was considered a necessary constituent of the educational organization. For this reason, throughout Süleyman I's reign, we see a library established in each of the following colleges: Hayreddin Pasha College in Istanbul (founded 1534)<sup>91</sup>, Abdülvasi b. Hızır's college in Edirne (before 1538)<sup>92</sup>, Kasım Pasha's colleges in Istanbul (1544) and in Bursa (1553)<sup>93</sup>, Rüstem Pasha's colleges in Istanbul (1547) and in Tekirdağ (1553),<sup>94</sup> Sofu Mehmed Pasha's college in Sofia (1547),<sup>95</sup> Sultan Süleyman I's college in Rhodes,<sup>96</sup> İbrahim Pasha's college in Istanbul (1549),<sup>97</sup> Sekban Kara Ali's college in Istanbul,<sup>98</sup> Hüseyin Ağa's college in Amasya,<sup>99</sup> Şehzade Mehmed's college in Istanbul<sup>100</sup> and Semiz Ali Pasha's college in Istanbul (1556).<sup>101</sup>

Records indicate that books were not only donated to the colleges but also to mosques. Thus we see Makbul İbrahim Pasha, one of Sultan Süleyman I's grand viziers, donating some books and appointing a librarian

<sup>88</sup> Muallim Cevdet, *Zeyl ala fasli'l-ahiyeyü'-fityâni't-Türkiyye fi Rihleti İbni Batuta*, İstanbul 1932, p. 211.

<sup>89</sup> Süheyl Ünver, *Tıp Tarihimiz Yıllığı*, İstanbul 1966, p. 18.

<sup>90</sup> BOA, M. Müd. 22, p. 151 ; M.Müd. 5455, p. 29 ; M. Müd. 5070, pp. 4, 24, 114, 126.

<sup>91</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 571, p. 185.

<sup>92</sup> *Şaka'ik*, p. 234.

<sup>93</sup> İVTD, pp. 431-432 ; BOA, Ruus no. 1, p. 145 ; Ruus no. 80, p. 446 ; M.Müd. no.626, p. 174 ; Şer'i Siciller (Bursa), no. A. 82/96, p. 43b.

<sup>94</sup> BOA, Ruus no. 66, p. 5 ; Ruus no. 80, p. 546 ; Ruus no. 82, p. 230 ; İ. Aydın Yüksel, "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları", in *Ekrem Hakkı Ayverdi Haura Kitabı*, İstanbul 1995, pp.219-281. The historian Peçevî, in his history claims that on Rüstem Pasha's death 5000 volumes were among his effects. (*Tarih-i Peçevî*, v. I, İstanbul 1283, p. 23).

<sup>95</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 988pp. 51-64.

<sup>96</sup> BOA, M. Müd. no. 626, p. 189.

<sup>97</sup> BOA, Ruus no. 78, p. 10 ; BOA, Cevdet-Maarif no. 580 ; In a Mühimme Record dated 20 Zi'l-ka'de 992/ Kasım 1584, it is mentioned that İbrahim Paşa had endowed some books to Cami-i Ezher in Egypt. (BOA, Mühimme Defteri no.55, p.48).

<sup>98</sup> BOA, Cevdet-Maarif no. 5465.

<sup>99</sup> BOA, M. Müd. no. 22, p. 125 ; BOA, İbnü'l-emin-Evkaf no. 718.

<sup>100</sup> Topkapı Palace Library no. EH. 3003, pp. 100b-106a.

<sup>101</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 585, pp. 16-20.

to his mosque in Hezargrad<sup>102</sup>, as did Hüsrev Pasha in Diyarbakır<sup>103</sup> Kiremitçizade Sinan Bey in Bursa<sup>104</sup> and Tercüman Yunus<sup>105</sup>, Ferruh Kethüda<sup>106</sup> and Cihan Bey<sup>107</sup> in Istanbul. According to a foundation record, Çadırcı Hayreddin established a position of librarian with a daily stipend of one asper at the Bezzaz-ı Cedid Mosque at Mercan in Istanbul.<sup>108</sup>

Besides local and college libraries, there are particular libraries which are worthy of note: the library in the mausoleum complex of Caliph Ali and Musa Kazım in Baghdad<sup>109</sup>, the library of Yorganî Dede in his *tekke* (1564) near the Gül Mosque in Istanbul<sup>110</sup> and Feridun Bey's library located in the primary school bearing his name, also in Istanbul.<sup>111</sup>

The libraries we have come across so far all fit within the established classification of libraries: libraries found in colleges, mosques, schools, *tekkes* and mausoleums.<sup>112</sup> However, there is a further type of library, examples of which can only be seen in the fifteenth and sixteenth centuries, one instance in Mehmed the Conqueror's reign, and one in Selim's, and several in Sultan Süleyman I's reign. These are the libraries founded by members of the ulemâ (clergy) in their own houses or in small buildings, the deeds for which stipulate that the founder will have priority in the use of the books, thereafter his family, scholars of the locality, righteous persons and, finally, anyone able to profit from the books.

One example of such libraries is the one donated by Mevlana Emir Hüseyin b. Mehmed, a teacher at the Darülhadis college in Edirne, who, by means of an endowment deed, dated February 1535, stipulated that his 77

<sup>102</sup> BOA, Cevdet-Maarif no. 100 ; BOA, Ruus no. 84, p. 201.

<sup>103</sup> BOA, Ruus no. 84, p. 110 ; Ruus no. 85, p. 95 ; İbnü'l-Emin , Tevcihat no. 1010.

<sup>104</sup> Şer'i Siciller (Bursa), no. A. 83/97, p. 82a.

<sup>105</sup> BOA, Kepeci-Ruus no. 217, p. 161.

<sup>106</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 570, p. 60 ; BOA, Ruus no. 9, Ruus no. 32, p. 308; BOA, Cevdet-evkaf, no. 711; BOA, İbnü'l-Emin-Evkaf no. 5990.

<sup>107</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Muhasibliği no. 7, p. 23b ; BOA, Cevdet-Evkaf no. 24 290 ; BOA, Ruus no. 33, p. 11, Ruus no. 91, p. 168.

<sup>108</sup> BOA, İbnü'l-Emin-Evkaf no. 97 ; Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Muhasibliği, no.7,p.28a,no. 9, p. 39b

<sup>109</sup> BOA, Bağdad Tapu Defteri no. 386, pp. 117-118 , 124-127 and 161.

<sup>110</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Rumeli Sadareti, no. 8, p. 55a-b.

<sup>111</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive, no. 570, p. 198.

<sup>112</sup> Özer Soysal, "Cumhuriyet Öncesi Dönemi Türk Kütüphaneciliği" (Unpublished Habilitation Thesis, Ankara University, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi 1973), pp. 17-21.

books should be available not only to himself but to scholars, students and any person able to profit from them. Although the deeds do not stipulate where the books are to be housed, when the extant copy of the deeds was made it was noted that the books were currently in the hands of Muslihiddin Dede in the district of Sevündük Fakih. A clause in the deeds shows that the founder expressly wished the books to be used as widely as possible:

"The books are not to be lent without a deposit or pledge and it is a condition that they must not remain in the hands of a person for an extended period. Indeed when a person has finished with a book, the librarian should take it from him and give it to another person so that the books do not go out of use and do not become lost."<sup>113</sup>

Similarly, Mevlana Alaaddin b. Hacı Sinan donated 25 books in 1545 and placed similar conditions in his deed, but also added that upon his death the *imam* of the Haseki district Mosque was to look after the books and that the congregation of the mosque was to act as supervisor.<sup>114</sup>

Another example appears in the foundation deeds, dated November 1562, in which Kadı Alaaddin b. Abdurrahman donated his house in the district of Balat in Istanbul, together with his books and a sum of money. Here it is stipulated that the local *imam* or someone appointed by him would live in the house, read every day one *cüz* (a thirtieth) of the Koran for the soul of the founder and maintain the books.<sup>115</sup>

In a document, dated 1536, we see a certain Sinan Bey and a Mehmed b. Sinan, co-owners of a collection of books, donating their books in a similar way: that the books be for the use of their sons and the scholars of the district and those who may profit from them. However what is different in this document is that the price of every book is entered after each title. This is explained thus:

"As for the one who has need of a book, it shall not be given to him without taking the full value of the book or a pledge which should not be worth less than the value of the

<sup>113</sup> BOA, M. Müd. no. 557, pp. 11-12.

<sup>114</sup> İVTD, p. 341.

<sup>115</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Balat Mahkemesi no. 2, p. 5a.

book. Books should thus be lent and should a book be lost then it should be replaced with the money or pledge taken."<sup>116</sup>

When Sheyh İshak b. Abdürrezzak endowed 41 of his books, mainly on mathematics, medicine and astronomy, for the use of himself, his sons and his friends who could benefit from them, he stipulated that the books should not leave the confines of Istanbul.<sup>117</sup>

Despite the fact that many a locality could boast a library, no matter how small, and that the libraries were established in the complexes Sultan Süleyman I built for his son Şehzade Mehmed and his daughter Mihrimah Sultan, it is ironic that no collection was endowed when his own vast complex was built at the Süleymaniye. However, according to the Süleymaniye foundation deed, probably drawn up in 1557, it was planned that a library should exist at some future date:

"Thus it is stipulated that when the books are provided for the above-mentioned colleges a librarian and assistant librarian are to be appointed by the grand vizier and their duties to be determined by him."<sup>118</sup>

We do not know when the library was founded in the Süleymaniye complex nor when the staff were appointed. Müjgan Cunbur has claimed that a library was operating soon after the completion of the complex, relying on a list of books appended to the foundation deeds<sup>119</sup>, but it is apparent that this list was appended at a later date. It is not therefore possible, on the basis of this document, to claim categorically that the library was functioning shortly after the deeds were drawn up. However, in a document found in the Topkapı Palace Archive, dated 1561, it is recorded that some books were sent from the Palace to the college of the Sultan, i.e. to the Süleymaniye.<sup>120</sup> In another document in the same archive, dated 1565, there is a list of the titles of 55 books under the heading: "The list of books given to the teachers, which were needed by the colleges of Süleymaniye, by

<sup>116</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive, no. 578, p. 318.

<sup>117</sup> İVTD, pp. 439-440.

<sup>118</sup> Kemal Edib Kürkçüoğlu, Süleymaniye Vakfıyesi, Ankara 1962, facsimile pp. 151-152.

<sup>119</sup> Müjgan Cunbur, "Kanuni Devrinde Kitap Sanatı, Kütüphaneleri ve Süleymaniye Kütüphanesi", *TKDB XVII/3* (1968), p. 139.

<sup>120</sup> Topkapı Palace Archive no. E. 861/1.

order of the Sultan".<sup>121</sup> With these documents we can presume that within a few years of the completion of the Süleymaniye complex, books began to come to the library from the Palace.

The oldest reference so far noted for the appointment of a librarian and assistant librarian to this library is dated 1583. In an account book of the Süleymaniye foundation, it is found that among the staff there was a librarian by the name of Sheyh Şemseddin Mahmud, with a daily stipend of 6 aspers and an assistant librarian at 4 aspers. In the same account book, a record, dated 1589, shows that the above mentioned Şemseddin had resigned and on the petition of the Judge of Istanbul a certain Osman b. Hüdaverdi was appointed.<sup>122</sup> From the account books of later years it is seen that these salaries remained static<sup>123</sup> until 1649, when the librarian started to receive ten aspers and the assistant librarian seven.<sup>124</sup> Apart from the daily stipend, the staff of the Süleymaniye library were entitled to receive one meal a day from the kitchen of the complex.<sup>125</sup>

Similarly, when Gazi Hüsrev, the son of Selçuk Sultan and grandson of Sultan Bayezid II, founded a complex in Sarajevo he stipulated in an endowment dated 1537 that a library was to be established at a future date with the moneys remaining after the building was completed.<sup>126</sup> We are informed that another library was established in 1550 in the town of Foça on the river Drina.<sup>127</sup>

A library built in 1559 in Kayseri by a scholar, Bedreddin Mahmud b. Mevlana Süleyman b. Alaaddin Ali, has attracted the attention of researchers because of its peculiar location. It has been claimed that this was the prototype of a new category of library, namely the "bedesten" or "bazaar

<sup>121</sup> Topkapı Palace Archive, no. E. 2803/1.

<sup>122</sup> BOA, M. Müd. no. 5103, p.4.

<sup>123</sup> BOA, M. Müd. no. 2056, p. 6 , M. Müd. no. 5761, p. 26, M. Müd. no. 1018, pp. 9-10.

<sup>124</sup> BOA, M. Müd. no. 994, p. 10 , M. Müd. no. 5019, p. 88.

<sup>125</sup> BOA, M. Müd. no. 19 342, p. 1.

<sup>126</sup> Kasım Dobruca, *Katalog Arapskih, Turkish ı Perzijskih Rukopisa*, Sarajevo 1963, pp. XXI-XXIV ; M. Tayyib Okıç, "Saraybosna Gazi Hüsrev Beğ Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu", *İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ankara 1964), p. 144 ; İlhan Polat, " Saray-Bosna'da Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi", *TKDB*, v. XVIII/4 (1969), pp. 244-248 ; Lamija Hadziosmanovic, *Biblioteke u Bosni ı Hercegovina Za Vrijeme Austrougarske Vladavine*, Sarajevo 1980, pp. 64-69.

<sup>127</sup> Kasım Dobruca, *Katalog Arapskih...* p. XXI.

library".<sup>128</sup> However we should examine the establishment of this library more closely before accepting this new category of "bazaar library". In the foundation deeds, dated 1559, Bedreddin Mahmud stipulated that the books were to remain in his possession until his death and, thereafter, in the possession of his children and brother's children, to be used both for their benefit and that of students, and thus they were to remain in the hands of his descendants until they died out, whereupon the books were to be placed in a place in a bazaar called the Bezzazistan, or cloth bazaar. Furthermore, it is clearly stipulated that this collection, which comprised 400 volumes mainly in Arabic and dealing with religious sciences or the Arabic language, was to be used by "seekers of knowledge", in other words, students.<sup>129</sup> It is therefore a collection appropriate to a college library, although it is located in the bazaar. A "bazaar library", we would assume, would be for the benefit of the merchants, and would be a completely different type of collection.

We know that another collection was endowed during the period of Sultan Süleyman I's reign. According to the famous biographer of Ottoman scholars, Atâî, a certain Şah Ali (d. 1553) was reputed to have performed his morning prayers for forty years in the first line in Ayasofya mosque. He is said to have left his books for the benefit of students. Where he donated them is not mentioned and therefore we do not know if he donated them to Ayasofya mosque or to some other institution.<sup>130</sup> From a record in Şer'i Siciller we learn that a teacher called Kasım b. Habil donated 65 books to the library of Mehmed the Conqueror and stated in his foundation deed that his books might be lent out in return for a pledge.<sup>131</sup>

The period from the death of Süleyman I till the end of XVIth century saw the spread of libraries throughout the Empire, as the reigning sultans and their statesmen endowed libraries to institutions they had founded in large cities, or in places to which they had been appointed, or to their place of birth. With the exception of the Selimiye Mosque Library, the libraries were comparatively small and had just a single librarian, but these were to

<sup>128</sup> Özer Soysal, *op. cit.* p. 110 ; M. Cunbur, "Tarihimizde Anadolu'da kütüphane Kurma Çabaları", *TKDB XV/3* (1966), p. 130 ; M. Cunbur, "Kayseri'de Raşit Efendi kütüphanesi ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi VIII* (1969), p. 185.

<sup>129</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 581/1, pp. 31-33.

<sup>130</sup> *Hadaikü'l-Haka'ik I*, İstanbul 1268, p. 72.

<sup>131</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Balat Mahkemesi no. 2, pp. 81b-82a.

become the core collection of libraries, which were to expand in the following century as the numbers of students increased, creating a necessity for more books.

İsmihan Sultan, the daughter of Selim II and wife of the grand vizier Sokollu Mehmed Pasha, founded a college at Eyüp in Istanbul to which she donated some books with the provision that they be kept in a cupboard in her mausoleum.<sup>132</sup> As in the case of Bedreddin Mahmud's library in Kayseri, the books were placed in the mausoleum purely for convenience. Some scholars have, in an attempt to classify libraries according to the location of the books, invented the phrase "mausoleum library", analogous to mosque libraries or *tekke* libraries. It must be emphasized that in the absence of a purpose-built library, books were placed in a convenient and secure location. The mausoleum was as secure as any building in a complex. The catalogue of this library is a particularly good example from this period, giving a detailed physical description of each book in the collection.

The grand vizier, Sokollu Mehmed Pasha, established three libraries, one in his college in Istanbul another in a *tekke* he had established, also in Istanbul, and a third in his college in Bergos.<sup>133</sup> As in the case of his wife's endowment, the catalogue of these libraries is very detailed in the physical description of the books. He makes a further provision for necessary precautions to be taken to prevent fraud by substitution, and provides money in order to replace any book which becomes worn out through overuse.<sup>134</sup>

Selim II established a library in the college which he built in Izmir, a few years after ascending the throne.<sup>135</sup> When he completed his complex in Edirne in 1575, he naturally endowed it with a library and we see from the foundation deed (dated 1579) that not only is the catalogue and the richness of the collection of great interest, but so are the provisions for staffing the library.<sup>136</sup> He provides for three librarians, two of whom were to be trained calligraphers and ornamentors and whenever necessary they were

<sup>132</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 572, p. 141.

<sup>133</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü no. 572, pp. 27-63 and Kasa no. 103.

<sup>134</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive . Kasa no. 103, pp. 1-80.

<sup>135</sup> Münir Aktepe, "İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, s. 26 (1972), p. 114 and 117; Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 741, p. 84.

<sup>136</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 1395, pp. 87-114.



to repair the books and replace missing text and ornamentation.<sup>137</sup> We learn from the introduction to the catalogue, which is appended to the foundation deed, that unlike the Süleymaniye, where the books were donated to the complex some years after its completion, in the case of Selimiye the books were collected beforehand and were ready to be used as soon as the complex opened.<sup>138</sup>

Nurbanu Sultan, the senior wife of Selim II and mother of Murad III, built a complex in Üsküdar. From an account book we see that a library was located there in the mosque with a librarian at a stipend of 2 aspers *per diem*.<sup>139</sup>

Koca Sinan Pasha, the grand vizier responsible for the conquest of Yemen, used much of his wealth in building numerous pious foundations,<sup>140</sup> four of which were endowed with libraries. An endowment deed dated 1586 tells us that he endowed books to four separate institutions, a college in Ishak Pasha Mahallesi in Istanbul, a college in Aydın and a college in Malkara where he had been exiled on several occasions, and a *tekke* in Kulaksız in Istanbul. The college in Istanbul provided for the head reciter of Koran to be given the responsibility for looking after the books with an extra salary of one aspers *per diem*, while the others had not particular provisions in terms of a librarian.<sup>141</sup>

As for Sinan Pasha's personal library, that was housed after his death in his mausoleum in Divan Yolu in Istanbul. An account book notes that a librarian there received a salary of 8 aspers *per diem* which suggests that the collection may have been quite sizable.<sup>142</sup> As his mausoleum is located in the vicinity of several colleges we may also presume that the library was for the use of students there.

<sup>137</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive , Kasa no. 169, pp. 76-77 ; M. Cunbur, "Osmanlı Çağı Türk Vakıf Kütüphanelerinde Personel Düzenini Geliştirme Çabaları", *VII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 1973), p. 679.

<sup>138</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no.1395, p. 91.

<sup>139</sup> BOA, M. Müd. no. 5455, p. 91 , M.Müd. 6483, p. 5.

<sup>140</sup> Şerafettin Turan, "Sinan Paşa", *İA X*, p. 674.

<sup>141</sup> BOA, Haremeyn Dosyası no. I (Süleymaniye); M. Cevdet, *op. cit.* p. 188.

<sup>142</sup> BOA, Ruus no. 25, p. 161.

Towards the end of the century three prominent men, the Sheyhülislam Zekeriyya Efendi,<sup>143</sup> the chief eunuch Gazanfer Ağa<sup>144</sup> and Hadım Hafız Ahmed Pasha,<sup>145</sup> founded colleges each endowed with a library. Zekeriyya Efendi's library was located in his mausoleum and his son Sheyhülislam Yahya Efendi augmented the librarian's salary by 3 aspers *per diem* in 1638.<sup>146</sup>

Besides college libraries, there were a number of mosque libraries founded for the benefit of teachers and students and the congregation. In 1568 Ali b. Recep founded a library in his mosque in Yenice Vardar, in the deeds of which he placed an interesting stipulation for lending: the librarian should obtain from the reader a deposit twice the value of the book, and refuse to lend to inhabitants of other cities or the surrounding villages.<sup>147</sup> Hemşinzade donated some books to Ulu Cami in Bursa in 1585 and provided that books might be lent on deposit of a pledge and with a known person standing as guarantor.<sup>148</sup> Pertev Pasha drew up an endowment deed providing money for a mosque to be built in the town of İzmit wherever it was felt necessary and endowed 21 books for the use of congregation. The mosque was completed in 1579 and a librarian with a stipend 1 asper *per diem* appointed.<sup>149</sup> In 1584 Mehmed Efendi b. Abdullah Molla Çelebi endowed a library to the mosque in Fındıklı in Istanbul. The purpose was to serve the needs of the students of a college which he intended to build nearby.<sup>150</sup> Another library was endowed in 1591 by Mehmed Ağa for his mosque in Çarşamba in Istanbul. The books were exclusively for the use of

<sup>143</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 571, p. 165 ; Şer'i Siciller (Bursa), no. B. 63/259, pp. 95a-97a.

<sup>144</sup> Şer'i Siciller Archive, Davud Paşa Mahkemesi no. 129, pp. 33-34 ; Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 571, pp. 11-22 ; BOA, Ruus no. 92, p. 353.

<sup>145</sup> Hüseyin Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, I, İstanbul 1281, pp. 87-88 ; Mübahat Kütüköglü, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* no. 7-8 (1977), p. 53.

<sup>146</sup> İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İbnü'l-Emin section no. 3151, p. 10b.

<sup>147</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Rumeli Sadareti no. 3, p. 38.

<sup>148</sup> Şer'i Siciller (Bursa), no. A. 143/170, p. 240.

<sup>149</sup> Beyazıt Umumi Kütüphanesi, no. 5157, pp. 62a-b ; BOA, M. Müd. no. 626, p. 351 ; Abdülkadir Erdoğan, "Kanuni Süleyman Devri Vezirlerinden Pertev Paşa ve Eserleri", *Vakıflar Dergisi* II (1942), pp. 235-236.

<sup>150</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 624, p. 5 ; Cengiz Orhunlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi* VII/10 (1954), pp. 66-68.

college teachers, a condition clearly stated not only in the endowment deed, but also on the seal attached to each book.<sup>151</sup>

One of the most interesting mosque libraries was endowed in 1593 by a certain Mahmud Bey whose 39 book library was given to the Cihangir Mosque in Istanbul. With a few exceptions all the books are in Turkish and most of a non-religious nature, consisting of anthologies of folk tales, famous love epics. The books were to be lent, but the loan was restricted to a period of a month. Although housed in a mosque, it is clear that this is a public library intended for the use of the local people.<sup>152</sup>

Cerrah Mehmed Pasha founded a library in his mosque in 1594<sup>153</sup> and it may be guessed from the nature of the books that the library was intended for the two colleges, Gevher Sultan and Haseki, situated near at hand.

Although there is no archival record, recent research indicates that the following mosques and colleges had libraries endowed towards the end of the 16th century. These endowments were made by the following benefactors: Zal Mahmud Pasha in Eyüp (1570), Karagöz Bey in Mostar (1570)<sup>154</sup>, Abdurrahman Pasha in Tosya (1584)<sup>155</sup>, Mesih Pasha in Istanbul in Eski Ali Pasha's mosque (1586)<sup>156</sup>, Murad III in Muradiye mosque in Manisa (1586)<sup>157</sup>, Lala Mustafa Pasha in Ilgın (1591)<sup>158</sup>, and Derviş Pasha in Mostar (1593).<sup>159</sup>

Two specialist collections are noted in this period. The first is the collection of the chief physician to the palace. In a document of 1576 we

<sup>151</sup> Topkapı Sarayı Kütüphanesi, no. EH. 3028 ; Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Ağa Camii no. 134.

<sup>152</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Galata Mahkemesi no. 17, pp. 187-188.

<sup>153</sup> Hüseyin Ayvansarayî, *op. cit.* v. I, p. 71 ; Belediye Kütüphanesi, no. Mc. O. 70, p. 446.

<sup>154</sup> Hafzija Hasandedic, "Muslimanske Biblioteke u Mostaru", *Annali Gazi Husrev-begove Biblioteke I* (Sarajevo 1972), pp. 107-108 ; Lamija Hadziosmanovic, *op. cit.* pp. 73-75.

<sup>155</sup> A. Gökoğlu, *Paphlogonia*, Kastamonu 1952, pp. 228-229.

<sup>156</sup> Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, İstanbul 1957, p. 43; Süleymaniye Kütüphanesi, Mesih Paşa no. 37.

<sup>157</sup> İsmet Parmaksızoğlu, "Manisa Kütüphaneleri", *TKDB VIII/1* (1959), p. 19 . From a record in Şer'i Siciller (Manisa no. 113, pp. 237-238). it is learnt that a survey of book was carried out in September 1657. The author like to thank Dr. Feridun Emecen for providing this information.

<sup>158</sup> M. Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfıyesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi I/1* (1963), p. 206.

<sup>159</sup> Hafiza Hasandedic, *op. cit.* p. 108.

have list of the books given to the chief physician Molla Kasım and in 1580 we see the same books passed onto Molla Kasım's successor on his retirement.<sup>160</sup> While not a library in the strict sense of the word, it is a collection for the use of the Chief Physician. A second specialist collection was that attached to the observatory built by Takiyüddin (died 1585) in Istanbul while he was the Sultan's chief astronomer.<sup>161</sup> We see that the Sultan took special interest in the collection and augmented it whenever an opportunity arose. A certain Lutfullah left some books on astronomy to be cared for by the müezzin and imam of the mosque in the Mimar Sinan district in Istanbul. Sultan Murad III ordered that these books be placed in the observatory for the benefit of the chief astronomer.<sup>162</sup> Another decree commanded that the books of the astronomer, Kurd, should be sent with all due haste by the Governor of Saruhan and Judge of Manisa to Istanbul, presumably again to be added to the collection at the observatory.<sup>163</sup>

### The Expansion of the Ottoman library system

From the beginning of the seventeenth century all the major cities of the empire were well-endowed with mosques, colleges and institutions associated with religious and cultural institutions, among which we include libraries. It was now the turn of the smaller cities and towns to develop libraries. At a first glance, this expansion of the libraries throughout the Balkans and Anatolia may suggest an increase in literacy, but the contents of these library are mainly college texts, Arabic books and commentaries and translations into Turkish which would suggest that the expansion of the library system merely reflects the expansion of the college system. The libraries were established to meet the needs of the students. Some of these small town libraries were established by the following benefactors: Mustafa Dede in his *tekke* the island of Midilli (1602)<sup>164</sup>, Müeyyed-zâde Pîrî Çelebi in Amasya in the vicinity of Hatuniye Mosque (1609)<sup>165</sup>, Kaçanikli Mehmed

<sup>160</sup> Topkapı Palace Archive, no. D. 8228.

<sup>161</sup> Aydın Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şüirleri", *Belleter* XX/79 (1956), pp. 411- 428; Süheyl Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1965, pp. 47-48.

<sup>162</sup> Ahmet Refik, *Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935, p. 36.

<sup>163</sup> BOA, Mühimme Defteri no. 49, p. 44.

<sup>164</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümeyun Müfettişliği no. 8, p. 105.

<sup>165</sup> Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, v. I, İstanbul 1327, p. 262.

Pasha in his mausoleum in Üsküp (1608)<sup>166</sup>, the chief eunuch Ali Ağa b. Yahya in his college in Mostar<sup>167</sup>, Tavlasunlu Halil Pasha in the village of Tavlasun in Kayseri (1617)<sup>168</sup>, Sheikh Hüsameddin in his *tekke* in Bursa (1612)<sup>169</sup>, the chief eunuch Bosnalı Ahmed Ağa in his college in Mostar (1653)<sup>170</sup>, Köprülü Mehmed Pasha in his mosque in Bozcaada (1660)<sup>171</sup>, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha in his mosques in Merzifon (1668)<sup>172</sup> and İncesu (1670)<sup>173</sup>, Mehmed IV in his mosque in Girid<sup>174</sup> and the Grand Vizier Mehmed Pasha in his complex in Erkilet in Kayseri (1671)<sup>175</sup>.

In the seventeenth century established institutions also began to receive collections through gifts and endowments which were usually documented in an endowment deed.<sup>176</sup> When a small endowment of, for example a single book or two-three books, was made it was more usual to record the endowment on the fly leaf of the book.

In Istanbul until the establishment of independent libraries, beginning with the Köprülü Library in 1678, it was the rule that all major colleges would have their own libraries. Indeed the founders of new colleges did not, as in previous times, found a college in the hope that a library would be donated at a later date, or that the students of the college would benefit from the collections of other institutions nearby, but ensured that the college was provided with its own library from the outset. Thus we see new

<sup>166</sup> BOA, Ruus no. 78, p. 152 ; Hasan Kaleşi-Mehmed Mehmedovski, *Tri Vakufnami na Kacanikli Mehmed Paşa*, Skopje 1958, pp. 20-21; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Yugoslavya*, v. III/3, İstanbul 1981, p. 259.

<sup>167</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no.50, p. 149.

<sup>168</sup> Kazım Özdoğan, *Kayseri Tarihi*, Kayseri 1948, pp. 107-108.

<sup>169</sup> Kamil Kepeci, *Bursa Şer'iye Sicilleri Kütüphaneler Defteri*. According to a record made in 1622, upon the death of Hüsameddin, these books were moved to the Tenmiye Mosque (Bursa Şer'iye Sicilleri no. B. 41/235, p. 160a.

<sup>170</sup> Hafzija Hasandedic, "Muslimanske Biblioteke u Mostaru", *Anali Gazi Hüsrev-begove biblioteke*, v. I (1972), p.108.

<sup>171</sup> Köprülü Library, Vakfiye no. 1, p. 15b.

<sup>172</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 63, p. 28. For an appointment of a librarian to this mosque see: BOA, Ruus no. 16, p. 351.

<sup>173</sup> BOA, Cevdet-Maarif no. 404 ; BOA, Ruus no. 84, p. 471 ; Abdullah Kuran, "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi Çağını Sonlarında Yapılan İki Külliye", *Vakıflar Dergisi* v. IX (1971), pp. 239-243.

<sup>174</sup> BOA, Süleymaniye no. 2918, pp. 1b-2a.

<sup>175</sup> Kazım Özdoğan, *op. cit.* p. 108.

<sup>176</sup> For the examples see author's book: *Türk Kütüphaneleri Tarihi II : Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 1988, p. 56.

colleges being founded with a library : Kuyucu Murad Pasha (1610)<sup>177</sup>, Sultan Ahmed I (1617)<sup>178</sup>, Kazasker Hasan Efendi (1630)<sup>179</sup>, Sheikhülislam Abdurrahim Efendi (1650)<sup>180</sup>, Yeni Cami (1663, 1666)<sup>181</sup>, Mimarbaşı Kasım Ağa<sup>182</sup>, Abbas Ağa b. Abdüsselam (1670)<sup>183</sup>, Mustafa Efendi b. Abdü's-selam (1677)<sup>184</sup> and Bayram Pasha (1636).<sup>185</sup>

In the middle of the seventeenth century two libraries were established in existing mosques. These collections were not endowed by means of an endowment deed, but were gifted in the will of the deceased donator. The conditions attached to the administration of these collections are extremely unusual and worth mentioning. The first of these was a donation of 71 books made to Üsküp mosque in Cibali in Istanbul by Mehmet Pasha on behalf of a certain Mustafa Efendi. The will, dated 1667, stipulates that the books should only be lent out to poor scholars and that the supervision of the endowment should be in the hands of the whole congregation of the mosque acting as a committee.<sup>186</sup> Another library was established in Iplikçi Mosque in Konya by a teacher Ali Efendi, acting as the executor of Mahmud Efendi's will. The will, dated 1672, provided for 78 books to be donated on condition that they be lent out to poor students and scholars of Iplikçi college for a period not exceeding six months on the deposit of a pledge, and should the book be lost the pledge was to be sold and a "reliable version" of the book should be bought. Again the supervision of the collection is in the hands of the congregation, who were not to receive payment for their efforts.<sup>187</sup>

<sup>177</sup> Şemim Emsem, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi", *TKDB IX/1-2* (1960), p. 32.

<sup>178</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no. 57, pp. 49-50; BOA, M. Müd. no. 6888, pp. 6 and 66-67; Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 71, p. 3.

<sup>179</sup> BOA, Süleymaniye no. 2864, p. 14b; BOA, Ruus no. 55, p. 5.

<sup>180</sup> BOA, Ruus no. 80, p. 220 and Ruus no. 82, p. 84.

<sup>181</sup> Vakıflar Genel Müdürlüğü Archive no. 744, pp. 23-24 and 112-135.

<sup>182</sup> BOA, Ruus no. 89, p. 184.

<sup>183</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği no.63, pp. 16-22.

<sup>184</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Bab Mahkemesi no. 26, pp. 103b-105b and Bab Mahkemesi no. 29, pp. 129b-131a.

<sup>185</sup> M. Kütükoğlu, *op. cit.* s. 32; Zeynep Nayır, "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", *Ord. Prof. İsmail Hakk Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara 1976, pp. 397-410.

<sup>186</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Ahi Çelebi Mahkemesi no. 19, pp. 36b-37a.

<sup>187</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Ahi Çelebi Mahkemesi no. 29, pp. 23a-b.

The attitude of the religious authorities to the donation of books is well exemplified in the following, rather unusual, case. A certain Abdülkadir Efendi died intestate with a private collection of books. Two persons appeared in front of the judge in Istanbul responsible for dealing with the estates of deceased persons and claimed that Abdülkadir Efendi had orally pledged his collection in front of witnesses to the dervish lodge which he founded in Karagümrük in Istanbul. This oral testament had apparently been made in a remote town while he had been traveling to Istanbul. The judge found in favor of the dervish lodge rather than the other beneficiaries of his estate, and the books were sent to his *tekke*.<sup>188</sup>

From its humble beginnings the Ottoman library system had by the end of the seventeenth century developed into a large sophisticated entity which provided for libraries not only in the major cities of the empire but also in many small towns. With the establishment of the independent library the Ottoman library system was to take a new direction.

<sup>188</sup> Şer'i Siciller (İstanbul), Kısım-i Askeriye no. 8, pp. 62a-b.





# TİMAR RUZNAMÇE DEFTERLERİ'NİN BİYOGRAFİK KAYNAK OLARAK ÖNEMİ\*

NEJAT GÖYÜNÇ

Fekete Lajos 1955'te Tımar Ruznamçe Defterleri'ni, içerisine ilgili vilâyetlere ait tımar işlemleri hakkındaki belgelerin ve tezkirelerin sırasına göre kaydolunduğu defterler olarak tanımlar. Onun kullandığı defterler Viyana, Leipzig ve Halle gibi çeşitli Orta Avrupa kitaplıklarında yazma olarak kaydedilmiş defterlerdi, kayıtlar da 16. yüzyıl sonları ile 17. yüzyılın ilk yarısından kalma Budin Beylerbeyliği'ne veya onun sancaklarına aitti. Fekete bu defterlerin biyografi bakımından önemine şu sözlerle işaret eder: "Bu defterler mülk ve tımar sahiplerinin (aynı şekilde tımar isteyenlerin) isimlerini, tımar hasıllarını, tımar sahipleri ile tımara talip olanlar hakkında geniş biyografik malûmatı, bazan menşeleri, askeri faaliyetleri, üst makamlarla şahsi ilişkileri hakkında kısa bilgileri ihtiva eder ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sahipleri zümresi hususunda güzel bir tablo elde edilmesine vasıta olur<sup>1</sup>. O, Székesfehérvár sancağı ruznamçe defterinin bir kısmını Türkçe eski harfli matbu metni, Almanca tercümesi ve vesikanın tıpkıbasımı ile birlikte yayınlamıştır.

Daha sonra bazı Tımar Ruznamçe Defterleri (TR) B. Cvetkova, N. Beldiceanu ile I. Beldiceanu Steinherr, M. Berindei ve G. Veinstein tarafından müştereken kullanılmıştır<sup>2</sup>. Lakin Klaus Röhrborn araştırmaları ile bu alanda yeni bir adım atmıştır. O, Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sistemi meseleleri ile uğraşırken, kendisini bilhassa tımar sahipleri zümresi içinde tımar tevcih ve tahvil şekilleri arasındaki karşılıklı tahavvülleri tesbitle sınırlandırmıştır. Bu gaye ile de Başbakanlık Arşivi'ndeki Kepeci (KK), Maliye-

\* Bu makale, 25.10.1993'de Münih'de Prof. H.G. Majer tarafından düzenlenen "Biyografi semineri"nde verilen bildirinin notlandırılması ile meydana gelmiştir.

<sup>1</sup> Lajos Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955, s. 107.

<sup>2</sup> Bistra Cvetkova, *Turski izvorni za Bulgarskata istoriia*, Sofia 1968; Irène Beldiceanu-Steinherr, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, "Attribution de tımar dans la province de Trébizonde (fin du XVe siècle)", *Turcica*, VIII/1 (1976) s. 279-290, IX12-X (1978), s. 107-154; Nicoara Beldiceanu, "Le tımar de Muslih ed-din, précepteur de Selim Şah", *Turcica*, VIII/2, 91-109.

den Müdevver (MM) ve Tahrir Defterleri tasniflerindeki defterlerden 25 Timar Ruznamçe Defteri'nden faydalanmıştır<sup>3</sup>. Röhrborn MM 7'yi en eski Timar Ruznamçe Defteri olarak tanıtır. Bu defter 5. Şevval 918/M. 14 Aralık 1512-6 Ramazan 921/M. 14 Ekim 1515 tarihleri arasındaki timar tevcih tez-kirelerini ihtiva etmekte idi.

Yaklaşık on yıldan beri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yeni bir katalog araştırmacıların hizmetine sunulmuştur: Timar Ruznamçe Defterleri. Bunlar 2000'i aşkın defterdir, içlerinde yalnız 198'i H. 1008'den öncesine yani 16. yüzyıla aittir. Bunların da iki düzine kadarı Kanuni Süleyman devrinden kalmadır.

Bu defterleri Douglas Howard kısaca tanıtmıştır<sup>4</sup>. O, en eski defterin de MM 17893 olduğunu da tesbit etmiştir. İçerisinde H. 892-894/M. 1487-1489 tarihlerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu tür defterlerin henüz muhtelif tasniflerdeki de kapsayan bir umumi katalogu yoktur.

Fekete'nin kullandığı defterlerde yalnız timar tevcihleri bulunduğu-  
dan, verdiği metinlerdeki biyografik bilgiler de ancak bunların sahiplerinin kimin oğlu olduklarına, hangi muharebelerde bulunup ne gibi yararlıklarından dolayı kendilerine timar veya terakki verildiğine ait bilgilerdir<sup>5</sup>. Hal-buki Başbakanlık Arşivi'ndeki defterlerde zemet ve has tevcihlerine ait kayıtlar da bulunduğundan, daha yüksek kademedeki sancakbeyi, beylerbeyi, defterdar, vezir gibi devlet memurlarına, şehzadelerin maiyetlerindeki lala, defterdar ve nişancılara, bir kısım devlet ileri gelenlerinin akrabalarına ve çocuklarına ait de zengin malûmat bulunmaktadır. Tabii olarak has ve ben-zeri tevcihlerde, bunların yeni bir göreve gelişi dolayısı ile verilmesinden do-layı, hem tevcih tarihlerini öğrenmek, hem de ilgilinin eski görevi hakkında da fikir edinmek mümkün olmaktadır. Böylelikle pek çok kimse hakkındaki bilgileri tamamlamak ve zenginleştirmek de imkân dahiline girmektedir. Bunlara birkaç örnek verelim:

<sup>3</sup> Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin 1973, s. 158-9.

<sup>4</sup> Douglas Howard, "The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ot-toman Timar System", *Turkish Studies Association Bulletin*, V/10 (1985) s. 11-19. Aynı yazar, *The Ottoman 'Timar' System and its Transformation, 1563-1650*, Indiana University, 1987, Dr. tezi, s. 41-76.

<sup>5</sup> Fekete, a.e., s. 442-73.

**1. II. Bayezid'in şehzadelerinin maiyyeti hakkında.** Çağatay Uluçay'ın "Bayazıd II.in ailesi" adlı makalesinde<sup>6</sup> hükümdarın oğulları Abdullah, Ahmed, Alemşah, Korkud, Mahmud, Mehmed ile Selimşah (Yavuz) ve Şehinşah hakkında bir kısım arşiv belgelerine de dayanarak malûmat verilir, hatta bunlardan Alemşah'ın hocası, lalası, hekimi, ibrikdar-başısı Yunus, kilercibaşısı Cafer ile ulufecibaşısı İshak ve eski sipahi oğlanları ağası İlyas tarafından içkiye ve safahate alıştırıldığından bahs eder, ilk üçünün isimlerini vermez<sup>7</sup>. Bu bilgileri kısmen tamamlamak Timar Tevcih Ruznamçeleri ile mümkündür<sup>8</sup>.

A. Sultan Ahmed. II. Bayezid'in tahminen 1465'te Amasya'da doğan oğlu Şehzade Ahmed 1480-1485 tarihlerinde Çorum, 1485-1513 arasında da Amasya sancakbeyliklerinde bulunur<sup>9</sup>.

a. Lalaları. Kemalpaşa-zade'den naklen Reindl 1482'de Süleyman Paşa, 1484'te Yakup Paşa'nın onun lalaları olduğunu belirtir<sup>10</sup>, 1485-1486 (890 H.)'da kadıasker oluncaya kadar bu görevde kaldığını kaydeder, kaynağı Taşköprülü-zâdedir. Halefi de Hızır Bey-oğlu Mehmed Paşa'dır<sup>11</sup>. Şehzadeliliğinde II. Bayezid'e de lalalık yapmış, onun padişah olmasını takiben de Semendire Sancakbeyi ve sonra Rumeli Beylerbeyi olmuştur<sup>12</sup>. Şehzade Ahmed'in lalası olan bu zatın görevine tayin tarihi, ona 459.550 kçelik haslar tahsisine ait bir kayıttan anlaşıldığına göre, 23 Haziran 1488'dir. Dirliğin eski sahibi de Mustafa Paşa'nın kardeşi Bali Bey'dir<sup>13</sup>. Bu Mustafa Paşa acaba şehzadeliliğinde Sultan Bayezid'e lala olan, Anadolu'nun nüfuzlu ailelerinden birisinden gelen Hamza Beyoğlu Kara Mustafa Paşa mıdır<sup>14</sup>?

Bir başka has tevcihi münasebeti ile 25 Kasım 1487'de şehzadenin lalası Sinan Bey'e Kayseri Sancağı'nın verildiği anlaşılmaktadır<sup>15</sup>. Bu zatın Çandarlı

<sup>6</sup> Çağatay Uluçay, *Tarih Dergisi*, X/14 (1959), s. 105-124.

<sup>7</sup> Uluçay, a., s. 111.

<sup>8</sup> BA, MM, Nr. 17893 bu konuda pek çok kaydı ihtiva eder.

<sup>9</sup> Hedda Reindl, *Männer um Bayezid. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II.*, Berlin 1983, s. 80; vgl. Petra Kappert, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, 1976, s. 69.

<sup>10</sup> Reindl, a.e. s. 81, not 12.

<sup>11</sup> Kappert, a.e. s. 70-71.

<sup>12</sup> Reindl, a.e. s. 273.

<sup>13</sup> MM 17893, s. 131/1.

<sup>14</sup> Reindl, a.e. s. 292-301.

<sup>15</sup> MM 17893 s. 46.

İbrahim Paşa'dan sonra bir sene, yani 1486-87'de Şehzade Ahmed'e lalalık yapmış olması gerekir. Yukarıda bahsolunan Bali Bey'in de, 1488'de aynı göreve Mehmed Paşa tayin edilinceye kadar, onun lalalık hizmetinde bulunmuş olması ihtimal dahilindedir.

Bahsolunan Sinan Bey 17 Ağustos 1488'de Adana yakınlarında Ağa-çayırı mevkiinde Memluklerle yapılan muharebede bulunan Kayseri Sancakbeyi Sinan Bey'dir. Muharebeden firar edenlerdendir. Yular-Kısdı lakablı olduğu belirtilmektedir<sup>16</sup>. Çağatay Uluçay'ın Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunduğu tarihsiz vesikalarda bahsolunan Sinan Bey de aynı zat olmalıdır. Şehzade Ahmed kendisine, Sinan Bey lala tayin olunduğu zaman, "bunda lala olan Sinan Bey'in evvelen bazı evza'ı istima olunup bunda lala olduğuna rızam yoğidi" diye itiraz etmiştir<sup>17</sup>. Böylece belge 1487'den öncesine ait olmalıdır.

b. Defterdarı. 14 Ekim 1487'de kendi isteği ile tekaüd olan Sinan Çelebi adlı birisinden bahs olunmaktadır<sup>18</sup>. Şehzade Ahmed'e defterdarlık yapmıştır.

B. Sultan Alemşah. 1466'da Amasya'da doğan şehzadenin haslarına, 1487 sonlarında Menteşe Sancağı'nda babası II. Bayezid'in haslarından 100.464 akçelik bir kısım ilhak olunmaktadır<sup>19</sup>. Onun Menteşe Sancağı'nın idaresinde bulunduğu kanaati muhtemelen bu keyfiyetten kaynaklanmaktadır<sup>20</sup>.

a. Nişancıları. Şehzade Alemşah'ın iki nişancısı öğrenilebilmektedir. Bunlardan birisi Hacı Kasım adlı zattır, Ekim 1487'de nişancıdır<sup>21</sup>, kendisini Kâtip Muslihiddin istihlâf etmiştir<sup>22</sup>. Her ikisinin de Menteşe Sancağı'nda timarı vardır.

<sup>16</sup> Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1280, II, s. 61; M.C. Şahabettin Tekindağ, "II. Bayezid devrinde Çukurova'da nüfuz mücadelesi. İlk Osmanlı-Memluklu savaşları 1485-1491", *Bulleten*, XXVI (1967), s. 364-66; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, 4 baskı II., s. 192.

<sup>17</sup> Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?", *Tarih Dergisi*, VII/10 (1954), s. 118.

<sup>18</sup> MM 17893, s. 10-11.

<sup>19</sup> a.e. s. 49.

<sup>20</sup> Kappert, a.e. s. 170, not. 292.

<sup>21</sup> MM 17893, s. 19.

<sup>22</sup> a.e., s. 157.

b. Defterdarı, Ekim 1487'de Ali Çelebi isimli bir zat da şehzadenin defterdarıdır<sup>23</sup>. Lakin bu üç zat hakkında başka malûmata rastlanamamıştır.

C. Sultan Korkud, 1470'te Amasya'da babasının şehzadeligi sırasında doğan Korkud'un çocukluğu ve ilk gençlik yılları İstanbul'da, dedesinin yanında geçmiş, onun vefatı üzerine de babası II. Bayezid İstanbul'a gelip idareyi ele alıncaya kadar, Vezir İshak Paşa tarafından saltanat kaymakamlığına getirilmiş, 1491'de Saruhan Valiliği'ne gönderilmiştir. Bunlar Şehzade Korkud'un ilk yirmi yılı için bilinenlerdir<sup>24</sup>.

a. Lalaları. Bunlardan birisi Ahmed Bey'dir. Vefatı üzerine yerine Sinan Çelebi lalalığına tayin edilir (18 Ekim 1488) ve Ahmed Bey'in Saruhan Sancağı'ndaki 151.140 akçelik hasları Sinan Çelebi'ye devrolunur<sup>25</sup>. Ayrıca Saru Ahmed Bey adlı bir zatın da Şehzade Korkud'un lalalarından olduğu öğrenilmektedir. Onun tahvilinden 22.650 akçe Gönen subaşılığına talip olup bu göreve nail olamayan birisine (Pilâvcı Hayreddin) verilmektedir. Feridun Emecen Manisa'da bir camiye Saru Ahmed Paşa adlı bir zat tarafından bir köy vakfedildiğini, Saruhan ümerası arasında Saru Ahmed isminde birisini tesbit edebilmiştir<sup>26</sup>.

b. Nişancı. Emecen Şehzade Korkud'un nişancısı iken 3 Kasım 1500'de Saruhan alaybeğliğine getirilen Sinan Bey'den bahsetmektedir<sup>27</sup>.

c. Defterdarları. Şehzade Korkud'un iki defterdarının adı tesbit olunabilmektedir. Bunlardan birisi Taceddin Bey'dir, Saruhan Sancağı'ndan 52.503 akçe zeameti vardır. 14 Temmuz 1488'de defterdarlık görevi bu zemet ile birlikte Mevlânâ İsa Halife'ye verilir<sup>28</sup>. Şehzade Korkud'un hocası olan ve Manisa'da bir mektep yaptırarak ona dükkânlarının kirasını vakfeden Taceddin Halife adlı bir şahıstan da bahs olunmaktadır<sup>29</sup>. Muhtemelen ikisi aynı kimsedir. Mevlânâ İsa Halife'nin haslarına 18 Ocak 1489'da sahibinden *bilâ sebeb* alınan 10.150 akçelik bir timar ilhak olunur<sup>30</sup>.

<sup>23</sup> MM 17893, s. 15.

<sup>24</sup> M. Tayyib Gökbilgin, "Korkut", *İA*, V. 855-56.

<sup>25</sup> MM 17893, s. 181.

<sup>26</sup> Feridun M. Emecen, *XVI. asırda Manisa kazası*, Ankara 1989, s. 116, 162.

<sup>27</sup> Emecen, a.e., s. 290.

<sup>28</sup> MM 17893, s. 143.

<sup>29</sup> Emecen, a.e., s. 107-108.

<sup>30</sup> MM 17893, s. 258; Emecen, a.e., s. 185.

D. Sultan Mahmud. 1475'te yine Amasya'da doğan şehzade, Kastamonu ve Saruhan sancakbeyliklerinde bulunmuştur.

a. Lalaları. Tayyib Gökbilgin bunlardan ikisini tesbit edebilmiştir: Kasım ve Husrev Beyler. Kasım Bey, daha evvel, Rumeli Beylerbeyliği Timarları Kethudası idi. Husrev Bey ise, lala iken 11 Mart 1504'te Alâiye Sancakbeyi olmuştur<sup>31</sup>. Kastamonu'da 100.664 akça hasası olan İbrahim Bey adlı bir zat da 8 Aralık 1488'de lalası idi<sup>32</sup>. Gökbilgin tarih vermemekle beraber kullandığı defterdeki bu tür tayin kayıtları 16. yüzyıl başlarına ait olduğundan, her ikisinin de İbrahim Bey'den sonra lala oldukları tahmin edilebilir.

b. Defterdarı. Arpa Emîni iken 7 Kasım 1487'de Defterdar tayin edilen Hayreddin Bey adlı bir şahsın adı kayıtlardan öğrenilebilmektedir<sup>33</sup>.

E. Sultan Şehinşah. 1464-65'te Amasya'da doğan bu şehzade Saruhan ve Karaman valiliklerinde bulunmuştur<sup>34</sup>.

a. Lalaları. Bunlardan birisi Hadım Yakup Paşa'dır. Aydınili Sancakbeyi iken Şehinşah'a lala, 1483'te de Karaman Valisi olmuştur<sup>35</sup>. Bir diğer lala Mustansır-oğlu Mahmud Bey'dir. Ocak 1489 ortalarına doğru Hamid Sancakbeyliği'ne atanmış, kendisine 451.730 akçelik has verilmiş, fakat bu keyfiyet deftere hemen hemen kırk gün sonra kaydolunmuştur<sup>36</sup>. Mahmud Bey'in kardeşi Ali Bey de Karesi Sancakbeyi iken Şehzade Korkud'un kızı ile evlenmişti<sup>37</sup>. 16. yüzyıl başlarında Şehinşah'ın eski bir lalasından daha bahsolunmaktadır: Mustafa Bey (*lala-yı köhne*). 1503'te Ağrıboz Sancakbeyliği'ne tayin edilmiştir<sup>38</sup>.

Çağatay Uluçay 1511'de Haydar Paşa'nın kendisinin lalası olduğundan bahseder<sup>39</sup>.

<sup>31</sup> M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul 1952, 472-73.

<sup>32</sup> MM 17893, s. 207.

<sup>33</sup> a.e., s. 25.

<sup>34</sup> Emecen, a.e., s. 29-30.

<sup>35</sup> Kappert, a.e., s. 56, 170, not. 292.

<sup>36</sup> MM 17893, s. 305.

<sup>37</sup> Uluçay, "Bayazıt II'in ailesi", s. 114.

<sup>38</sup> Gökbilgin, a.e., s. 471.

<sup>39</sup> Uluçay, a.e., s. 117.

b. Nişancıları. Bunlar 1489 başlarında halef-selef olan Husrev ve Bali Çelebilerdir. 20.1.1489'da Bali Çelebi nişancı olmuş, Husrev Çelebi'nin zeame-tinden 21.515 akçesi Bali Çelebi'ye verilmiş, 8.000 akçesi de başkasının timarı olmuştur<sup>40</sup>.

c. Defterdarları. Bunlardan birisi 17 Kasım 1488'de Karaman'da 40.296 akçe zeametle atanan Osman Çelebi'dir. Selefi de Mustafa Çelebi olmaktadır<sup>41</sup>. Hüseyin Bey adlı bir zattan da 16. yüzyıl başlarında *defterdar-ı köhne-i Hazret-i Şehinşah* olarak bahs olunmaktadır. Sonradan Şehinşah'ın oğlu Mehmed'in lalalığına tayin olunmuştur (15 Ocak 1504). Aynı tarihte Şehinşah'a İshak Paşazade Şadi Bey defterdar tayin edilmiştir.<sup>42</sup> İshak Paşa iki defa veziriazamlıkta bulunan Gedik Ahmed Paşa'nın da kayınpederi olan zattur, 1487'de vefat etmiştir<sup>43</sup>.

F. Sultan Selimşah. Şehzadelğinde Trabzon'da Sancakbeyliği yaptığı bilinir, fakat oraya tayin tarihi biraz ihtilâflı görünmektedir. Çağatay Uluçay<sup>44</sup> 1482 (H. 887) veya 1487 (H. 892) tarihlerinden birisini kabulde mütereddit kalmıştır. Onun hiç olmazsa 1486 sonlarında Trabzon'da bulunduğundan şüphe etmemek lâzımdır. 1.1.1487 (16 Muharrem 893) tarihinden itibaren Trabzon'dan İstanbul'a onun tarafından gönderilen timar tevcihlerine ait pek çok arz suretlerine rastlanmaktadır<sup>45</sup>.

a. Lalası. Karahisar Sancakbeyi Sinan Bey 23 Kasım 1488'de Şehzade Selim'in lalalığına tayin edilir. Bu münasebetle kendisinin 188.460 akçe hasla-rına Trabzon sipahileri tahvillerinden 64.158 akçelik timar ilâve edilerek 253.323 akçeye yükseltilir<sup>46</sup>. 13.11.1497'de Kızkapanoğlu Mehmed Bey Selim' in lalalığından alınır, yerine Sivas Sancakbeyi *çaşnıgirbaşı* Sinan Bey tayin edilir. Kendisine bu münasebetle 270.888 akçelik haslar verildiğini gösteren belgede *serzewâkin* diye de bahs olunması ilginçtir<sup>47</sup>. Kızkapanoğlu

<sup>40</sup> MM 17893, s. 262, 264.

<sup>41</sup> MM 17893, s. 181.

<sup>42</sup> Gökbilgin, a.e., s. 472.

<sup>43</sup> Reindl, a.e., s. 238.

<sup>44</sup> Uluçay, "Yavuz Sultan Selim...", TD, VI, 74.

<sup>45</sup> MM 17893, s. 66.

<sup>46</sup> a.e., s. 327.

<sup>47</sup> Beldiceanu-Steinherr, Berindei, Veinstein, a.e., (1978). s. 113. Araştırmacılar MM 334'ü kullanmışlardır. Krş. N. Beldiceanu, a.e., s. 92-93.

Mehmed Bey 29.11.1488'de Biga Sancakbeyi olmuştu<sup>48</sup>. 14.1.1500'de Sinan Bey'in yerine Oruç Bey oğlu Mehmed Bey atanır<sup>49</sup>.

b. Nişancısı. 3 Mart 1488'de Kâtip Sadi'nin Şehzade Selim'in nişancısı bulunduğu bir timar tevcih kaydından anlaşılmaktadır<sup>50</sup>.

c. Defterdarları. İskender Bey, Rüstem Bey tahvilinden 40.274 akçe zemetle 8 Mart 1489'da şehzadenin defterdarlığına tayin edilmiştir<sup>51</sup>. Bir başka kayıttan da 27.11.1497'de bu görevde Şemseddin Çelebi'nin bulunduğu öğrenilir. Kendisine 30.12.1499'da Sufi Eynebeyi adlı bir zat halef olmuştur<sup>52</sup>.

**2. Bazı II. Bayezid devri devlet adamları hakkında.** Kullandığımız MM 17893 numaralı defterde II. Bayezid devrinin ümerası ve defterdarları hakkında da timar tevcih kayıtları vardır. Bu vesile ile eski vazifeleri, yenisine atanma tarihleri, kimlerin akrabası oldukları öğrenilebilmektedir. Bunlara da birkaç örnek verelim:

a. Ahmed Paşa, Hersekzade. Reindl bu zatın 1489 içerisinde Anadolu Beylerbeyisi olduğuna değinir, Şabanovic'in 1489 sonbaharı tahminine de işaret eder<sup>53</sup>. Onun bu göreve tayin tarihi 2 Mayıs 1489 (gurre-i Zilhicce 894)'dir. Bu münasebetle kendisine 1.211.167 akçelik has verilmiştir<sup>54</sup>. Selefi Sinan Paşa (Arnavut, Güveyi)'dir.

b. İsa Bey, Ahmed Bey-oğlu, Evrenos. 24.6.1488'de 300.000 akçe haslarla Niğde Sancakbeyi idi<sup>55</sup>. Kendisinden önce de Mustansır-oğlu Mahmud Bey burada görevli idi<sup>56</sup>, hasları tutarı 400.000 akçe idi. Bunun 300.000'i İsa Bey'e verilmiş, 100.000 akçesi de bazı *salyane* ile Adana ve Tarsus Sancağı ile babası Ahmed Bey'e verilmişti. 5 Eylül 1488'de İsa Bey öldüğünden Niğde Sancağı da 300.000 akçelik haslarla Ahmed Bey'e verilmiş, ayrıca Bursa mizanından yılda 300.000 akçe *salyane* tayin olunup, Adana ve Tarsus vilâyetlerinden de tedarik olunan tahminen aynı miktarda haslarla birlikte kendisine yılda

<sup>48</sup> MM. 17893, s. 194.

<sup>49</sup> Beldiceanu-Steinherr, Berindei, Veinstein, a.e., (1978), s. 141.

<sup>50</sup> MM 17893, s. 102.

<sup>51</sup> a.e., s. 324.

<sup>52</sup> Beldiceanu-Steinherr, Berindei, Veinstein, a.e., (1978), s. 107-108.

<sup>53</sup> Reindl, a.e., s. 136/Not. 40, 329.

<sup>54</sup> MM 17893, s. 391.

<sup>55</sup> a.e., s. 133.

<sup>56</sup> MM 17893, s. 132.



1.000.000 (on kere yüzbin) akçelik bir gelir temin olunmuştur<sup>57</sup>. Böylece Adana, Tarsus ve Niğde sancakları Evrenos ailesinden Ali Beyoğlu Ahmed Bey'in uhdesinde toplanmaktadır. Mustansır-oğlu Mahmud Bey'in Şehzade Şehinşah'ın lalası olduğuna yukarıda işaret olunmuştu. Evrenos ailesinden Ahmed Bey'in Mehmed Bey adlı bir akrabasının da 35.000 akçe zeametinden bahs olunmaktadır<sup>58</sup>. Evrenos-zade Ahmed Bey'in büyük itibar görmesinin sebebi Memlukler ile bir süre önce vuku bulan Ağa-çayırı muharebesinde yararlığı görülmesi olmalıdır. Evrenos oğullarından İsa ve Süleyman Beyler bu olayda hayatlarını kaybetmişlerdir<sup>59</sup>. Ahmed Bey, kayda göre, İsa Bey'in babasıdır.

c. İskender Bey, Mihal Bey-oğlu. 29 Aralık 1488'de Sinan Bey yerine Kayseri Sancakbeyidir<sup>60</sup>. Sinan Bey, Yular-kısdı, Şehzade Ahmed'in aynı zamanda lalası idi. Ağa-çayırı muharebesindeki başarısızlığından dolayı azlolunarak İstanbul'a götürülüp hapsolünmüştü<sup>61</sup>. Kendisinin Kayseri Sancakbeyliği'ne tayini 25.11.1487 idi. 336.000 akçelik hasları vardı. Onun Gelibolu Sancakbeyliğine tayini tarihi de 25.5.1489'dur<sup>62</sup>. İskender Bey'in hasları birçok ilâvelerle 600.000 akçeye yükseltildiğine göre, o da ödüllendirilmiş olmaktadır. Bu zat 1489'da Memluklere esir düşmüş, Kahire'ye götürülmüştü<sup>63</sup>.

d. Kasım Bey, Hızır Paşa-zade. Hızır Paşa II. Bayezid'in şehzadelğinde lalası idi. Oğullarından Mehmed Paşa ise Şehzade Ahmed'in lalası olmuştü. Diğer oğlu Kasım Bey 7.11.1487'de birkaç ay önce Memluk muharebesinde ölen (*der muharebe-i arab fevt şüd*) Muşalim Bey oğlu Bali Bey (?)'in yerine Kayseri Sancakbeyi olmuştü. Bu vazifede ne kadar kaldığı anlaşılamamaktadır<sup>64</sup>.

<sup>57</sup> a.e., s. 161.

<sup>58</sup> MM 17893, s. 138 krş. Uzunçarşılı, "Evrenos", İA, IV, 417. Fahamettin Başar, "Evrenos-oğulları", TDVIA, XI, 539-541.

<sup>59</sup> Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 192.

<sup>60</sup> MM 17893, s. 242.

<sup>61</sup> Hoca Sadeddin, a.e., s. 61.

<sup>62</sup> MM 17893 s. 408.

<sup>63</sup> Uzunçarşılı, a.e., II, 192.

<sup>64</sup> MM 17893, s. 26.

e. Mevlânâ Nureddin. 3.10.1487'de kendisinden hızâne-i âmire defterdarı olarak bahsolunmaktadır<sup>65</sup>. 12.10.1503'te de aynı görevde bulunduğunu Gökbilgin tesbit etmiştir<sup>66</sup>.

f. Sinan Bey, Rakkas. 14.9.1488'de 500.000 akçe haslarla Aydın Sancakbeyiliği'ne tayin olunur<sup>67</sup>. Silistre Sancakbeyi iken Karın-abad'ta cami, hamam ve imaret yaptırdığından Machiel Kiel bahs ve 1488'den sonra hakkında malûmat sahibi olunamadığına da işaret eder<sup>68</sup>. Onun Mesud Çelebi adlı bir oğlu I. Selim devri başlarında yaşamış olmalıdır<sup>69</sup>.

g. Yahya Paşa, Arnavut. II. Bayezid'in damadı. Reindl bu zatın Ağa-çayırı muharebesindeki kahramanlığından ötürü Rumeli Beylerbeyiliği'ne atandığını belirtir<sup>70</sup>. Tayin tarihi muharebeden hemen üç buçuk ay sonra, 1.12.1488'dedir. Kendisine bu münasebetle 936.323 akçelik haslar verilir. Bunların 603.792 akçeliği Arnavutluk'ta, 290.349'u Sofya'da, geri kalanı da İpsala'da bulunmaktadır<sup>71</sup>.

**3. I. Selim devri ümerası hakkında.** Bahis konusu timar tevcih ruzmançelerinde I. Selim devri ümerasından bazılarına ait has tevcihlerine de rastlanmaktadır. İncelenen kayıtlar biyografi çalışmalarında ne denli müşkillere karşılaşılabileceğini ortaya koyar. Bunlara birkaç örnek verelim:

a. Alâiye sancakbeyleri hakkında, 5.3.1519'da sancakbeyi olan Mahmud Bey başka sancağa tayin olunduğundan yerine Larende Sancakbeyi olan Güveyi Sinan Paşa'nın oğlu Mehmedşah Bey atanır. Alâiye Sancağı haslarına Manavgad'daki 35.300 akçelik haslar da ilâve olunmuş, toplamı 205.891 akçe olmuştur<sup>72</sup>.

b. Ankara sancakbeyleri hakkında, 13.2.1518'de Mahmud Bey mahlûlünden Ankara Sancağı'na 222.100 akçe haslarla evvelce Kangırı Sancakbeyi

<sup>65</sup> a.e., s. 10.

<sup>66</sup> Gökbilgin, a.e., s. 477.

<sup>67</sup> MM 17893, s. 162.

<sup>68</sup> Machiel Kiel, "The Vakıfname of Rakkas Sinan Beg in Karnobad (Karın-abad) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th Centuries)", *Osmanlı Araştırmaları*, I, (1980), 22-24; M. Kiel, *Studies on Ottoman Architecture of the Balkans*, Variorum, 1990, XII. Makale.

<sup>69</sup> Gökbilgin, a.e., s. 444.

<sup>70</sup> Reindl, a.e., s. 337.

<sup>71</sup> MM 17893, s. 211-12.

<sup>72</sup> BA, TRD (Timar Ruznamçe Defteri), Nr. 1, s. 742-43, 745.

olup Mısır muharebelerinde de bulunan Mehmed Bey tayin edilir. Hasları da 273.648 akçeye tamamlanır<sup>73</sup>. Bu zat Güveyi Sinan Paşa'nın oğludur. 15.5.1518'de kendisine Bayburt Sancağı verilir. Yerine de 273.000 akçe haslarla Hamidabad Sancakbeyi Hüseyin Bey tayin edilir<sup>74</sup>. Bu görevde 7 Kasım 1519'a kadar kalır. Yerine de 353.648 akçelik haslarla Kastamonu sancakbeyi İskender Bey atanır. 6.7.1520'de de İskender Bey'e Menteşe sancağı verildiğinden yerine 410.818 akçelik haslarla Amasya Sancakbeyi Süleyman Bey tayin edilir<sup>75</sup>.

c. Kastamonu sancakbeyleri hakkında. Bu sancakta 7.3.1518 tarihinde halef-selef olan iki İskender Bey vardır. Birincisi verilen tarihte Trabzon Sancağı'na tayin edildiğinden yerine dergâh-ı âli mirahurlarından İskender Bey atanmıştır. 29.1.1519'da da onun yerine Karahisar-ı sahib Sancakbeyi İsa Bey tayin olunur<sup>76</sup>.

d. Menteşe sancakbeyleri hakkında. 19.3.1519'da Menteşe Sancakbeyi Hüseyin Bey başka bir sancağa tayin edilir. Yerine Emirü'l-alem Sinan Bey 305.126 akçelik haslarla atanır<sup>77</sup>. Aynı defterdeki bir başka kayıttta Sinan Bey'in bu tayininden bahs olunurken Sinan Paşa denilmektedir<sup>78</sup>. Bu sancağa 6.7.1520'de de İskender Bey tayin edilmişti.

e. Şehzade Süleyman'ın lalaları. Bunlardan birisi Kasım Bey'dir. Emecen, Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*'sinden naklen I. Selim'in gözünden düşerek Selânik Sancağı'na gönderildiğini zikreder. Yerine de Sinan Paşa tayin olunmuştur. Bu tayin keyfiyeti Timar Ruznamçe Defterine göre, 8.12.1516'dır<sup>79</sup>. Onun 6.11.1519'da 608.762 akçeyi bulan haslarından bir kısmı eski lala Kasım Bey tahvilinden, bir kısmı da Menteşe, Hamid ve Saruhan sancaklarındakilerden kaynaklanmaktadır. Lala Sinan Paşa'nın oğlu Mehmed Çelebi 29.6.1518'de 46.421 akçe zeamete sahip iken, 21.10.1520'de, yani Şehzadenin hükümdar olmasını takiben kendisine Akşehir Sancağı verilmiştir<sup>80</sup>.

<sup>73</sup> a.e., s. 418-19.

<sup>74</sup> a.e., s. 421-422.

<sup>75</sup> TRD1, s. 427-430.

<sup>76</sup> a.e., s. 663.

<sup>77</sup> a.e., s. 300.

<sup>78</sup> a.e., s. 985.

<sup>79</sup> Emecen, a.e., s. 32, not 111 ve 112.

<sup>80</sup> TRD1, s. 66.

f. Şehzade Süleyman'ın defterdarları. 24.4.1518'de Sinan Bey yerine Ali Çelebi defterdar tayin olunur<sup>81</sup>. 28.8.1519'da da bu görev Rumeli'nin timar defterdarı Hacı Kasım Bey'e verilir<sup>82</sup>. Ali Çelebi 70.366 akçelik zeamet, fakat Hacı Kasım 125.457 akçelik has sahibidir. Bu zatın *kıvamüddin* lakabını taşıdığı yine aynı kayıttta beyan olunmaktadır. Celâl-zâde Vezir Kıvamüddin Kasım Paşa'dan bahseder, kendisini över, Mora'da Anabolu kalesini kuşatarak fethettiğini anlatır<sup>83</sup>. Bu takdirde Kıvamüddin, Güzelce Kasım Paşa'nın bir başka lakabı olmaktadır<sup>84</sup>.

**S o n u ç :** Timar tevcih ruznamçeleri 1535 (942 H)'den sonra bollaşmaktadır. Bu defter kümesi şüphesiz timar mevzuatı ve biyografik bilgiler dışında Osmanlı idari teşkilât tarihi bakımından da emsalsiz bir kaynaktır. Lâkin bu defterlerin en değerli yanı ruus, mühimme, hatta muhasebe ruznamçe defterlerine göre, çok daha erken tarihlere ait toplu kayıtları ihtiva etmesidir.

<sup>81</sup> TRD1, s. 69.

<sup>82</sup> TRD1, s. 121.

<sup>83</sup> Celâlzade Mustafa (yayınlayan: Petra Kappert), *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 bis 1557*, Wiesbaden 1981, s. 299a, Emecen, a.e., s. 32, not. 11.

<sup>84</sup> Vgl. Faruk Sümer, "Kasım Paşa, Güzelce", İA, VI, 386-87 ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Index prosopographique*. S. 27.

## OSMANLI BELGELERİNE GÖRE TÜRK-ETRÂK, KÜRD-EKRÂD KELİMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. YUSUF HALAÇOĞLU\*

Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan çeşitli kelime ve terimler, çoğu zaman gerçek anlamlarından daha farklı bir mânâda kullanılırlar. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nde sosyal hayatın araştırılmasında büyük önemi olan bu tür kelime ve terimleri dikkatli kullanmak gerekmektedir. Aksi halde yapılacak çalışmalarda, büyük hatalara düşmek kaçınılmazdır.

İşte bu tür kelimelerden olan Türk ve çoğulu olan Etrâk ile Kürd ve çoğulu olan Ekrâd kelimeleri, Osmanlı belgelerinde değişik mecazî anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı arşivlerinde çok önemli istatistikî bilgileri haiz Tahrir Defterleri ve kanunnâmeler başta olmak üzere diğer birçok belgede, yukarıda sözünü ettiğimiz kelimelere sık sık rastlanmaktadır. Bu kelimeler üzerindeki değerlendirmelerimizin benzer terim ve kelimelerle ilgili yapılacak çalışmalara da bir örnek olacağını ümid ediyorum.

Bilindiği gibi, Osmanlı toplumunun vergi vermeyen kesimi “*askerî*” olarak nitelendirilmektedir. Askerî gurubun dışında kalan ve “*reâyâ*” adı verilen vergi mükellefleri ise, devletin geliri açısından taşıdığı önemi binâen, inanç ve millet farkı gözetilmeksizin eksiksiz bir şekilde *Tahrir Defterleri*'ne kaydedilmiştir. Bu defterlerde, kişilerin meslekleri, babalarının ve kendilerinin isimleri, iş veya görevleri, oturdukları şehir veya kasabalar, mahalleler, köyler, elde ettikleri ürünler ve bunlara karşılık verdikleri vergiler, hangi milletten ve dinden oldukları, göçebe veya yerleşik olup olmadıkları, ziraatle mi yoksa hayvancılıkla mı meşgul oldukları, bunlara ait verdikleri vergiler, o kaza veya sancakta bulunan vakıf eserleriyle mimarî eserler yer almaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadî tarihini araştırarak kimşelerin bu kıymetli kaynaktan yararlanmaları şarttır. Ancak bu safhada araştırmacı, bölgesel terminolojiyi de ihtiva eden *Tahrir Defterleri*'ni kullanır-

\* Bu makale çok değerli Doç. Dr. Mehdi İlhan tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Kendisine teşekkürü bir borç biliyorum. Bkz. s. 147-154.

ken araştırmanın sıhhati açısından burada yer alan çeşitli terimlere ve özelikle de mahallı tabirlere son derecede dikkat etmek durumundadır.

Nitekim söz konusu ettiğimiz Türk veya oğulu olan Etrk kelimeleri, çoğu zaman ifade ettikleri gerçek mnlarının dışında bir anlamda kullanılmışlardır. Mesel *Fth Kanunnmesi*'nde<sup>1</sup>, "*Eğer bireğ hamr ise, Türk veya şehirli olsa...*" ifadesinde Türk kelimesi, etnik bir anlamdan çok köylü veya yrk mnlarına gelmektedir. Zira burada sözü geçen "şehirli" kelimesi, Türk sıfatı ile kullanılmak suretiyle yerleşik ahaliyi ifade ederken, Türk de köylü veya yrk ahaliye karşılık kullanılmıştır. Aksi halde cümle "...Türk veya gayr-ı müslim olsa..." veya "...köylü veya şehirli olsa..." şeklinde ifade edilirdi. Yine savaşta elde edilen ve Pençik oğlamı adı verilen esirlerden Yeniçeri Ocağı'na uygun görülenleri için : "*Bunları Türk'e virelüm. Hem müslüman olsunlar, hem Türkçe ğrensiner...*" tabiri kullanılmıştır<sup>2</sup>. Hem burada, hem de *Kavann-i Yenieriyn*'da geçen, devşirmelerin "*Türk'e verilmeleri...*" şekli de, aynı şekilde şehirli dışında kalan köylü ve yrkleri ifade etmektedir<sup>3</sup>. Bunların yanı sıra, bazan köylerin yanına "*Türk*" ibaresinin konduğunu da görmekteyiz. Mesel 1518 tarihli Çemişgezek Sancağı Tahrir Defteri'nde, Kızıan nahiyesi köylerinden Hacılı köyünün yanına "*Türk*" kelimesi eklenmiştir. Yine Çemişgezek Sancağı'na tabi Keban nahiyesi köylerinden Kergh köyünün yanına da "*slmi Türk*" ifadesi konulmuştur. Keza Ribat ve Haydi köyleri "*Etrk*" kelimesiyle tanımlanmıştır<sup>4</sup> (Bk. Ek-I). Yukarıda tesbit ettiğimiz örneklerde de aynı şekilde Türk veya Etrk kelimelerine yine etnik bir anlam verilmemiştir. Zira yörede pek çok Müslüman Türk ve Türkmen aşiret veya kasaba bulunmasına ve bunların tahrir defterlerine yazılmasına rağmen, böyle bir ifadeye rastlanmadığı gibi, Osmanlı il yazıcıları tarafından, vergi dolayısıyla gayr-ı Müslim unsurlardan Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryaniler isimleriyle kaydedilirken, hiçbir zaman Türk unsurlar hakkında "Türk" açıklaması yapılmamıştır. Etnik anlamda Türk adı "*...rey ki müslümanlardır...*" ifadesi içinde değerlendirilmekte, sadece sancak kanunnmelerinde geçen, rey-yi etrk ile rey-yi zimm tabirinin birlikte kullanıldığı zamanlarda, Etrk etnik bir anlam kazanmaktadır. Nitekim Sis Livs kanunnmelerinde, "*resm-i hne*"nin alınması ile ilgili kısımda rey-yi etrkten ve rey-yi

<sup>1</sup> Bk. .Lütfi Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zira Ekonomisinin Hukuki ve Mli Esasları, Kanunlar, İstanbul 1943, s. 387.

<sup>2</sup> Bk. Neşri, *Kitb-ı Cihan-nm*, nşr. F.Reşid Unat-M.A.Köymen, Ankara 1987, I, 198-199.

<sup>3</sup> Bk. Süleymaniye-Esad Efendi Ktp., nr. 2068, 5b.

<sup>4</sup> Bk. BA, TD, nr. 64, s. 783.

zimmîden tabirleri birlikte kullanılmıştır<sup>5</sup> (Ek-II). Buradaki, reâyâ-yı etrâk tabiri Türk-Müslüman unsuru, reâyâ-yı zimmî ise gayr-ı Müslim -ki bunun içinde Rum, Ermeni, Yahudi v.s bulunmaktadır- unsuru ifade etmektedir. Keza Çukurâbâd Vilâyeti Kanunu ile<sup>6</sup> Özer Livâsı Kanunu'nda da adı geçen tabirler aynı şekilde ve aynı mânâlarda kullanılmıştır<sup>7</sup> (Bk. Ek-III).

1541 tarihli Çemişgezek Kanunnâmesi'nde geçen : “*Vilâyet-i mezbûrede sâbıkda Ekrâd zulmünden nice reâyâ perâkende olup...*” şeklindeki ifadede, “*Ekrâd zulmü*” Kürdlerin zulmü anlamı yerine, konar-göçerleri ifade için kullanılmıştır<sup>8</sup> (Bk. Ek-IV). Nitekim XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, merkezî otoritenin zaafa uğramasından dolayı, kendilerine gösterilen güzergâhın dışına çıkarak yerleşik ahalinin ekinlerine zarar veren konar-göçer tabir ettiğimiz göçebe unsurların bu hareketleri devlet tarafından yerleşik halka zulm etmek olarak nitelendirilmiştir; bu sebeple de bu gibi aşiretler, devlet tarafından sürgün usulüyle Anadolu dışında, Kıbrıs ve Suriye'de Rakka gibi başka yerlere iskân edilmişlerdir<sup>9</sup>. Yine 1566 tarihli Çemişgezek Kanunnâmesi'nde geçen, “*vilâyet-i mezbûrede alınan ekrâd âdeti...*” tabirindeki “*ekrâd âdeti*” de, “*resm-i hâne*” yerine kullanılmıştır<sup>10</sup>. Nitekim Bitlis Vilâyeti Kanunu'nda : “*Vilâyet-i mezbûrede şimdye değin alunıgelen ekrâd âdeti ki resm-i hâne deyü...*” ifadesiyle bu durum açıklanmıştır<sup>11</sup>. Keza Çemişgezek kanunnâmesinde ise, “*Ve vilâyet-i mezbûre şimdye değin Kürdistan hükmünde olup, defter ahvâlin bilmedikleri ecilden...*” ifadesinde<sup>12</sup>, “*Kürdistan hükmünde*” tabirinde yer alan “*hükmünde*” kelimesinin, “*idaresi altında*” yerine “*biçiminde, konumunda*” gibi bir mânâya geldiği, dolayısıyla kelimenin “*dağlık alan, devletin ulaşamadığı yer*” gibi bir karşılıkta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bildiğimiz kadarıyla Oğuzların Bayındır boyundan olan Akkoyunlular döneminde bu bölgeler, Akkoyunlu Devleti'nin idaresi altında bulunmaktaydı. Nitekim, bölgenin Osmanlı idaresine girmesinden sonra yapı-

<sup>5</sup> Bk. BA, Tahrir Defteri (TD), nr. 69, s. 664 ; TD, nr. 450, s.838; TD, nr. 178, s. 3.

<sup>6</sup> BA, TD, nr. 998, s. 302.

<sup>7</sup> BA, TD, nr. 1023, s. 1.

<sup>8</sup> BA, TD, nr. 213, s. 17-18.

<sup>9</sup> Geniş bilgi için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleşürilmesi*, Ankara 1991.

<sup>10</sup> Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 106, s. 2-3.

<sup>11</sup> Bk. Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 109, s. 1 ; ayrıca bk. Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s.192.

<sup>12</sup> Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 164, s. 2.

lan bir tahririnde, Siverek Sancağı beyi olan Tur Ali Bey'in "Akkoyunlu" olarak adlandırılmasına rağmen, aradan birkaç sene geçtikten sonra, aynı beyin "Ekrad beyi" olarak geçtiği görülüyor<sup>13</sup>. Gerçekten de bugün, bu sebeple olsa gerek, Diyarbakir yöresinde, kendisinin Kürt kökenli olduğunu söyleyen pek çok insan, Akkoyunlu Devleti'nin bir Kürt devleti olduğunu iddia etmektedirler<sup>14</sup>.

Ekrâd ve Kürd tabirlerinin her zaman için etnik bir anlam taşımadığının en güzel örneklerinden biri, 24 Oğuz boyundan olduğu bilinen Döğerler'den Urfa yöresinde yaşayan bir gurubun "Ekrâd-ı Döğerlü" olarak ifade edilmesidir<sup>15</sup> (Bk. Ek-V). Buradaki Ekrâd kelimesinin tıpkı Etrâk kelimesinde olduğu gibi, göçebe veya yörük anlamlarında kullanılmış olması gerekir<sup>16</sup>. Zira gerek Reşidüddin'de<sup>17</sup>, gerekse Kaşgarlı<sup>18</sup> ve Yazıcıoğlu'da<sup>19</sup> yer alan Oğuz boyları listelerinde Döğer boyu, damgalarıyla birlikte yer almaktadır. Buna benzer olmak üzere, Dulkadirli Türkmenleri'nin Gözeciyan taifesinden olup Bertiz aşiretine bağlı "Kürd Atlu" cemaatinin isminde de Kürd adı geçmekle birlikte bir Türk aşireti olduğu ve başka bir etnik yapısının bulunmadığı bir vakıdır<sup>20</sup> (Bk. Ek-VI). Buradaki Kürd kelimesinin hangi anlamda kullanıldığını bugün için açıkça ifade etmek mümkün olamamakla birlikte, buna benzer şekilde bazı Türkmen aşiretlerinde Kürd ismine rastlanılmaktadır. Nitekim Dulkadirli Türkmenleri'nden Dokuz (=Beşanlı) taifesine bağlı "Kürd Mihmadlu" cemaati de aynı şekildedir<sup>21</sup> (Bk. Ek-VII). Aynı cemaatin "Küçük Kürd Mihmadlu" gurubu da bulunuyordu. Keza kaynaklarda Bozulus Türkmenleri'nden olan ve Kethüdalari İzzeddin Bey'den dolayı İzzeddinlü cemaati ismini alan cemaat de<sup>22</sup> (Bk. Ek-VIII), bazı yerlerde "Ekrâd-ı

<sup>13</sup> Bk. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 41, 80; aynı müellif, "Türk-Kürt İlişkileri Hakkında", *Türk Kültürü*, Sayı 346, Ankara 1992, s. 66.

<sup>14</sup> Bk. Nejat Göyünç, "Türk-Kürt İlişkileri Hakkında", s. 66.

<sup>15</sup> Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 965, s. 165a; ayrıca bk. Mühimme Defteri, nr. 99, s. 54, hük. 186.

<sup>16</sup> Bu konuda bazı açıklamalar için bk. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 370, Ankara 1994, s. 85-86.

<sup>17</sup> *Câmi'ü't-tevârih*, yay. Berezin, Petersburg 1858, s.32-38.

<sup>18</sup> *Divânü lugâti't-Türk*, Besim Atalay trc., İstanbul 1936, I, 58-59.

<sup>19</sup> *Târih-i Âli Selçuk*, Topkapı Sarayı Ktp., Revan nr.1390, s.21-24.

<sup>20</sup> BA, TD, nr.402, s. 321.

<sup>21</sup> BA, TD, nr.402, s. 219-220, 274.

<sup>22</sup> Edirne'de Kızılağaç kazasına bağlı Halife köyü ahaliileri, kendilerinden, Karaman sâkini Bozulus Türkmenleri'nin İzzeddinlü cemaatinden olmaları sebebiyle vergi talep edilmesi üze-



*İzzeddinlü*” olarak kaydedilmiştir<sup>23</sup>. Bunun başlıca sebebi İzzeddin Bey'in Ekrad sancakbeyi olarak gösterilmesinden ileri gelmektedir<sup>24</sup> (Bk. Ek-IX). Özellikle bu guruptan bir bölümü, ok yapmakla mükellef tutuldukları için “*Tâife-i Ekrâd-ı Okcu İzzeddinlü*” olarak adlandırılırken, diğer taraftan “*Türkmen ekrâdı*” biçiminde tanımlanmıştır. Buna benzer olarak “*Kabâil-i Rışvan*” veya “*Ekrâd-ı Rışvan*” biçimlerinde kaydedilen ve Halep'ten Kasta-monu'ya kadar olan sahada yazlayan ve kışlayan aşiret de “*Türkmen ekrâdı*” şeklinde adlandırılmıştır<sup>25</sup>. Buradaki Ekrâd kelimesi de etnik bir mânâ ifade etmemektedir. Zira kaynaklarda “*Ekrâd-ı Türkmenân*” tabiri görüldüğü gibi, “*Türkmân-ı Ekrâd*” tabirine de sıkça rastlanmaktadır<sup>26</sup> (Bk. Ek-X). Kelime karşılığı olarak “*Türkmenlerin Kürdleri*” veya “*Kürdlerin Türkmenleri*” gibi açıklayabileceğimiz bu tabirler bize ya Türkleşmiş Kürdleri veya Kürdleşmiş Türkmenleri çağrıştırmaktadır ki, bu tür bir açıklama fevkalâde yanlış olur. Zira bu durumda bile iki kelimenin bu şekilde yan yana getirilmesi mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla buradaki Ekrâd tabiri yine göçebe ya da dağlı anlamlarında kullanılmış olsa gerekir. Öyle ki Çukurova'da Karaisalı'da bulunan Bektaşlı cemaati için “*Türkman ekrâdı*” tabiri kullanılmıştır<sup>27</sup>. Buradaki Ekrâd kelimesi de dağlı veya yörük gibi bir anlam taşımaktadır. Bununla beraber Kırşehir yöresinde yaşayan ve Nevşehir'in kuruluşunda bir bölümü Nevşehir'e ve köylerine yerleştirilen Boynu İncelü Türkmenleri oymaklarından Karaca Kürd<sup>28</sup> ve Kürd Mehmedlü<sup>29</sup> isimlerinde iki aşirete rastlıyoruz (Bk. Ek-XI). Bu her iki gurupta Türkçe konuşmakta ve aynı isimde olarak bugün Nevşehir ve Kırşehir yörelerinde yaşamaktadırlar. Bunlardan başka 1760 yılında Karaman Eyâleti'nde Belenli-burun derbendine yerleştirilen Bozulus Türkmenleri'nden Kürd Hasan-oğulları cemaati ile<sup>30</sup>, Kütahya dahiline

rine, atalarının Bozulus Türkmenleri'nden olduğunu, ancak 80 yıldan beri bu mahalde bulduklarını ve vergilerini verdiklerini beyan etmişlerdir (BA, Cevdet ts. Dahiliye ks. nr. 6425).

<sup>23</sup> BA, *Ruznamçe*, s.27; ayrıca Tahrir Defteri'nde : “*Cemaat-i Hâlidlü, tâbi-i Gerger. an-Ekrâd-ı İzzeddin Bey*” şeklinde geçmektedir (Bk. BA, TD, nr. 123, s. 442).

<sup>24</sup> Nitekim kaynaklarda, bununla ilgili olarak şöyle bir ifade kullanılmıştır : “*Kabâil-i Rışvan, tâbi-i Kâhta an reâyâ-yı İzzeddin Bey. Mirtivâ-i Ekrâd*” (BA, TD, nr. 123, s. 441).

<sup>25</sup> Bk. BA, TD, nr. 71, s. 252-253; TD, nr. 123, s. 428.

<sup>26</sup> Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 997, s. 344.

<sup>27</sup> Tapu-Kadastro, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, TD, nr. 114, s. 171a (1572).

<sup>28</sup> Bk. BA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr.8458, s. 306, sene 1126; ayrıca bk. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, s. 74-76.

<sup>29</sup> Yusuf Halaçoğlu, *aynı eser*, s. 76; ayrıca bk. Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 77.

<sup>30</sup> Bk. MAD, nr. 9956, s. 33.

iskân olunan Dânişmendlü Türkmenlerinden Kürd Tekude(?) cemaati de Kürd adını taşımakla birlikte Türk asıllı olup farklı bir etnik yapıya sahip değildir<sup>31</sup> (Bk. Ek-XII). 1683 yılındaki II. Viyana kuşatmasında bozguna uğrayan Osmanlı ordularına destek olmak üzere, çeşitli aşiretlerden asker toplanırken, Yeni-il ve Halep Türkmenleri guruplarından da asker yazılmıştır. Bu Türkmen gurubu içinde “*Kılıçlı Kürdü*” adını taşıyan bir aşiret olduğu gibi<sup>32</sup> (Bk. Ek-XIII), yine Suriye’de Hama ve Humus’a iskân olunan aynı Türkmen gurupları içinde de “*Ekrâd-ı Kılıçlı*” aşireti yer almakta idi<sup>33</sup> (Bk. Ek-XIV). Keza Aydın-Denizli yöresine yerleştirilen Dânişmendlü Türkmenleri’nden olduğu belirtilen “*Kara Kürd*” cemaatiyle, “*Kürd Mehmedlü*” ve “*Şerbetli Kürdü*” cemaati de vardı<sup>34</sup> (Bk. Ek-XV).

Anadolu’da mevcut Türkmen guruplarından il veya ulus adı altında gruplandırılan en önemli teşekküller, bilindiği üzere Kara Koyunlu ulusu, Bozulus ve Kara ulus’tur. Bunlardan Kara ulus, Bozulus Kanunnâmesi’nde farklı bir biçimde tavsif edilmekte ve “*Kara ulus tâifesi Ekrâd ve müteferrik tâife olup koyunları sayılmalı oldukda...*” ifadesiyle Ekrâd olarak vasıflandırılmaktadır<sup>35</sup>. Ancak buradaki Ekrâd da dağlı veya göçebe anlamına kullanılmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait olan 200 numaralı Tahrir Defteri’nde Bozulus Türkmenleri’nden gösterilen Lek cemaati<sup>36</sup> (Bk. Ek-XVI), yine 30 Temmuz 1610 yılına ait bir mühimme kaydında da “*Havass-ı hümayûnumdan Lek-Vanik nâm Türkman taifesi arzuhal sunup asker-i islâm için, bunlardan beş katar deve ve beşyüz re’s koyun sürsat ferman olunmağla...*” şeklinde Türkmen taifesinden gösterilirken<sup>37</sup>, 19 Mart 1611 tarihli ikinci bir Mühimme kaydında “*Ekrâd ve Yürük taifesinden Lek cemaati....*” şeklinde gösterilmiştir<sup>38</sup>. Yine Ocak 1713 tarihli bir belgede de “*Lekvanik Ekrâd*” ta-

<sup>31</sup> MAD, nr. 8458, s. 248.

<sup>32</sup> Bk. BA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr.99, s. 50-52, hük. 186; ayrıca bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 86.

<sup>33</sup> Bk. BA, *MD*, nr. 104, s. 112, hüküm 521 ; ayrıca bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 107.

<sup>34</sup> Bk. BA, *MD*, nr. 102, s. 208, hük. 803; ayrıca bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s.104.

<sup>35</sup> Bk. Ömer L. Barkan, *XV ve XVI. Asurlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 140.

<sup>36</sup> Bk. BA, TD, nr. 200, s. 958.

<sup>37</sup> Bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 64.

<sup>38</sup> Kilis mukataasına bağlı Ekrâd aşiretlerinden gösterilmesi hakkında bk. BA, *MD*, nr. 99, s. 48, hük. 186; ayrıca bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s.64-65.

biri geçmektedir<sup>39</sup>. Aynı aşiretin 1690 tarihli bir Mühimme kaydında, aralarında Malkoç Bey, Deniz-oğlu, Kızıl Koyunlu Halil Kethüda gibi boybeylerinin bulunduğu görülüyor<sup>40</sup>. Keza Türkmen aşireti olduğundan hiçbir şüphe bulunmayan Receblü Afşarı için ise “*Türkman ve Ekrâddan Receblü Afşarı cemaati...*” ifadesi kullanılmıştır<sup>41</sup>. Öte yandan 1690 yılında orduya asker yazılması sırasında, Yeni-il ve Halep Türkmenleri’ne tâbi Badıllı (=Beydili) boybeylerinden bahsedilirken, “*Vesâir Rum'da olan ekrâd tâifeleri ve Çorum kürdü ihtiyarları*” şeklinde bir kayıt düşünülmüştür. Burada, hem Ekrâd hem de Kürd kelimelerinin birlikte kullanılması, yazının başında belirtilen, “*Türk veya şehirli olsa*” ifadesiyle benzerlik göstermektedir<sup>42</sup>. Nitekim yukarıda verdiğimiz bütün örneklerden, Ekrâd kelimesinin konar-göçer veya yörükle eş anlamda kullanıldığı ve bu son örneklerden, Osmanlı belgelerinde, bilhassa Türkmen, Kürd ve Ekrâd kelimelerinin etnik bir anlam ifade etmediği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda açıklanan hususlar, sadece Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd kelimelelerinde görülmemektedir. Nitekim hicrî 961 (miladî 1554) tarihli 287 numaralı Tahrir Defteri’nde<sup>43</sup>, Tokat Kazası’nın Kazâbâd Nahiyesi’nde Gebrân olarak kaydedilenler arasında Durak, Evran, Küçük, Hızır, Âşık, Uğurlu, Emir, Balı, Çoban, Umur, Koç, Sefer, Selman ve Arslan gibi Türkler tarafından sıkça kullanılan isimler bulunmaktadır ki, bunların Bizans İmparatorluğu döneminde Rumeli’den getirilen Hıristiyan Türkler olduğu tahmin edilmektedir (Bk. Ek-XVII). Buna benzer olmak üzere, Güney-doğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Rum, Süryani, Nasturî gibi grupların tümünün “*cemâ’at-ı Erâmine*” başlığı altında verildiği görülüyor<sup>44</sup>. Polonyalı Simeon da seyahatnâmesinde, Ermeni olmadığı halde, diğer bütün gayr-ı Müslimlerin de Ermeni olarak adlandırıldığını yazmaktadır<sup>45</sup>.

<sup>39</sup> Bk. Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 145-146.

<sup>40</sup> MD, nr. 99, s. 54, hük. 186.

<sup>41</sup> Ahmed Refik, *aynı eser*, s. 145.

<sup>42</sup> MD, nr. 99, s. 56, hük. 186.

<sup>43</sup> Bk. BA, TD, nr. 287, s. 317-318.

<sup>44</sup> Bk. Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’da Yönetim ve Nüfus”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 370, Ankara 1994, s. 84 ; ayrıca bk. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s.63.

<sup>45</sup> Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi, 1608-1619*, yay. Hrand Andreasyan, İstanbul 1964, s. 89.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nde mahallî terminolojiye ek olarak, yukarıda birkaç örneğini verdiğimiz, devletin idarî sistem ve anlayışından kaynaklanan terim ve kelimelerin, tarih araştırmacıları tarafından dikkatle yorumlanması gerektiği görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti, toplum yapısını zedelemeyen, kendi sistemine ve idarî anlayışına uygun bir toplum düzeni kurmuştur. Nitekim, yukarıda vermiş bulunduğumuz bilgiler çerçevesinde, Ek-râd kelimesinin Kürtler karşılığı olmadığı ve böyle telakki edilmesinin fevkalâde yanıltıcı olacağı muhakkaktır. Bu tür hususların dikkate alınması halinde, gerçek mânâda tarih bilgisine ve dolayısıyla tarih felsefesine ulaşabiliriz. Ayrıca bu suretle, Anadolu'nun sosyal, etnik ve kültürel yapısının tesbitinde önemli bir meselenin de halledileceği kanaatindeyiz.

THE EVALUATION OF THE WORDS  
TÜRK-ETRAK, KÜRD-EKRAD  
AS THEY APPEAR IN THE OTTOMAN DOCUMENTS

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

The various words and terms used in the Ottoman archival documents most of the times have connotations that differ from their actual meaning. One, therefore, should use such words and terms that are vital for making research on the social life in the Ottoman Empire carefully. Otherwise grave mistakes can not be avoided in carrying out such researches.

The words of this type such as *Türk* and its plural *Etrak* and *Kürd* and its plural *Ekrad* used in various figurative meanings in the Ottoman documents. One often comes across the words mentioned above in the Ottoman archival documents, in particular in the *Tahrir Defters* that have very important statistical information, and in the *kanunnames*. I hope our evaluation on these words will set an example for researches on other similar terms and words.

We already know that the non-tax-paying subjects of the Ottoman society termed "*askeri*". The *Tahrir Defters* fully recorded the most important source of income for the state treasury namely the tax-paying "*re'aya*", regardless of their belief or ethnic origin. These *Defters* also recorded the heads of the households as well as the non-married adult males along with their fathers' names, their professions and trades, the names of the city or town, quarter, or village they live in, their products and the taxes they pay on them, their ethnic origin and religion, whether they were nomads or settled. We also find information on the *vakıfs* and the architectural monuments in these *Defters*. Therefore, it is vital that anyone carrying out research on the social and economic history of the Ottoman Empire should consult these *Defters*. However, the researcher, for the sake of a sound research, must pay a great attention to the various terms and in particular the local usage's when using these *Tahrir Defters* that also include local terminology.

The word "Türk" or its plural "Etrak" as mentioned above most of the time used figuratively with connotation that differed from its actual meaning. For instance in the *kanunname* of Mehmet, the Conqueror<sup>1</sup>, the word "Türk" in the phrase "Eğer biregü hamr içse, Türk veya şehirli olsa ..." means villager or nomad rather than indicating ethnic origin while the word "şehirli" means the local. Otherwise, the phrase should have run as "...Türk veya gayr-i Muslim olsa..." (Turk or non-Muslim) or "...köylü ve şehirli olsa..." (villager or townsman). Likewise when the captives called "Pençik oğlanı" were selected for the Jannissary corps the phrase "Bunları Türk'e virelüm. Hem Müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensinler" was used<sup>2</sup>. The phrase "Türk'e verilmeli..." (to be given to a Turk), used here as well as in the *Kavanin-i Yeniçeriyân*, likewise mean a villager or a nomad and not a townsman<sup>3</sup>. We also find the term "Türk" used as adjective for some villages. For instance the village of Hacılı of the Kızıuçan *nahiye* recorded in the 1518 *Tahrir Defter* of the *sancak* of Çemişgezek added with the word "Türk". Also the term "İslamî Türk" used after Kergah, one of the villages of the *nahiye* of Keban again in the *sancak* of Çemişgezek. Likewise the villages of Ribat and Haydi defined with the word "Etrak"<sup>4</sup> (See Appendix I). Also in these phrases the words *Türk* and *Etrak* have no ethnic connotation. We never come across such terms, although there are many *Turkish* and *Turkoman* tribes and towns in the region. The Ottoman scribes had never described the Turkish elements with the word "Türk" while they had always referred to the non-Muslims with their ethnic identity such as *Ermeni* (Armenian), *Rum* (Greek), *Yahudi* (Jew), and *Süryani* (Syriac). Ethnically the word "Türk" included within the phrase "...re'aya ki müslümanlardır...". It is only when the terms "reaya-yı Etrak" and "reaya-yı zimmî" used together, that appear in the *sancak kanunnames*, the word *Etrak* may have the ethnic connotation. In fact the the terms "reaya-yı Etrak" and "reaya-yı zimmî" used together in the *kanunname* of the *sancak* of Sis in referring to the collection of "resm-i hane"<sup>5</sup> (See Appendix II). Here the term "reaya-yı Etrak" refers to the Muslims while "reaya-yı zimmî" refers to the non-Muslims

<sup>1</sup> See Ö.L. Barkan, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, İstanbul 1943, p. 387.

<sup>2</sup> See Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, ed. F. Reşit Unat-M. A. Köymen, Ankara 1987, pp. 198-199.

<sup>3</sup> See Süleymaniye Esad Efendi Library, nu. 2068, 5b.

<sup>4</sup> See BA, TD, nu. 64, p. 783.

<sup>5</sup> See BA, Tahrir Defteri (TD), nu. 69, p. 664; TD, nu. 450, p. 838; TD, nu. 178, p. 3.

that includes Greeks, Armenians, Jews and other non-Muslim ethnic groups. Likewise such terms used in the *kanunnames* of the province of Çukurabad<sup>6</sup> and the *sancak* of Özer<sup>7</sup> have exactly the same connotations (See Appendix III).

The term "*Ekrad zulmü*" in "*Vilayet-i mezburede sabıkda Ekrad zulmünden nice reaya perakende olup...*", the phrase recorded in the 1541 *kanunname* of Çemişgezek, mean the atrocity of the nomads rather than that of the Kurds<sup>8</sup> (See Appendix IV). In fact the state considered these atrocious acts committed against the settled people and the harms done to their crops by the nomads due to the lack of central authority in the XVIIth and XVIIIth centuries as a great injustice committed against the settled people. Therefore, the Ottoman government imposed on these tribes who were responsible from such acts, forced settlements in the areas, outside Anatolia, such as in Cyprus, Syria and Rakka<sup>9</sup>. Also the term "*Ekrad adeti*" in "*vilayet-i mezburede alınan Ekrad adeti...*", the phrase recorded in the 1566 *kanunname* of Çemişgezek, used in place of "*resm-i hane*"<sup>10</sup>. This fact is fully clear from the phrase "*Vilayet-i mezburede şimdiye değin alınıgelen Ekrad adeti ki resm-i hane deyü...*" recorded in the *kanunname* of Bitlis province<sup>11</sup>. Likewise the term "*Kürdistan hükmünde*" in "*Ve vilayet-i mezbure şimdiye değin Kürdistan hükmünde olup, defter ahvalin bilmedikleri ecilden...*"<sup>12</sup>, the phrase recorded in Çemişgezek *kanunname*, refers to geographical location rather than political, and therefore means "mountainous area, an area that the government cannot reach". We do know that this area formerly was under the administration of Akkoyunlus, descendants of Bayındır line of Oğuz. The Ottomans carried out several surveys in the region after it had passed into their hands. Tur Ali Bey, the Beg of Siverek, first mentioned as "Akkoyunlu" in one of these registers, recorded several years later as "*Ekrad*

<sup>6</sup> BA, TD, nu. 998, p. 302.

<sup>7</sup> BA, TD, nu. 1023, p. 1.

<sup>8</sup> BA, TD, nu. 213, pp. 17-18.

<sup>9</sup> For further details see Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleşmesi*, Ankara 1991.

<sup>10</sup> See Tapu-Kadastro Kuyûd-ı Kadıme Archive, TD, nu. 106, pp. 2-3.

<sup>11</sup> See Tapu-Kadastro Kuyûd-ı Kadıme Archive, TD, nu. 109, p. 1; also see Ö.L.Barkan, *Kanunlar*, p. 192.

<sup>12</sup> Tapu-Kadastro Kuyûd-ı Kadıme Archive, TD, nu. 164, p. 2.

beyi"<sup>13</sup>. Indeed in the province of Diyarbakir today many people who think of themselves as of Kurdish origin claim that the Akkoyunlu state was a Kurdish one<sup>14</sup>.

One of the best examples that the term *Ekrad* and *Kürd* do not refer to an ethnic origin is the term "*Ekrad-ı Döğörlü*" used for a group of people that had lived in the province of Urfa and who were actually the descendant of Döğöer, one of the tribes of twenty-four Oğuz clans<sup>15</sup> (See Appendix V). Here the word *Ekrad*, just like the word *Etrak* must mean nomads<sup>16</sup>. Döğöer tribe together with its marks cited within the list of Oğuz clans by Reşidüddin<sup>17</sup>, Kaşgarlı Mahmud<sup>18</sup> and Yazııcıoğlu<sup>19</sup>. Likewise it is a fact that the "*Kürd Atlu*" clan of Bertiz tribe is purely of Turkish origin and has no other ethnic background despite the epithet "*Kürd*"<sup>20</sup> (See Appendix VI). We do come across the epithet "*Kürd*" used before or after the names of Turkish tribes, but we have no clear explanation for their usage in such a way. "*Kürd Mihmadlu*" clan of Dulkadirid Dokuz (= Beşanlı) tribe is one of the good examples for such a usage<sup>21</sup> (See Appendix VII). The same clan had a sub-branch called "*Küçük Kürd Mihmadlu*". Likewise İzzeddinlü clan<sup>22</sup>, so named after their *Kethüda* İzzeddin Bey, recorded in some documents as "*Ekrad-ı İzzeddinlü*" despite the fact they mentioned as *Bozulus Turkoman* in the sources<sup>23</sup> (See Appendix VIII). The main reason

<sup>13</sup> See Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, p. 41, 80; Nejat Göyünç, "Türk-Kürd İlişkileri Hakkında", *Türk Kültürü*, nu. 346, Ankara 1992, p. 66.

<sup>14</sup> See Nejat Göyünç, "Türk-Kürd İlişkileri Hakkında", p. 66.

<sup>15</sup> Tapu-Kadastro Kuyüd-i Kadime Archive, TD, nu. 965, p. 165a; also see, Mühimme Defteri, nu. 99, p. 54, decree 186.

<sup>16</sup> For further details on this subject see Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü Dergisi*, nu. 370, Ankara 1994, pp. 85-86.

<sup>17</sup> *Câmi'ü't-tevârih*, ed. Berezin, Petersburg 1858, pp. 32-38.

<sup>18</sup> *Divânu Lugâti't-Türk*, trs. Besim Atalay, İstanbul 1936, I, pp. 58-59.

<sup>19</sup> *Târih-i Âli Selçuk*, Topkapı Palace Library, Revan nu. 1390, pp. 21-24.

<sup>20</sup> BA, TD, nu. 402, p. 321.

<sup>21</sup> BA, TD, nu. 402, pp. 219-220, 274.

<sup>22</sup> The inhabitants of Halife village of Kızılağaç town in the province of Edirne - when they were asked to pay taxes as the descendants of İzzeddinlü clan of Bozulus Turkoman from Karaman- they declared that their forefathers were from Bozulus Turkoman and that they had been residing in this place for eighty year and had paid their taxes (BA, Cevdet catalogue, Dahiliye section, nu. 6425).

<sup>23</sup> See *Ruznamçe*, p. 27. Also it was recorded as "*Cemaat-i Hâlidlü, tâbi-i Gerger. an Ekrâd-ı İzzeddin Bey*" in the Tahrir Defter (See BA, TD, nu. 123, p. 442).



for this is that İzzeddin Bey was the beg of the *sancak* of *Ekrad*<sup>24</sup> (See Appendix IX). A group of these people in particular called "*Taife-i Ekrad-ı Okçu İzzeddinlü*" for they charged with making arrows, but on the other hand they defined as "*Türkmen Ekradı*". Likewise the nomadic tribe so called "*Kabail-i Rışvan*" or "*Ekrad-ı Rışvan*", who pass the summer and winter traveling in an area that stretches from Aleppo to Kastamonu, also named "*Türkmen Ekrad*"<sup>25</sup>. Here also the word *Ekrad* does not have an ethnic connotation for we find in the sources the use of both "*Ekrad-ı Türkmenan*" and "*Türkman-ı Ekrad*"<sup>26</sup> (See Appendix X). Literary these two terms would mean Turkoman Kurds or Kurdoman Turks respectively and this would bring to our mind the understanding of Turkocised Kurd or Kurdicised Turks. However, such an interpretation would be a grave mistake, because the use of these two words together in this way is impossible. Therefore, here also the word *Ekrad* must mean nomad or mountaineer. Even the Bektaşlı tribe of Karaisalı in Çukurova called "*Türkman Ekrad*"<sup>27</sup>. Here also the word *Ekrad* must mean nomad or mountaineer. We also come across two clans named *Karaca Kürd*<sup>28</sup> and *Kürd Mehmedlü*<sup>29</sup>, descendants of Boynu İncelü Turkoman tribe, partly living in Kırşehir and partly in Nevşehir and its villages (See Appendix XI). Both of these groups still live in Kırşehir and Nevşehir provinces. Apart from these there were *Kürd Hasan-oğulları* clan<sup>30</sup> of Bozulus Turkoman settled in Belenli-burun pass (derbend) in the province of Karaman in 1760, and *Kürd Tekedu* (?) clan of Danişmend Turkoman settled in Kütahya had no other ethnic origin than Turkish despite the fact they had epithet *Kurd*<sup>31</sup> (See Appendix XII). When the Ottomans defeated before the walls of Vienna in 1683, they started recruiting auxiliary forces from various tribes including the Turkoman tribes of Yeni-il and Aleppo. There were among these *Turkoman* tribes one clan

<sup>24</sup> In the sources with regard to this usage we come across the following phrase: "*Kabâil-i Rışvan, tâbi-i Kahta an reâyâ-yı İzzeddin Bey. Mirlivâ-i Ekrâd*" (BA, TD, nu. 123, p. 441).

<sup>25</sup> See BA, TD, nu. 71, p. 252-253; TD, nu. 123, p. 428.

<sup>26</sup> Tapu-Kadastro Kuyûd-ı Kadîme Archive, TD, nu. 997, p. 344.

<sup>27</sup> Tapu-Kadastro Kuyûd-ı Kadîme Archive, TD, nu. 114, p. 171a (1572).

<sup>28</sup> See BA, Maliyeden Müdevver Defters (MAD), nu. 8458, p. 306, year 1126; also see Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991, pp. 74-76.

<sup>29</sup> Yusuf Halaçoğlu, *idem*, p. 76; also see Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, p. 77.

<sup>30</sup> See MAD, nu. 9956, p. 33.

<sup>31</sup> MAD, nu. 8458, p. 248.

called "*Kılıçlı Kürdü*"<sup>32</sup> (See Appendix XIII) and yet another settled in Hama and Homs called "*Ekrad-ı Kılıçlı*"<sup>33</sup> (See Appendix XIV). Likewise there were "*Kara Kürd*", "*Kürd Mehmedlu*" and "*Şerbetli Kürdü*" clans within the Danişmend Turkomans settled around Aydın-Denizli<sup>34</sup> (See Appendix XV).

We already know that the best organized group in Anatolia as a tribe (il veya ulus) was Kara koyunlu ulusu, Bozulus and Kara ulus. Of these Kara ulus described in a different way in the *kanunname* of Bozulus and as it is clear from the phrase: "*Kara ulus taifesi Ekrad ve müteferrik taife olup koyunları sayılmalı oldukda...*"<sup>35</sup> given the connotation *Ekrad*. No doubt the term *Ekrad* here also used to mean mountaineer or nomad. The Lek clan<sup>36</sup> recorded within the Bozulus Turkoman tribe in the *Tahrir Defter* number 200 carried out during the reign of Sultan Süleyman, the Legislator, and referred to as of Turkoman tribe in the phrase "*Havass-ı hümayunumdan Lek-Vanik nam Türkman taifesi arzuhal sunup askeri-islam için, bunlardan beş katar deve ve beşyüz re's koyun sürsat ferman olunmağla...*" recorded in a *Mühimme* document dated 30 July 1610<sup>37</sup>. However, the same tribe referred to as "*Ekrad ve Yürük taifesinden Lek cemaati...*" in another *Mühimme* document dated 19 March 1611<sup>38</sup>. Also the term "*Lekvanik Ekradı*"<sup>39</sup> used in another document dated January 1713. We find name of the begs such as Malkoç Bey, Deniz-oğlu, and Kızıl Koyunlu Halil Kethuda among the names of the tribal-chiefs of the same clan recorded in a *Mühimme* document dated 1690<sup>40</sup>. Likewise the term "*Türkman ve Ekraddan Recebli Afşarı cemaati...*" used for the clan Recebli Afşar which there is no doubt is a Turkoman tribe<sup>41</sup>. Also during the process of recruiting soldiers for the army in 1690 a side note "*Vesair Rum'dan olan*

<sup>32</sup> See BA, *Mühimme Defter* (MD), nu. 99, p. 50-52, decree 186; also see Ahmed Refik, *idem*, p. 86.

<sup>33</sup> See BA, MD, nu. 104, p. 112, decree 521; also see Ahmed Refik, *idem*, p. 107.

<sup>34</sup> See BA, MD, nu. 102, p. 208, decree 803; also see Ahmed Refik, *idem*, p. 104.

<sup>35</sup> See Ömer L. Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, İstanbul 1943, p. 140.

<sup>36</sup> See BA, TD, nu. 200, p. 958.

<sup>37</sup> See Ahmed Refik, *idem*, p. 64.

<sup>38</sup> On being recorded as an *Ekrad* tribes that were part of the Kilis mukata'a see BA, MD, nu. 99, p. 48, decree 186; also see Ahmed Refik, *idem*, pp. 64-65.

<sup>39</sup> Ahmed Refik, *idem*, pp. 145-146.

<sup>40</sup> MD, nu. 99, p. 54, decree 186.

<sup>41</sup> Ahmed Refik, *idem*, p. 145.

*Ekrad taifeleri ve Çorum kürdü ihtiyarları*" was recorded for the Badıllı (=Beydili) tribal-chiefs of Turkomans of Yeni-il and Aleppo. The word *Ekrad* and *Kürd* used together here shows the similarity with the phrase "*Türk veya şehirli olsa*" as pointed out at the outset of this article<sup>42</sup>. In fact it is very clear that from these last examples that the term *Ekrad* used to mean nomad and that in particular the words Turkmen, *Kürd* and *Ekrad* have no ethnic connotation whatsoever.

The explanations given above are not only applicable to the words *Türk-Etrak*, *Kürd-Ekrad* but also some other words recorded in the Ottoman documents. For instance we find the ever often used Turkish names such as Durak, Evran, Küçük, Hızır, Aşık, Uğurlu, Emir, Balı, Çoban, Umur, Koç, Sefer, Selman and Arslan among the Gebran (Christian) names recorded under Kazabad *nahiye* of Tokat province in the *Tahrir Defter* dated 961 A.H./ 1554/ A.D. and numbered 287<sup>43</sup>. These most probably were the Christian Turks brought from Rumelia during the era of Byzantine Empire (See Appendix XVII). Likewise the Christian groups such as Greeks, Syriac, and Nestorians living in South-Eastern Anatolia and Eastern Anatolia all recorded as "*cema'at-i Eramine*"<sup>44</sup>. Simeon, the Polish in his book of travels also points out that all the non-Muslims recorded as *eramine* although they were not all Armenians<sup>45</sup>.

In conclusion, it is incumbent on the researches of history to interpret carefully, the terms and words –similar to the few examples given above– that had stemmed from the state's administrative system and understanding, as well as the local terminology in the Ottoman State. The Ottoman State founded a society fit to its system and administrative understanding without giving any damage to its structure. It is clear, therefore, from what has been written above, that the word *Ekrad* does not mean Kurds whatsoever and that such a consideration would be a grave mistake. We can only reach the true science of history and philosophy of history through considering such

<sup>42</sup> MD, nu. 99, p. 56, decree 186.

<sup>43</sup> See BA, TD, nu. 287, p. 317-318.

<sup>44</sup> See Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü Dergisi*, nu. 370, Ankara 1994, p. 84; also see Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, p. 63.

<sup>45</sup> Polonyalı Siemon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 1608-1619, ed. Hrand Andreas-yan, İstanbul 1964, p. 89.

matters. We also believe that the social, ethnic and cultural structure of Anatolia can only be determined and solved in this way.





الله الذي توفى بالعظمة والوزن والصلوات على نبي الختم بالارضية  
 والمجون وبعد فلهذه صورة لذند المفضل الهوايس  
 قد رسمت بالخط لازل الود المتطاب وايض القبول  
 وللتناسخ الخط لازل الخطا لسلامة الخطا  
 بالبريد حاة لازل الخطا البرمات وقام الخطا الملائم  
 للدمور ولا نزل قد وقع القوم بأمانة يوسف توفيق لهم  
 ووصف خطا حجة المغفور وكلمات كتاب حروف سلامة جز  
 وآه الزخامة حروف في اواخر صف المخطف ٩٢٥٤

حروف  
 فانونة ناصه في خطا قابلي وروايس كدمه وجوده  
 وعقله وجوده وروية وروية وكفيدة وورجادة ونيز  
 وبيازمة وبيروية وذا ووند وقار بوزمة في اهل غلات  
 وجويات وحوالته فمفيدة اوند برتشار وولنه وبلوتك كرك  
 يدينه البور لاصحاب ارض الجوه اوند برعشى الله ورعاياي  
 اتركه من وجوده طلب اية سيلة تيمش اية نوروز سلطان  
 رسم حاة الله وكسبركار قاهر لاولاد حقوق لند طلب اية  
 اوترا اية الله ورعاي فمفيدة من وجوده سيلة طلب اية سيلة بوز  
 اوتوز اكير اية رسم حاة الله القش البشر اية نوروز  
 والقش البشر اية لبلكنه لاولف الله من وجوده  
 وحق لند طلب اية سيلة البشر اية نوروز من وجوده  
 بارسي بينر كا اية لوجوده وحق لند البشر اية نوروز  
 ودر باب لبا بده كيم ساير تام بوزيه طلب اية سيلة بوز  
 كيم ميسر اية الله اللذي بوزيه القش طلب اية الله وحق  
 انعام من قبولة بر طلب اية الله وحار صده كلاله قبولة رسم  
 ساقه هوي بر ايسور رده بر قبولة الله ورسم حواسه قبولة  
 بوز كرام وبيع حاة القش طلب اية الله زيار التبعه وباري اكير  
 القش طلب اية الله وبياج كيم مور لجاب لتبعه بوز طلب اية الله  
 وبعض ملك ورعه لوند برتشار اولونوب بده برتشار  
 سياه اصفه بولانه هوي الويت وبنده برتشار طلب صاهي  
 ملوكانه هوي وبعض رعايا قديم لاند سياه سياه غند متواج  
 اولوت له لاند سياه غند اوتوز رسم حواسه برتشار سياه سياه  
 وجرور الميسر كواله وجه لوزر مقور اولونوب لاند قانوه البشر اول  
 بالوبان وبنده بولانه اكير طلب اية باه الله وحوالته صاهي  
 وان اولاد باه حاة قديم سياهي واصف اولونوب كوازل اولونوب

فان نامه کلاه سبک

کلاه مزبور در وقتکه اولاد از عیالی استراکند هرگز در روز و در شب  
 که یک مرتبه عیالی اولاد و بجز در وقتیکه این که در عیالی اولاد است  
 و خطه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و باجماع خلعت و حجابات و باغات و سایر و قیام کند در وقتیکه  
 و کلاه مزبور در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 یک مرتبه در عیالی که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 شرط و قانونی این در کلاه که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 زمان اولاد و عیالی که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آنرا بر این که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 مزبور در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 میسبب عیالی که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آتش فشانند که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آن عیالی که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 تخمه آردی و گاو که اولاد و در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 مزبور در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و تکالیف عرفی در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و هرگز در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه

کفایت ایجاب مقدار می آید بر این حساب که در وقتیکه در وقتیکه  
 جلوت که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 نسبت آکبیل که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 امتیاج همان کلاه و نفت آن که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 طرفین در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 خدمت نه ایستاد ایلیه و جلوت که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 جلوت که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 واروب میری طرفین در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 حصه چساروبل در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 اولاد و عیالی که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 هر آید بیشتر ایلیه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آنچه و بیوه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 غدان ایلیه و بجای زخمند که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و سایر در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و هر قیام در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آنند و سابقا کلاه مزبور در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 آنرا بر این که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و بیوه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 جاموس در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 جاموسه او بر این که در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه  
 و ایلیه عوارض در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه در وقتیکه





امیر و ولد میری طرفت و برقب آلدی و لو جلتی کجی غای  
اومره تخمین آلدی و کلدن صکر خدمت نه ایسه ادا آلدی و سلاطین  
تصاوتیشد و کلدن صکر امین اولدی قاضی عزت  
میری طرفت و براین تخمین چفر  
اولون حصه چقا رب الوی قاضی قولا ندن صاحب  
لهوا ایچون عنرا استخراج اولوب مالدی کجی کجی و برینه  
قولاندن برپایه رسم الله  
برپایه الله و سابقا لواء مزبوره واقع اولون حواصیل  
اکثیر پاره رسم الله ایض اقا و کلت عربن بعضی بریده  
جاموس هیچ الذیوب و بعضی بریده بیشتر و التشریفات  
ایش جمع ولایت مساوی و لوب کجی  
اصول پاره رسم الله دیوفران اولما عین له شریف  
مرضا علیو جاموسه او چران رسم  
دیوانیون و کجی ایضا عربدن معارف اولون

(Ek. III'ün devamı)  
(Continuation of Appendix III)







لکه وایک مقاطعه سنه تابع اکراد طایفه سنک بوی بگری وکندا وایشتراریدر

مرادان اوغلی رضاوان اوغلی خلیل کندا حاجدر مرزفی کندا حاجی سیری  
فرید اسدی مال قوج بک اوغلی اولغلی کندا اتوغلی

دیگر اوغلی یادگار اوغلی قزل قونلی قزل قونلی  
خلیل کندا علی کندا

بوز اولوس مقاطعه سنه تابع زکاتک بوی بگری وکندا وایشتراریدر

منت بلان اوغلی وهابیا اوغلی حسام اوغلی حرم حاجی اوغلی شدد طوبال احمد قونلی  
جعفر بک علی بک محمد بک محمد بک اوغلی عزربک

جرید قرقمان کوچکرو و بالوی شعلو عبدالرحمن جنتی قنبر جان طرا اوغلی  
عباس بک عبد الله بک

کوشته اوغلی دلی بلان اوغلی ابرمودلی خرنیدر ابدال حاجی علی اوغلی  
سیمان بک خلیل بک تقرب بک اوغلی محمد بک

مالچی قزل اوغلی محمی اوغلی حاجی عیسی اوغلی  
ترمه بک تقرب بک خلیل بک

روما اباتند واقع اکراد غنایر لرینک بوی بگری وکندا وایشتراریدر

حاجی در سبج تابع زقده سربی و غربی  
دانی در سروج شیری و غری  
شفقت اوغلی شفقت اوغلی خرنکندا  
حسین بک حسرت بک اوغلی  
علی کندا بکر کندا علی کندا  
اوغلی

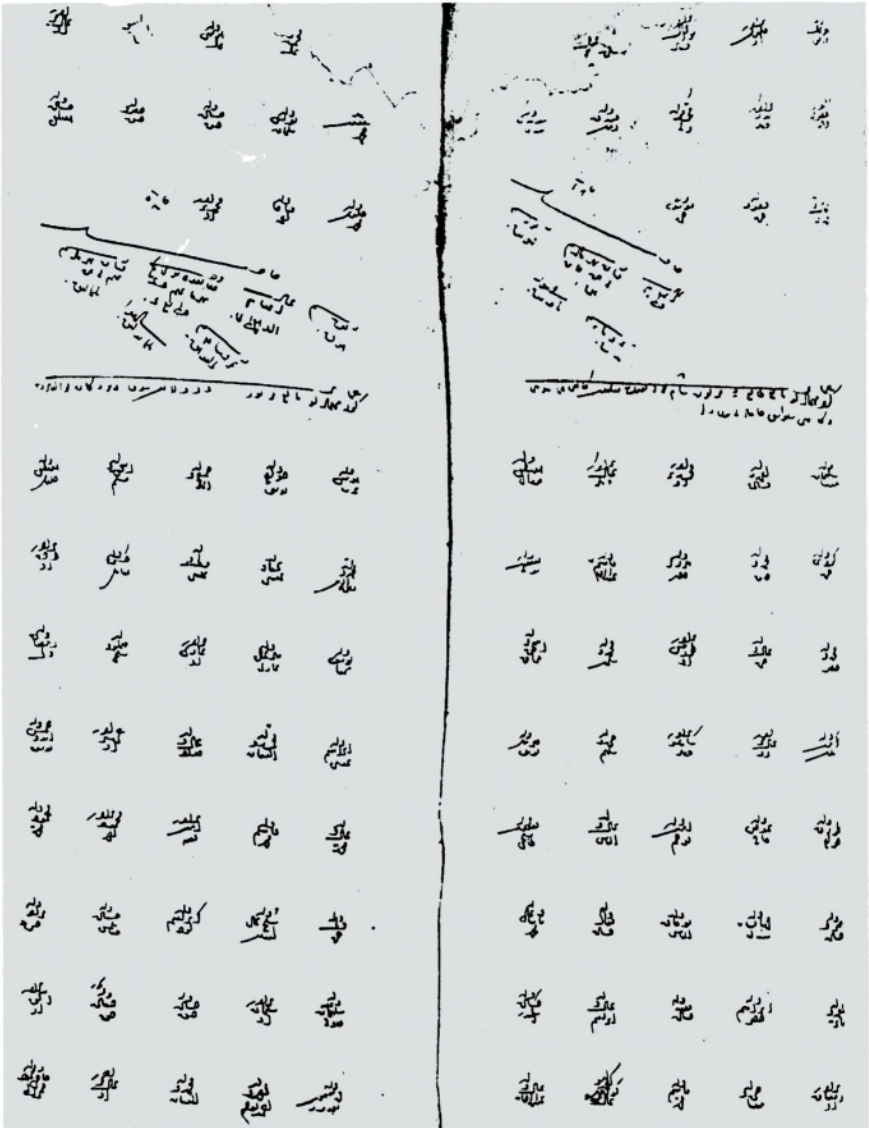
حاجی بازی روها  
کره بک و قراعه نام روها  
حاجی و کندی وایشتراریدر  
تاشما اوغلی حار اوغلی  
محمد بک انعام بک

۱۱۱  
 ۱۱۲  
 ۱۱۳  
 ۱۱۴  
 ۱۱۵  
 ۱۱۶  
 ۱۱۷  
 ۱۱۸  
 ۱۱۹  
 ۱۲۰  
 ۱۲۱  
 ۱۲۲  
 ۱۲۳  
 ۱۲۴  
 ۱۲۵  
 ۱۲۶  
 ۱۲۷  
 ۱۲۸  
 ۱۲۹  
 ۱۳۰  
 ۱۳۱  
 ۱۳۲  
 ۱۳۳  
 ۱۳۴  
 ۱۳۵  
 ۱۳۶  
 ۱۳۷  
 ۱۳۸  
 ۱۳۹  
 ۱۴۰  
 ۱۴۱  
 ۱۴۲  
 ۱۴۳  
 ۱۴۴  
 ۱۴۵  
 ۱۴۶  
 ۱۴۷  
 ۱۴۸  
 ۱۴۹  
 ۱۵۰  
 ۱۵۱  
 ۱۵۲  
 ۱۵۳  
 ۱۵۴  
 ۱۵۵  
 ۱۵۶  
 ۱۵۷  
 ۱۵۸  
 ۱۵۹  
 ۱۶۰  
 ۱۶۱  
 ۱۶۲  
 ۱۶۳  
 ۱۶۴  
 ۱۶۵  
 ۱۶۶  
 ۱۶۷  
 ۱۶۸  
 ۱۶۹  
 ۱۷۰  
 ۱۷۱  
 ۱۷۲  
 ۱۷۳  
 ۱۷۴  
 ۱۷۵  
 ۱۷۶  
 ۱۷۷  
 ۱۷۸  
 ۱۷۹  
 ۱۸۰  
 ۱۸۱  
 ۱۸۲  
 ۱۸۳  
 ۱۸۴  
 ۱۸۵  
 ۱۸۶  
 ۱۸۷  
 ۱۸۸  
 ۱۸۹  
 ۱۹۰  
 ۱۹۱  
 ۱۹۲  
 ۱۹۳  
 ۱۹۴  
 ۱۹۵  
 ۱۹۶  
 ۱۹۷  
 ۱۹۸  
 ۱۹۹  
 ۲۰۰

۱۱  
 ۱۲  
 ۱۳  
 ۱۴  
 ۱۵  
 ۱۶  
 ۱۷  
 ۱۸  
 ۱۹  
 ۲۰  
 ۲۱  
 ۲۲  
 ۲۳  
 ۲۴  
 ۲۵  
 ۲۶  
 ۲۷  
 ۲۸  
 ۲۹  
 ۳۰  
 ۳۱  
 ۳۲  
 ۳۳  
 ۳۴  
 ۳۵  
 ۳۶  
 ۳۷  
 ۳۸  
 ۳۹  
 ۴۰  
 ۴۱  
 ۴۲  
 ۴۳  
 ۴۴  
 ۴۵  
 ۴۶  
 ۴۷  
 ۴۸  
 ۴۹  
 ۵۰  
 ۵۱  
 ۵۲  
 ۵۳  
 ۵۴  
 ۵۵  
 ۵۶  
 ۵۷  
 ۵۸  
 ۵۹  
 ۶۰  
 ۶۱  
 ۶۲  
 ۶۳  
 ۶۴  
 ۶۵  
 ۶۶  
 ۶۷  
 ۶۸  
 ۶۹  
 ۷۰  
 ۷۱  
 ۷۲  
 ۷۳  
 ۷۴  
 ۷۵  
 ۷۶  
 ۷۷  
 ۷۸  
 ۷۹  
 ۸۰  
 ۸۱  
 ۸۲  
 ۸۳  
 ۸۴  
 ۸۵  
 ۸۶  
 ۸۷  
 ۸۸  
 ۸۹  
 ۹۰  
 ۹۱  
 ۹۲  
 ۹۳  
 ۹۴  
 ۹۵  
 ۹۶  
 ۹۷  
 ۹۸  
 ۹۹  
 ۱۰۰

۱۱  
 ۱۲  
 ۱۳  
 ۱۴  
 ۱۵  
 ۱۶  
 ۱۷  
 ۱۸  
 ۱۹  
 ۲۰  
 ۲۱  
 ۲۲  
 ۲۳  
 ۲۴  
 ۲۵  
 ۲۶  
 ۲۷  
 ۲۸  
 ۲۹  
 ۳۰  
 ۳۱  
 ۳۲  
 ۳۳  
 ۳۴  
 ۳۵  
 ۳۶  
 ۳۷  
 ۳۸  
 ۳۹  
 ۴۰  
 ۴۱  
 ۴۲  
 ۴۳  
 ۴۴  
 ۴۵  
 ۴۶  
 ۴۷  
 ۴۸  
 ۴۹  
 ۵۰  
 ۵۱  
 ۵۲  
 ۵۳  
 ۵۴  
 ۵۵  
 ۵۶  
 ۵۷  
 ۵۸  
 ۵۹  
 ۶۰  
 ۶۱  
 ۶۲  
 ۶۳  
 ۶۴  
 ۶۵  
 ۶۶  
 ۶۷  
 ۶۸  
 ۶۹  
 ۷۰  
 ۷۱  
 ۷۲  
 ۷۳  
 ۷۴  
 ۷۵  
 ۷۶  
 ۷۷  
 ۷۸  
 ۷۹  
 ۸۰  
 ۸۱  
 ۸۲  
 ۸۳  
 ۸۴  
 ۸۵  
 ۸۶  
 ۸۷  
 ۸۸  
 ۸۹  
 ۹۰  
 ۹۱  
 ۹۲  
 ۹۳  
 ۹۴  
 ۹۵  
 ۹۶  
 ۹۷  
 ۹۸  
 ۹۹  
 ۱۰۰

۱۱  
 ۱۲  
 ۱۳  
 ۱۴  
 ۱۵  
 ۱۶  
 ۱۷  
 ۱۸  
 ۱۹  
 ۲۰  
 ۲۱  
 ۲۲  
 ۲۳  
 ۲۴  
 ۲۵  
 ۲۶  
 ۲۷  
 ۲۸  
 ۲۹  
 ۳۰  
 ۳۱  
 ۳۲  
 ۳۳  
 ۳۴  
 ۳۵  
 ۳۶  
 ۳۷  
 ۳۸  
 ۳۹  
 ۴۰  
 ۴۱  
 ۴۲  
 ۴۳  
 ۴۴  
 ۴۵  
 ۴۶  
 ۴۷  
 ۴۸  
 ۴۹  
 ۵۰  
 ۵۱  
 ۵۲  
 ۵۳  
 ۵۴  
 ۵۵  
 ۵۶  
 ۵۷  
 ۵۸  
 ۵۹  
 ۶۰  
 ۶۱  
 ۶۲  
 ۶۳  
 ۶۴  
 ۶۵  
 ۶۶  
 ۶۷  
 ۶۸  
 ۶۹  
 ۷۰  
 ۷۱  
 ۷۲  
 ۷۳  
 ۷۴  
 ۷۵  
 ۷۶  
 ۷۷  
 ۷۸  
 ۷۹  
 ۸۰  
 ۸۱  
 ۸۲  
 ۸۳  
 ۸۴  
 ۸۵  
 ۸۶  
 ۸۷  
 ۸۸  
 ۸۹  
 ۹۰  
 ۹۱  
 ۹۲  
 ۹۳  
 ۹۴  
 ۹۵  
 ۹۶  
 ۹۷  
 ۹۸  
 ۹۹  
 ۱۰۰

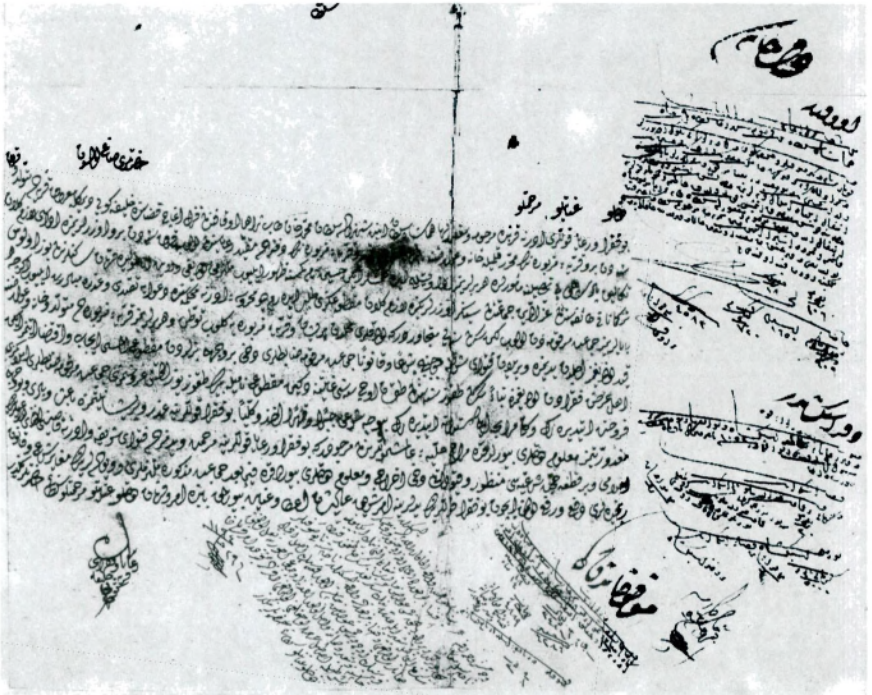


Ek. VII - TD, nr. 402, s. 219-220, 273-274.  
Appendix VII - TD, nu. 402, pp. 219-220, 273-274.



Handwritten text in Ottoman Turkish script, organized into columns and rows. The text is written in a cursive style and includes various words and phrases, some of which are underlined or grouped together. The layout is divided into two main sections by a vertical line, with a header at the top right.

(Ek. VII'nin devamı)  
(Continuation of Appendix VII)



Ek. VIII - BA, Cevdet ts., Dahiliye ks., nr. 6425.  
Appendix VIII - BA, Cevdet catalogue, Dahiliye section, nu. 6425.



Handwritten text in Ottoman Turkish script, arranged in columns and rows. Includes several horizontal lines and a signature at the bottom.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, arranged in columns and rows. Includes several horizontal lines and a signature at the bottom.



Handwritten document containing musical notation and tablature. The document is organized into several sections, each featuring a set of numbers and lines representing musical notation. The numbers are arranged in columns and rows, often with lines connecting them. Some sections include specific musical symbols or characters, such as 'پ' (pa) and 'ن' (na), which are common in Ottoman-style notation. The document appears to be a manuscript or a collection of musical pieces, possibly related to the author Yusuf Halaçoğlu.

Key sections and content include:

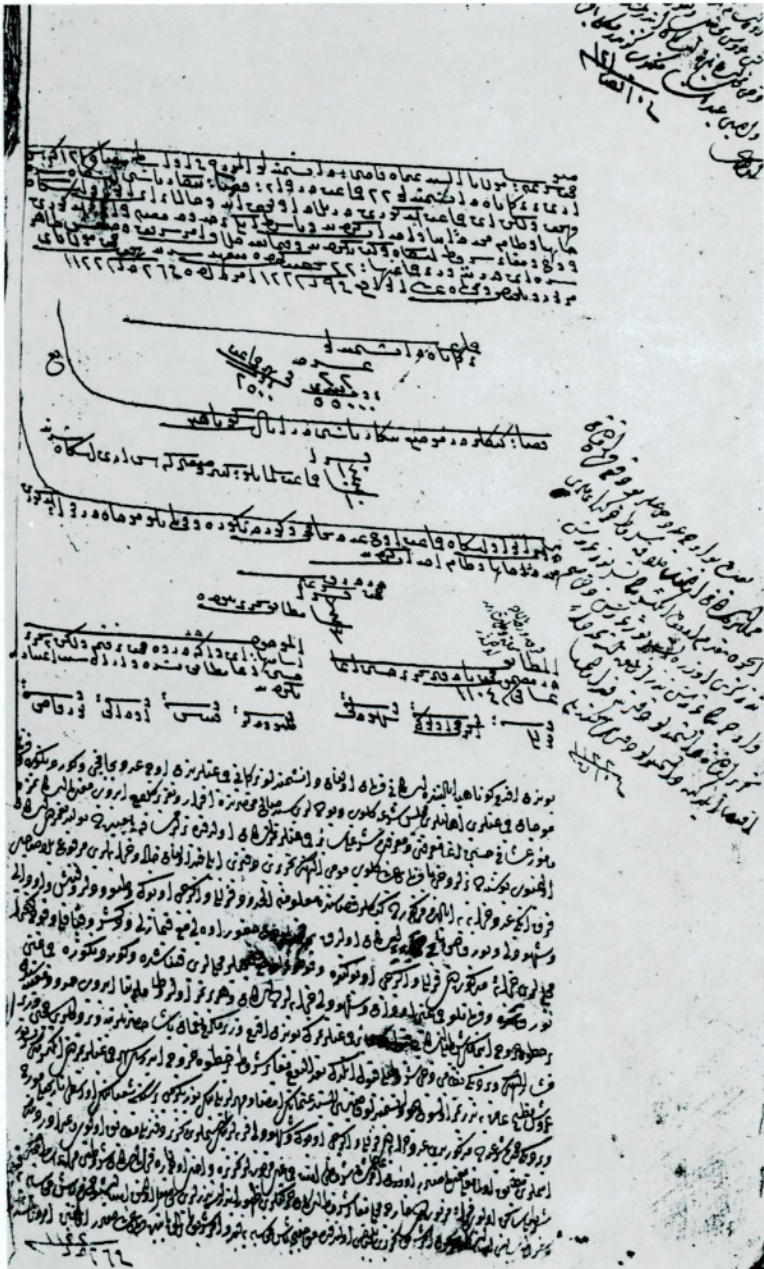
- Top Left Section:** A series of numbers (e.g., ۱۰۰۰, ۱۰۰۰) arranged in columns, with a horizontal line above them.
- Middle Left Section:** A set of numbers (e.g., ۱۰۰۰, ۱۰۰۰) with a horizontal line and some text below.
- Middle Right Section:** A set of numbers (e.g., ۹۰۰۰, ۹۰۰۰) with a horizontal line and some text below.
- Bottom Left Section:** A set of numbers (e.g., ۱۰۰۰, ۱۰۰۰) with a horizontal line and some text below.
- Bottom Right Section:** A set of numbers (e.g., ۱۰۰۰, ۱۰۰۰) with a horizontal line and some text below.

The document also contains some decorative elements, such as a circular stamp or seal at the bottom right corner.

Handwritten musical notation in Arabic script, featuring several systems of notes and clefs. The notation includes rhythmic values and melodic lines, characteristic of Ottoman manuscript notation. There are also some vertical lines and dots indicating specific notes or rests.

از شرح گوردون تصدیقاً به حکم آنکه نواز را همیشه حسین زده سر و توبه: لردن گوردون  
 غلط بود و سنه هفدهم در کتب و جود لردن و کردار آنکه حاکمانی سواران را طلبیدند و باطل نمودند  
 لردن گوردون هم که بایسته گفتند رضا بن قاسم لردن را کجور و تو کجور لردن را و کجور  
 لردن لردن کجور و هم لردن با حق و باطل و سواران و کجور لردن و کجور لردن و کجور لردن  
 از لردن کجور و لردن کجور، از لردن کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور  
 و کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور  
 کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور  
 کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور  
 کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور  
 کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور کجور

کجور کجور





جماع ترکانان بکدلو تابع مرور  
 فروز بک اوغلی سیفجان شیدا و نرولول ابوسفاد اوغلی بکشور عاز بک  
 تاهین بک عتاف بک  
 قره شعلو قزاد بک کوز ناصر شمع چوبی یوز خاقر اغا اوغلی شاه اسمعلا اوغلی محمد زکی  
 اوغلی موسی بک  
 بوز قیونلوحد بوز قیونلو مرزهی بک قره شعلو امیرس قزل اچمی اوغلی در کبلی مدی بک  
 محمدنا و کمال بک

جماع ترکانی تابع مرور  
 قیونلو کاز بک قره حسن اوغلی علی کتخدا  
 حعفر بک  
 ۱۵

جماع اورتاق مروردی ترکان  
 کور حاجی محمد کتخدا حاجی محمد کتخدا  
 اورتاق چینی ترکانی کوزی سوک علی ایشا اوغلی اورتاق در کراوین اوغلی  
 رار فکخدا  
 ۲۰

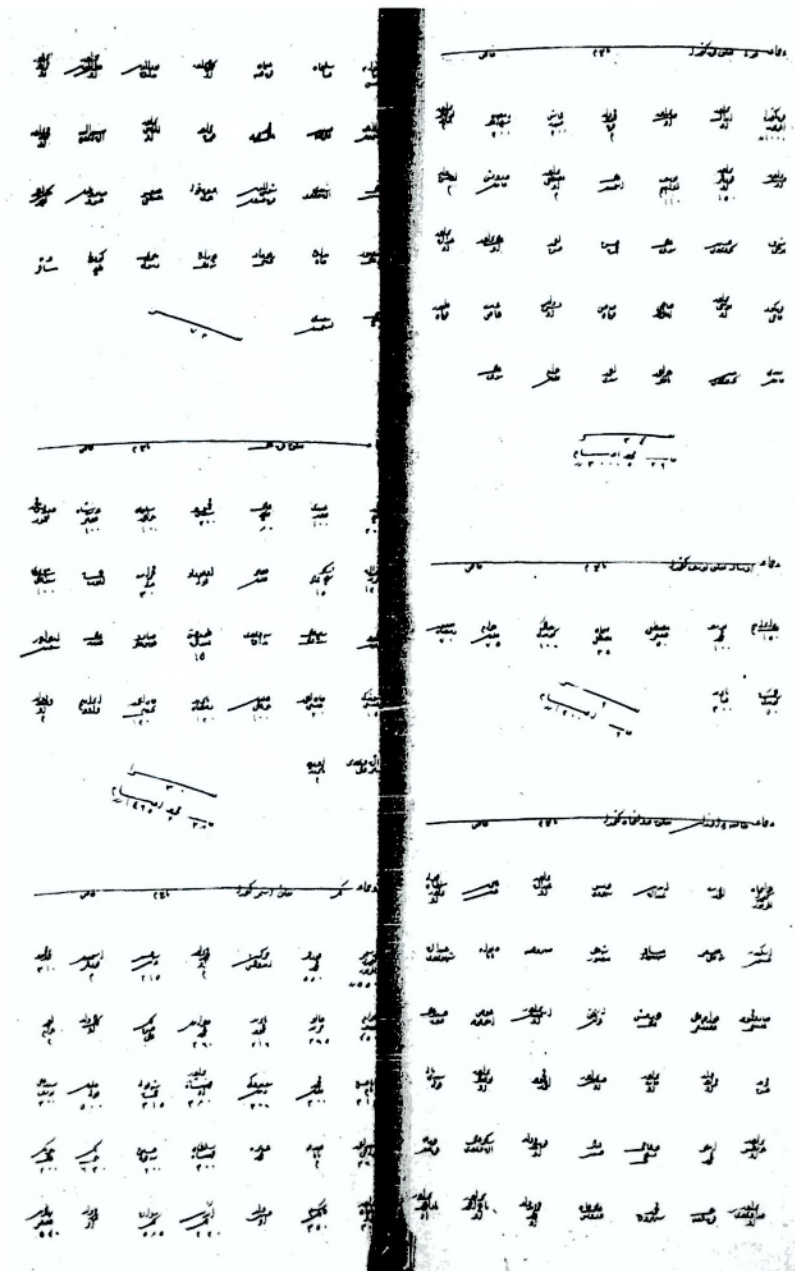
جماعی  
 الهی رملان اوغلی  
 ترکانان موسی جانر جاوشر اوغلی  
 تانار کتخدا  
 ۱۵

جماع بهلوانلو  
 بهلوان اوغلی بهلوان اوغلی بهلوان اوغلی حسن بک اوغلی محمد بک  
 اسمعلا بک ماجوسوی بک بطلال بک میرزا بک علی اوغلی تاج عباس بک اوغلی  
 قوزی کوشی خال بانی میرزا قیصاف بک تانالی اسلی کتخدا بلاس کتخدا  
 ۳۰

جماع قیابلو کوردی  
 قزل شیمان اوغلی کتغان بک  
 بکاش کتخدا اوغلی  
 کتغان کی اینوزکان کتخدا  
 ۱۳۴

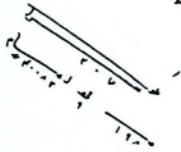


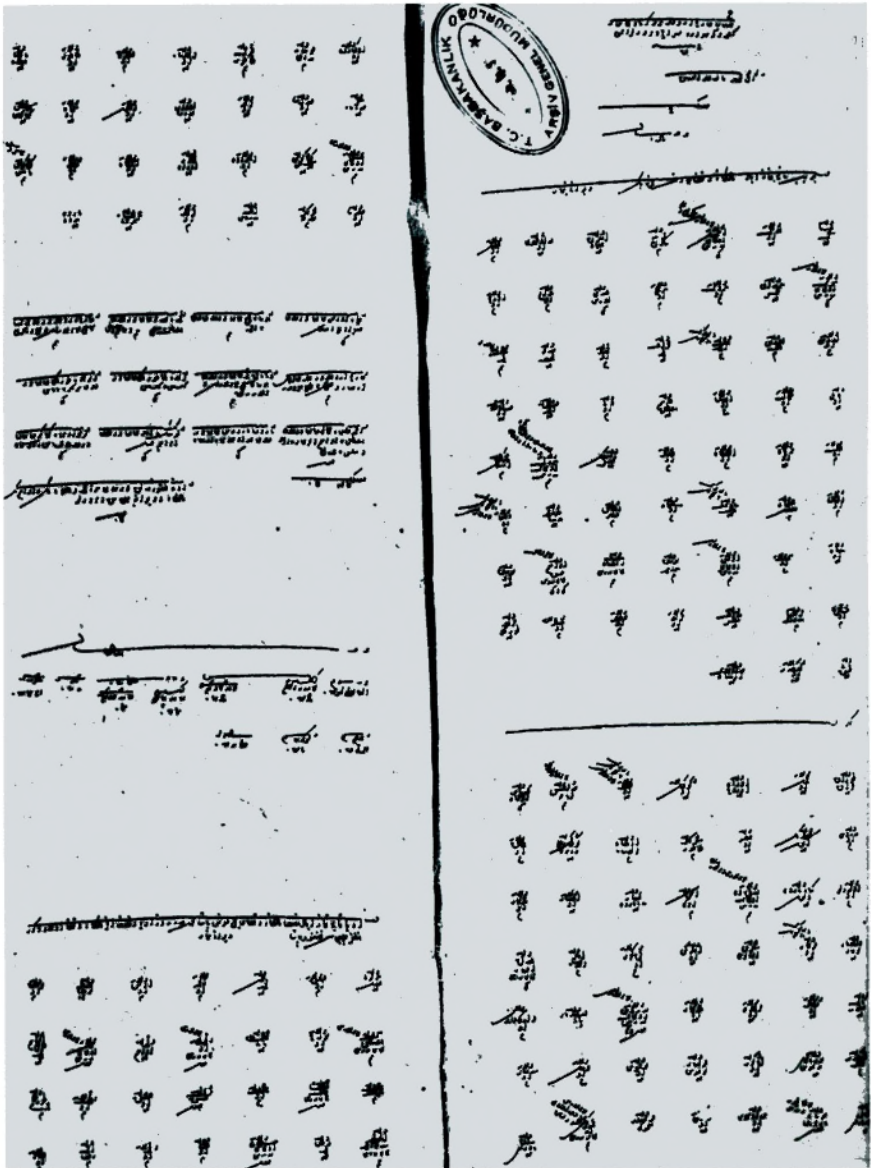




۱۰  
 ۱۱  
 ۱۲  
 ۱۳  
 ۱۴  
 ۱۵  
 ۱۶  
 ۱۷  
 ۱۸  
 ۱۹  
 ۲۰  
 ۲۱  
 ۲۲  
 ۲۳  
 ۲۴  
 ۲۵  
 ۲۶  
 ۲۷  
 ۲۸  
 ۲۹  
 ۳۰  
 ۳۱  
 ۳۲  
 ۳۳  
 ۳۴  
 ۳۵  
 ۳۶  
 ۳۷  
 ۳۸  
 ۳۹  
 ۴۰  
 ۴۱  
 ۴۲  
 ۴۳  
 ۴۴  
 ۴۵  
 ۴۶  
 ۴۷  
 ۴۸  
 ۴۹  
 ۵۰  
 ۵۱  
 ۵۲  
 ۵۳  
 ۵۴  
 ۵۵  
 ۵۶  
 ۵۷  
 ۵۸  
 ۵۹  
 ۶۰  
 ۶۱  
 ۶۲  
 ۶۳  
 ۶۴  
 ۶۵  
 ۶۶  
 ۶۷  
 ۶۸  
 ۶۹  
 ۷۰  
 ۷۱  
 ۷۲  
 ۷۳  
 ۷۴  
 ۷۵  
 ۷۶  
 ۷۷  
 ۷۸  
 ۷۹  
 ۸۰  
 ۸۱  
 ۸۲  
 ۸۳  
 ۸۴  
 ۸۵  
 ۸۶  
 ۸۷  
 ۸۸  
 ۸۹  
 ۹۰  
 ۹۱  
 ۹۲  
 ۹۳  
 ۹۴  
 ۹۵  
 ۹۶  
 ۹۷  
 ۹۸  
 ۹۹  
 ۱۰۰

۱  
 ۲  
 ۳  
 ۴  
 ۵  
 ۶  
 ۷  
 ۸  
 ۹  
 ۱۰  
 ۱۱  
 ۱۲  
 ۱۳  
 ۱۴  
 ۱۵  
 ۱۶  
 ۱۷  
 ۱۸  
 ۱۹  
 ۲۰  
 ۲۱  
 ۲۲  
 ۲۳  
 ۲۴  
 ۲۵  
 ۲۶  
 ۲۷  
 ۲۸  
 ۲۹  
 ۳۰  
 ۳۱  
 ۳۲  
 ۳۳  
 ۳۴  
 ۳۵  
 ۳۶  
 ۳۷  
 ۳۸  
 ۳۹  
 ۴۰  
 ۴۱  
 ۴۲  
 ۴۳  
 ۴۴  
 ۴۵  
 ۴۶  
 ۴۷  
 ۴۸  
 ۴۹  
 ۵۰  
 ۵۱  
 ۵۲  
 ۵۳  
 ۵۴  
 ۵۵  
 ۵۶  
 ۵۷  
 ۵۸  
 ۵۹  
 ۶۰  
 ۶۱  
 ۶۲  
 ۶۳  
 ۶۴  
 ۶۵  
 ۶۶  
 ۶۷  
 ۶۸  
 ۶۹  
 ۷۰  
 ۷۱  
 ۷۲  
 ۷۳  
 ۷۴  
 ۷۵  
 ۷۶  
 ۷۷  
 ۷۸  
 ۷۹  
 ۸۰  
 ۸۱  
 ۸۲  
 ۸۳  
 ۸۴  
 ۸۵  
 ۸۶  
 ۸۷  
 ۸۸  
 ۸۹  
 ۹۰  
 ۹۱  
 ۹۲  
 ۹۳  
 ۹۴  
 ۹۵  
 ۹۶  
 ۹۷  
 ۹۸  
 ۹۹  
 ۱۰۰





## OSMANLI-UKRAYNA MÜNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI\*

Prof. Dr. MÜCTEBA İLGÜREL

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki fetihleri, bu devletin büyümesini sağlarken değişik milletlerle de teması gündeme getiriyordu. Bu fetihler devam ettikçe birçok Balkan milleti Osmanlı Devleti câmiasına katılıyordu. Bu yüzden devlet büyüyor ve sınırları genişliyordu. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti, bünyesinde değişik ırkları bulunduran bir imparatorluk hâline gelmişti. Bu ırklar aynı zamanda değişik din ve mezheplere de mensup bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti'nin fethettiği ülkelerin halkını hoş tutması, dinî serbestiyet tanınması bu yayılmayı kolaylaştırdı. Böylece köylü ve kilise Osmanlı himayesine de alınmış, aynı zamanda halkın gönlü de hoş tutulmuştu. Kısaca ilk devir kaynaklarında görülen "istimalet" politikası olarak izah edilen bu yayılma âdeta zorunlu bir hal almıştı. İşte bu genişleme siyaseti Osmanlı Devleti'ni, II. Bâyezid devrinde henüz Moskova civarında büyümekte olan Moskova Knezliği (Grandük) ile temasa getirdi. Nitekim III. İvan (1462-1505), civarındaki knez ve derebeyleri Moskova'ya bağlıyor ve Rusya'nın temellerini atıyordu. İşte bu sırada Altınordu Hanlığı eski gücünü kaybediyordu. Rusya'nın toprakları bu devlet aleyhinde genişliyordu. Nitekim Altınordu Devleti'nin parçalanmasından sonra Rusya daha rahat bir şekilde bu ülkenin topraklarına yerleşmiştir.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki münasebetlerin başlaması bir Rus elçisinin Türk kuvvetleri tarafından alıkonulması üzerine olmuştur. III. İvan tarafından Macar Kralı Mathias Korvinus'a gönderilen Rus elçisi Fedor Kuritsın görevini yapıp dönüş yolunda iken Türkler tarafından Belgrad'da durdurulmuştu. Elçi Macar Kralı ile Kırım Hanı Mengli Giray'ın tavassutu ile serbest kalmıştı. Elçi bu durum karşısında Türklerle münasebet tesis etmenin lüzumunu ve Türk paşalarının da buna taraftar olduğunu III. İvan'a anlatmıştı<sup>1</sup>. Böylece münasebetler Kırım'da, muhtemelen Ceneviz kolonileri

\* Bu makale 20-26 Ekim 1991 tarihinde Kiev'de düzenlenmiş bulunan "Ukraine and the Ottoman Empire" adlı milletlerarası kongrede okunmuş olan tebliğin kısmen genişletilmiş hâlidir.

<sup>1</sup> Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar*, Ankara 1948, 117-118; Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk münasebetlerin 1475 yılında Kırım'daki pazarlarda baş-

üzerinde başladı. Burada Rus tüccarlarının 1475'ten itibaren Kırım'da Osmanlı tüccarları ile ticaret yaptıklarını belirtmek gerekir. Ancak bu ticareti geliştirmeye ve resmileştirmeye ihtiyaç vardı.

III. İvan ileri görüşlü bir knez idi. Kırım Hanı Mengli Giray ile iyi münasebetler tesis etmişti. Bu dostluğu kullanarak Osmanlı Devleti ile ticareti geliştirmek istiyordu. Bu yüzden Mengli Giray vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne Ağustos 1492'de müracaat ederek bir elçilik heyeti göndermek istediğini bildirdi. Bu isteğe olumlu cevap verilince III. İvan, Mihail Pleşçeyev'in başkanlığında bir sefaret heyeti yolladı. Heyet önce Kefe Sancak Beyi Selim'i ziyaret etmiş ve sonra İstanbul'a gitmek üzere buradan ayrılmıştı. Bu heyet İstanbul'a kabul edildi. Genel olarak heyet Osmanlı Devleti'ne âit bulunan iskele ve limanlarda Rus tüccarlarına Türk tüccarlarına davranıldığı gibi davranılması, malların kısmen ellerinden alınmaması ve diğer bazı hususlar hakkında teminat istiyordu. Elçi Mihail Pleşçeyev'in bu istekleri makul karşılıklarla geri gönderildi<sup>2</sup>.

Bu tarihten itibaren Osmanlı-Rus münasebetleri arttı. Bu münasebetlerde ticarî talepler önde geliyordu. Bir müddet sonra Alagöz adlı bir Türk elçisi Moskova'ya gitti. Bu zat Moskova nezdinde ilk Türk elçisidir<sup>3</sup>. Aslında bu devirde büyük bir imparatorluk olarak bilinen Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı'na pek önem vermemektedir. Daha ziyade kürk üretiminin ve ticaretinin yapıldığı ülke olarak düşünülüyordu. İleriki yıllarda sıklaşan münasebetler, Kefe valileri veya Kırım hanları vasıtasıyla yürütülmüştür.

Bu arada Ruslar ve Kazaklarla bazı çatışmalar meydana geliyordu. Kanunî devrinde şayka (veya çayka) adlı küçük gemiler Karadeniz'de dolaşmaya başlamıştı. Bunlar Osmanlı donanmasının önünden kaçan gemiler idi. Büyük gemilerden mürekkep Osmanlı filoları, bu küçük gemilere karşı her zaman başarılı olamıyordu<sup>4</sup>. Böylece bu hadiseler de görüşmelere sebep olmaktaydı. Artık Osmanlı-Ukrayna münasebetleri Rusya üzerinden görüşül-

ladığı hakkında bk. Tülây Duran, "Türk-Rus Münasebetlerinin Başlaması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 1967, tefrika 1, 43-49.

<sup>2</sup> Bu elçinin esas adı Michail Andreviç (Solovey: Borisoviç) Pleşçeev Kenstatin Aksentev olup İstanbul'da fazla kalmamıştır. Nitekim 1499 yılında başka bir elçinin İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. Bk. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara 1992, 246; geniş bilgi için bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 475-479.

<sup>3</sup> Bu elçi Kefe'den gönderilmiştir. Her halde Kemal Bey olmalıdır. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Aynı eser*, 119; Ayrıca bk. Faik Reşit Unat, *Aynı eser*, Ankara 1992, 245.

<sup>4</sup> Lûtî Paşa, *Tevarih-i âli-i Osman*, İstanbul 1341, 398-399.



meye başlanmıştı. Moskova knezlerinden III. Vasili (1505-1533) zamanında Osmanlı-Rus ticarî münasebetleri süratle gelişti. İstanbul-Kefe arasında ticaret gemilerinin seyri arttı. Bunu bilhassa III. Vasili arzu etmekteydi. Elçiler karşılıklı olarak gidip-geldiler. III. Vasili'nin Lehistan üzerindeki düşünce ve endişeleri, münasebetleri artırmıştı. 1514 yılında Moskova'ya giden Osmanlı elçisi Kemal Bey, görevini tamamlayıp döndükten sonra münasebetler hızlandı. Başlangıçta tüccarlar gümrüksüz çalışabiliyorlardı<sup>5</sup>.

Ticarî münasebetler yıldan yıla yoğunluk kazandıkça iki ülke arasındaki siyasî rekabet de gelişti. Azak ve Kırım, Osmanlı Devleti için daha önemli bir mevki hâline geldi. Tabiatıyla bölge Rusya için de artık önemli idi. Zira Osmanlı nüfuzu Doğu Avrupa ve bilhassa Ukrayna üzerinde etkili oluyordu. Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren güç kaybetmeye başlayınca Azak ve Kırım yarımadası çatışma bölgesi hâline gelmişti. Bölge üzerindeki mücadeleler 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşına kadar devam etti. 1774 yılında Osmanlı Devleti'nin Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Muahedesi'yle Kırım'ın talihî değişti. Bu durum Rusya'nın 1783'te Kırım'ı ilhak edişine kadar devam etti.

Biz burada, ticarî münasebetler devam ederken Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatu yıllarında bölgede bazı sıkıntuların başlamış olduğunu ortaya koymak istiyoruz. Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan bazı olaylar bu devirde yeni yeni vukubulmaktadır. Bunlar Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiren ilk olaylardır. Aşağıdaki hükümlerden anlaşılacağı üzere devlet Azak'a yapılan taarruzları önlemek üzere ciddi tedbirler almıştır. Konumuzla ilgili 3 numaralı Mühimme Defterinde 3 adet hüküm bulunmaktadır. Bu 3 adet hükmün önce özeti sonra tam okunuşu verilecektir:

İlk hüküm Azak kadısının mektubu üzerine Kefe Sancak Beyi'ne yazılmıştır. Buna göre Nogay taraflarından gelen kimselerden öğrenildiğine göre, tahminen 3 bin Kazak gördüklerini ifade etmişlerdir. Bunların saldırı niyetinde oldukları anlaşılmıştır. Zira eli silâhlı bu insanlar Kazganov'da yangınlar çıkarmışlardır. Diğer taraftan Turahan taraflarından gelen İsmail Bey, Ruslarla Aksu'da buluşup Rus kumandan Dimitraş'ın liderliğinde 80 bin asker ile Ten suyundan geçerek etrafa saldırmışlardır. Azak kalesi tehdit altındadır. Kalede yiyecek kalmamıştır. Halk celâ-yi vatan etmek üzeredir. Aşa-

<sup>5</sup> İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 477-478.

ğıdaki 11 Nisan 1560 (14 Receb 967) tarihli hüküm, Azak kalesine her türlü yardımın yapılması için Kefe Beyi'ne yazılmıştır<sup>6</sup>:

*Kefe Beyi'ne hüküm ki:*

*Azak kâdısı mektûb gönderüp Nogay cânibinden mu'temedü'n-aleyh kimesneler gelüp Rus cânibinden nüzûl itmiş tahminen üç bin mikdarı Kazak gördüklerin ve Kazganov nâm mevzi'de bî-nihâye tütün dütüp tüfengler atılır didüklerinde takrîrlerine muvâfık Turahan tarafından dahi gelen kimesneler İsmail Bey ile Moskov Beyi olan Rus ittifakiyla evvel-bahârda asâkir-i makhûresiyle kurudan gelüp Özi cânibinde Aksu dimekle ma'rûf mekânda İsmail ile mülâkî olup kasd-ı Kırım idüp seksen bin mikdarı asker-i makhûresine Dimitraş nâm mel'ûnu serdâr idüp Ten suyundan bu cânibe göndermek kasdında oldukların haber virdüklerin bildürüp ve zikr olunan Kazaklar zahîrelerin götürdüklerine haml olunmuştur. Ale'l-husûs kahtlıktan ahâli-i kal'anın fevka'l-had müzâyakaları olup kal'ada olan daru ekl olunup tamâm olmuştur. Şimdiki hâlde amm ü hâsda balıktan gayrı zahîre yokdur, balık dahi bu sene çendân olmayup halkın ba'zı celâ-yi vatan eylemeğin kal'ada âdem dahi ekall-i kalîdir. Husûsiyle topçılar dahi olmayup kal'anın hıyâmın alucak a'dâ şedâyidine iktidârı olmaduğın bildürdi. İmdi zikr olunan kal'anın ahvâli şimdiye değin tedârük olmamağa bâ'is nedir? Buyurdum ki:*

*Vusûl buldukda te'hîr u terâhî itmeyüp zikr olunan kal'anın eger zahîresidir ve eger neferleridir ve eger topçularıdır ve eger sâ'ir yarağıdır, her birin tedârük ü ihzâr eyleyüp ve ta'mîr u termîme muhtâc olan yerlerin ve a'dâdan zarar ihtimâli olan mevazı'ı onat vechile görüp cümle umûrın tek-mîl idüp hiçbir mâddede kusûr u noksânın komayup a'dâdan el-iyâzü'billâhi te'âlâ eger kal'aya ve eger etrâf ü cevânibe zarar u gezend irişdürmekden ziyâde hazer idesin. Ve bu ahvâli sen dahi tetebbu' u tecessüs idüp a'dânın arz olunduğu üzre hareket-i bî-bereketleri vâkı' mıdır, nicedir? Tamâm-ı ma'lûm idüp dahi ana göre tedârüklerin göresin ve donanma gemileri dahi techîz ü ihzâr olunup gönderilmek üzredir ve kal'a dizdârı ve kethudâ ve sâ'ir neferlerine gereği gibi tenbih ü te'kid idesin ki gice ve gündüzlerde her biri hıfz u hirâsetde dakika fevt itmeyüp gaflet üzre olmayalar ve hüküm-i şerîfim sana ne târîhde varup ve kal'a ahvâlin ve zahîre husûsın ve sâ'ir levâzım ne vechile*

<sup>6</sup> BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Mühimme Defteri*, Nr. 3, h. 949. Bu Mühimme Defteri yayınlanmıştır (3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Ankara 1993). Defterin tpkı basımı ayrı bir cilt hâindedir.

*tedârük itdügün yazup bildüresin ve sâ'ir a'dâdan vâkıf olduğun ahbâr-ı sahîhayı mu'accelen Dergâh-ı mu'allâma arz idesin.*

İkinci hüküm Azak kadısının müteakip mektubuna istinaden yazılmış yeni bir hükümdür. Rus kumandan Dimitraş Azak'ı muhasara etmiş ise de mağlup olmuştur. Ancak Dimitraş'ın taarruzları bitmemiştir. Durumun ileride daha tehlikeli bir hal alabileceğini düşünen devlet, 7 parça gemiyi Azak'ın müdafaası için göndermiştir. Gemiler Azak'a yiyecek, asker ve mühimmat taşıyordu. Bu hüküm Kefe Sancak Beyi'ne 19 Nisan 1560 (22 Receb 967) tarihinde yazılmıştır<sup>7</sup>:

*Kefe Beyi'ne hüküm ki:*

*Mektûb gönderüp bundan akdem fasl-ı bahârda Rus-ı menhûsdan Dimitraş nâm la'în askeriyle nehr-i Ten'den gelüp kal'a-i Azak'ı mahsûr idüp hayli ceng olup bu kulları donanma ile varup hayli ceng olup küffâr-ı hâk-sâr perâkende olup Rus cânibinden tekrâr on bin mikdârı kâfir cem' eyleyüp yine kal'a üzerine gelüp cenge başlayacak karar idemeyüp firar idüp ammâ Çerâkise tâifesinden anlar ile müttefik dört yüz mikdârı kâfir nâgâh kal'aya segirdüp kal'ada yüzden ekall atlu bulunup çıkup ve piyâdesi müzâheret idüp ba'zısı katl olunup ba'zısı esir tutulup bâkisi firâr idüp ve mukaddemâ mahmiyye-i Haleb'de sancak inâyet olunup tarîk-i dalâlete sâlik olan Jane Beyi-oğlu Rus'u tahrîr idüp askerine dil olmuşdu. Mel'ûn-ı mezbûr ve bir karındaşı iki yüz yarar ceng eri gelüp Dimitraş'a vusûl bulup Çerkes berüden ve Rus nehirden tekrâr Azak'a hücum eylemeğe ittifak idüp ve zikrolunan Jane Beyi-oğulları dönüp Azak kurbüne gelüp nehirden gelicek Dimitraş'a te'hîr iderken ol cânibde bu kulları haber alup ale't-ta'cîl âdemler salup Rusla mü-lâkat olmazdan evvel ale'l-gafle basup ve ehl-i İslâm dahi varup atların sürüp sonra ceng-i azîm olup inâyet-i Hakk ile asâkir-i İslâm mansûr ve küffâr mahhûr, kimi kılıçdan geçüp ve kimi esir olup Rus dahi cür'et idemeyüp dönüp Jane Beyi Kansuk Bey'in ve bir karındaşın başları kesilüp mezkûrun oğlunun ve sipâhîlerinden ve Rusdan gelen başlar alâmet için gönderildi deyü bildirmişsin. İmdi ol vilâyeti hıfz için yedi pare gemi tedârük olunup irsâl olmuştur. Buyurdum ki:*

*Vusûl buldukda eger Azak'dır ve eger sâ'ir hıfz u hirâseti lâzım yerlerdir, a'dâdan gaflet câiz değildir. Tamâm-ı basîret üzre olup gemiler dahi vusûl*

<sup>7</sup> BOA, Mühimme Defteri, Nr. 3, h. 961.

*buldukta hıfz u hirâseti lâzım olan mahalleri eger gemi ile eger sâir ne vec-hile tedârük itmek lâzım ise hüsn-i tedârük idüp a'dâdan memleket ü vilâ-yete ve re'âyâya ve berâyâyâ zarar irişdürmeyüp gaflet ile bir vaz' sudûrundan hazer idesin. Muhtâc-ı arz olanı yazup bildüresin.*

Osmanlı Devleti'nin bölgenin emniyet ve huzuruna ne derecede önem verdiği peşpeşe gönderilen hükümlerden anlaşılmaktadır. Yeni bir hüküm Kefe Sancak Beyi'ne ve Azak kadısına gönderilmiştir. Devlet Giray Han'ın vaktiyle İstanbul'a gönderdiği arzında Azak'ta bulunan Ahmed Ağa ile Alike Ağa adlı kardeşler halka zulmettikleri için sürülmüşlerdi. Fakat bunlar bir müddet sonra dönmüşlerdir. Rus, Çerkes ve Nogaylarla işbirliği yaparak tekrar halka zulmetmektedirler. Bunlar "kalenin Rusların elinden kurtulması mümkün değildir" diyerek, halk arasında menfi propaganda yapmaktadırlar. Ayrıca halkı göçte teşvik etmektedirler. Devlet aşağıdaki 22 Nisan 1560 (22 Receb 967) tarihli hükümden anlaşılacağı üzere hadiseye el koymuştur<sup>8</sup>:

*Kefe Beyi'ne ve Azak Kadısı'na hüküm ki:*

*Hâliyâ cenâb-ı emâret-meâb Devlet Giray Hân Dergâh-ı mu'allâma mek-tûb gönderüp mukaddemâ kal'a-i Azak'da Ahmed Ağa ve Alike Ağa nâm ka-rındaşları mecma'-ı tezâvir ve menba'-ı telâbîs olup şirret ü şakâvetlerinden ahâlî-i vilâyet fûrûmânde kalup umûmen izhâr-ı acz itdükleri sebebden arz olunup hükm-i şerifle sürülmüşlerdi. Ba'dehû mürûr-ı eyyâmla girü bu vilâyet-lere duhûl idüp mezbûr Alike Tomruk dizdârı olup uslûb-ı sâbık üzre fitne vü fesâda şürû' idüp ahâlî-i vilâyet bir derece şekvâ eylediler ki kâbil-i tavsîf değildir. Ve mezbûr Ahmed Ağa ve Kemâl Küçük ve Uzun Emîr dimekle ma'rûf Ca'fer nâm kimesne Kal'a-i Azak'da mütemekkinler olup ahâlî-i kal'aya itdükleri zulmden gayrı Rus ve Çerkes ve Nogay nâm adûlarla mu'âmeleleri olup takviyetden hâlî olmayup ve ahâlî-i kal'ayı izlâl idüp âşî-kâre bâtul kelimât ile kal'a Rus elinden halâs olmak muhâldir, başınız tedârükün görüp evlâd ü evzâcınız kendü elinizle küffâr esîr eylemek husûsan cihetleriniz dahi şey-i kalildir deyü iğvâ virüp hisârı galebe kalmağa bâis olup ifsâddan hâlî değillerdir. Velhâsıl mezbûrûn-ı müfsidinin bu vilâyetde değil vilâyet-i âhara ne dâhil iderse zararları müretteb olmak mukarrer bilüp bu vilâyeti anlarun şerr u şûrlarından halâs kılup Bahr-i sefid cezâirlerinden bir cezireye irsâl olunalar deyü i'lâm idüp ve sâbıkâ irsâl olunan hükm-i hü-mâyûnun sûretin dahi bile göndermeğın buyurdum ki:*

<sup>8</sup> BOA, Mühimme Defteri, Nr. 3, h. 985.

*Vardukda onat vechile tetebbu' u tecessüs idüp göresin. Sâbıkâ emr-i şerifimle sürgün olan eger mezbûrlardır ve eger gayrıdır, anun gibi yerlerine gelüp girü temekkün ü tavattun itmiş kimesneler varsa ol asıl kimesneleri emr-i şerif-i sâbıkım mücebince amel idüp gönderesin.*

Yukarıda bahsedilen hadiselerden sonra Anadolu'da Karadeniz sahilleri zaman zaman Kazak taarruzlarından zarar görmeye başladı, Kazaklar XVII. yüzyıl başlarında teşkilatlanmaya başlamışlardı. Özellikle Zaporog Kazakları (Türk kaynaklarında Sarıkamış Kazakları) Hatman denilen liderlerinin başında Ukrayna arazisinde toplanıyorlardı. Bunlar şaykalarla Osmanlı Devleti sahilleriyle, Kırım sahillerini taciz etmekteydi. Karadeniz bölgesinin zengin ve mamur şehirlerinden biri olan Sinop Ağustos 1614'te bir Kazak akımına hedef oldu. Kazak akıncıları şehirde önemli tahribat yaptıkları gibi, bir çok esir de alıp götürdüler<sup>9</sup>. Bu hadise Sadırazam Nasuh Paşa'nın azl ve idamına sebep olmuştur. Kazaklar daha sonra takip edilmişler ve cezalandırılmışlardır.

Kazakların 20 Temmuz 1624'te İstanbul Boğazı'na kadar gelip boğazda Yeniköy ve Sarıyer'e çıktıkları ve yağmalar yaptıkları da Osmanlı tarihinde meşhur hadiselerdendir. Bu hayreti mucip hadise İstanbul'da büyük şaşkınlık ve öfke yaratmıştır<sup>10</sup>.

Bundan sonra Karadeniz'de Osmanlı sahilleri Kazak tehdidi altına girmiştir. Osmanlı donanması da daima açık denizde nöbet tutmuştur. Nitekim 1625 yılında Karaharman hizasında açık denizde 350 adet şayka ile karşılaşan Osmanlı donanması galip gelmiştir<sup>11</sup>.

Kazak halkının devlet kurma çalışmalarında Osmanlı Devleti'nin yardımlarını görüyoruz. Kazak topraklarının Rus ve Leh akınları ile karşı karşıya kalması üzerine Kazak Hatmanı Wichowski, Ruslarla mücadele için Kırım Hanı Mehmed Giray'dan yardım istedi. Han da Ferraş Bey adında bir kumandanını Rus ordusu üzerine sevkmişti. Tatar kuvvetleri 10 bin kişilik bu orduyu mağlup etti. Bu seferde Osmanlı kuvvetleri de bulundu. Bu ilk Osmanlı-Kazak ittifakıdır<sup>12</sup>. Bundan sonra Osmanlı-Kazak işbirliği devam

<sup>9</sup> Peçüyi, *Tarih*, II, İstanbul 1283, 342; Naima, *Tarih*, II, İstanbul 1280, 117-118.

<sup>10</sup> Naima, *Tarih*, II, 340.

<sup>11</sup> Naima, *Tarih*, II, 356-359.

<sup>12</sup> Naima, *Tarih*, VI, 409-416.

etmiştir. Nitekim 1663 yılındaki Uyvar muhasarasında 15-20 bin kadar Kazak atlısı da bulunuyordu.

1672 yılında IV. Mehmed'in Lehistan seferine çıkmasının sebebi, Sarıkamış, Barabaş ve Potkal adlarıyla 3 gruba ayrılan Ukrayna Kazaklarının himayesi içindir. Osmanlı Devleti Kazakların yardım talebi üzerine bu seferi açmıştır. Bilindiği gibi Kazaklar bu tarihe kadar Lehistan ve Rusya arasında ezilmişler ve bir türlü kendi devletlerini kuramamışlardı. Bunun üzerine Kazak Hatmanı Doroszenko (Osmanlı kaynaklarında Doreşinko) önce Kırım hanına sonra Osmanlı Devleti'ne meyletmiştir. IV. Mehmed, Hatman Doreşinko'nun yardım talebi ile bizzat ilgilendi. Onun zamanında Osmanlı-Ukrayna münasebetleri en zengin devrini yaşadı. Hatman, İstanbul'a elçi gönderip resmen Osmanlı tabiyetine girmiştir. Ukrayna'nın bir Türk sancağı haline getirilmesini ve kendisinin de sancak beyliğine tayiniyle himayesini istemiştir. Bu talep derhal kabul edilmiştir. Doreşinko sancak beyi olmuş ve sancağa 6 bin asker gönderilmiştir. Hatta Hatman Doreşinko'ya devlet tuğ, tabl ve alem göndermiştir. Lehistan kralına gönderilen Nâme-i Hümâyûndan anlaşıldığına göre Ukrayna, Osmanlı Devleti'ne bağlı diğer ülkeler gibi Havza-i emn ü âmâna dahil olmuştur. Lehistan'ın tecavüzlerinin devamı üzerine tekrar sefere karar verilmiş ve Kırım Hanı Selim Giray da çağrılmıştır<sup>13</sup>. Bunun üzerine Lehistan, Kazak hatmanını âsi gibi kabul etmiş ve üzerine kuvvet göndermiştir. Osmanlı Devleti bu haber üzerine, Lehistan Kralı Michel Korybut Wisnioviecki'ye tehditvarî bir Nâme-i Hümâyûn gönderip Ukrayna'ya müdahaleden vazgeçmesini ihtar etmiştir. Buna mukabil kral da padişaha bir mektup göndermiştir. Kral mektubunda seleflerinin barışa riayet ettiklerinden ve Kazak tecavüzlerine engel olma gayretlerinden bahsetmiştir. Ukrayna'nın Lehistan'a âit olduğunu da iddia etmiştir. Ayrıca Doreşinko'nun hâin olduğunu da bildirmiştir<sup>14</sup>. Bu mektuba cevabı sadriazam Fazıl Ahmed Paşa vermiştir. Sadriazam kralın iddialarını reddetmiştir<sup>15</sup>.

IV. Mehmed bizzat ordunun başına geçip, Sadriazam Fazıl Ahmed Paşa da maiyetinde olduğu halde 4 Haziran 1672'de Edirne'den Lehistan'a hareket etti. Türk ordusu Podolya eyaletinin merkezi Kamenîçe kalesine yöneldi. Ordu yolda iken Kırım Hanı Selim Giray ile Kazak Hatmanı Doreşinko da

<sup>13</sup> Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, İstanbul 1928.

<sup>14</sup> Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 569-570.

<sup>15</sup> Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 570-572.

500 Kazak askeriyle gelip orduya katıldı<sup>16</sup>. 18 Ağustos 1672'de kale önüne varıldı. Kale 8 günde vire ile fethedildi. Kaleyi teslim işi 5 madde ile gerçekleşti. Bundan başka Lemberg, Bucaş, Yazlavitse, Zolotank, Lublin, Belezice, Kulandon, Bozanowa ve İzvança kaleleri ile palangaları mukavemetsiz alınmıştır. Bu sırada Lehli kumandan Jean Sobieski taciz hareketlerinde bulunmuştur<sup>17</sup>.

Bundan sonra Lehistan barış istemiştir. Yapılan Bucaş Anlaşması'na göre (18 Ekim 1672) Podolya Eyaleti Osmanlı Devletine terkedilmiş, Ukrayna'da Türk nüfuzu kabul edilmiştir. Lehistan yılda 220 bin duka altın ödemeye mecbur tutulmuştur. Leh kralı ise Hatman'a dostâne muameleye mecbur kalmıştır. Ancak Lehistan'da Diet meclisi bu şartları ağır bulup kabul etmedi. Nitekim Jean Sobieski Türk ordusu çekildikten sonra bazı kaleleri geri almıştır. Bu defa IV. Mehmed ikinci defa Lehistan seferine çıktı. Türk ordusu mağlup oldu. Askerî bakımdan önemli bir kale olan Hotin, Leh kuvvetlerine teslim oldu (1673)<sup>18</sup>.

Diğer taraftan Ruslar, fırsatı değerlendirip Ukrayna'ya taarruz ettiler. Kazak şehirleri olan Czerkas, Kaniow ve Corsum'u işgal ettiler. Dorişenko'nun merkezi olan Cehrin kalesini muhasara ettiler (1674). IV. Mehmed, Hacıoğlu Pazarı'ndan hareketle 8 Ağustos'ta Ukrayna'nın İspel Ovası'na girdi. Dorişenko'yu Rus muhasarasından kurtarmak üzere Kırım Hanı Selim Giray gönderildi. Bu haberi alan Rus ordusu kale önünden firar etti. Bu zaferden sonra Buğ (Aksu) nehrinin her iki sahilinde 32 gün kalan IV. Mehmed, bölgede durumu güçlendirdi. Yeni kaleler inşa edildi. Birkaç yıl sonra Rus tecavüzleri tekrar başladı. IV. Mehmed yeni bir sefer için Dîvân-ı Hümâyûnu topladı. Sefer kararı verildi. Hazırlıklar başlamış iken Rus Çarı Kırım hanı vasıtasıyla barışa razı oldu (1681). Dinyester-Dinyeper (Turla-Özü) arasındaki arazi Osmanlı hâkimiyetine dahil edildi. Kief Ruslara bırakıldı<sup>19</sup>.

IV. Mehmed Ukrayna'nın siyasî durumuna özel bir önem vermiştir. Bu devirde Osmanlı Devleti'nin iç durumunun pek iyi olmadığı düşünülürse;

<sup>16</sup> Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 588-590.

<sup>17</sup> Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 590-592; 601-603.

<sup>18</sup> Râşid, *Tarih*, I, İstanbul 1282, 311-313; M. Cavid Baysun, "Mehmed IV", *İA*, 551-552.

<sup>19</sup> Osmanlı tarihinde önemli bir yer işgal eden Ukrayna, bir eserde "Zikr-i Memleket-i Ukrayna, evsâf-ı gürûh-ı Kazak, âdet-i kavm-i Kazak" olarak da yer almıştır. Bk. Süleymaniye Esad Efendi Ktb. nr. 2044 den naklen Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartunlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *Tarih Dergisi*, Sayı 19, İstanbul 1964, 115-140.

padişahın verdiği önemin derecesi anlaşılabilir. Zira Osmanlı Devleti, İran savaşlarını yeni bitirmiş, Celâli isyanlarıyla uğraşmış ve Girit seferini yeni tamamlamıştı. IV. Mehmed seferden pek hoşlanmamasına rağmen, bu uzak mesafelere gidebilmiştir. Üstelik Lehistan ve Rusya gibi iki büyük düşmanla çarpışmayı göze almıştır. Bu sûretle Podolya ve Ukrayna'nın emniyeti sağlanmıştır. Bölge teşkilâtlandırılmış ve Osmanlı câmiasına dâhil edilmiştir. Bu fetihlerle Osmanlı Devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Ancak bu mutlu devir Karlofça Andlaşması'na (1699) kadar devam etmiştir. Muahedenin Lehistan ile ilgili üçüncü maddesine göre Kamenice'deki asker kaleden çıkarılarak Lehistan'a terkedilmiştir. Ukrayna ve Podolya da boşaltılarak Lehistan'a verilmiştir. Osmanlı-Ukrayna münasebetlerinde ortaya çıkan önemli bir husus da Rus Çarlığı'nın büyümekte oluşudur. Osmanlı Devleti bu tehlikeyi anında görmüştür. Bu yüzden Ukrayna üzerinde azamî dikkat sarfetmiştir. Yıllarca sürdürdüğü savaşlarda başarılı olmuş ise de mesafenin çok uzak oluşu, bölgedeki nüfuzunun sürekliliğini engellemiştir. Buna Dorişenko'nun kaypak siyasetini de ilâve etmek yerinde olur.



## KIRIM HANLIĞI KADI SİCİLLERİ BULUNDU

HALİL İNALCIK

Kırım'ı istilâ eden Rus ordularının Hanlık merkezi Bahçesaray'da Kırım Tatar Kültürüne ait eserleri, bu arada kütüphane ve arşivleri kasden yaktıkları biliniyor. Fakat yine de bazı arşiv koleksiyonlarının ve kitapların bu tahriplerden kurtulup günümüze kadar geldiği anlaşılıyor. Bu kalıntılardan, St. Petersburg'da Etnografya Müzesi Türk-Tatar bölümünde, Kırım kadı mahkeme sicillerinin saklandığı uzun zamandan beri biliniyorsa da, bu arşiv üzerinde şimdiye kadar esaslı bir araştırma yapılamamıştır. Bu belge koleksiyonunu St. Petersburg'da görmüş olan rahmetli Prof. Bekir Çobanzâde, Okuv İşleri dergisinin no. 4-5'de yayınladığı "Okuv İşlerinde Ameliyat ve Nazariyat: Leningrad'da Kırım Hazineleeri" adlı yazısında bu arşivden kısaca haber vermiştir. Koleksiyonun I. cildinin kapağındaki notu Çobanzâde olduğu gibi nakleder. Bu not şöyledir: "Kırım Hanları zamanında toprak tasarrufu belgelerine ait olup Arapçaya çevrilmiş olan eski Tatar Kadıasker Defterleri". Çobanzâde, haklı olarak bu notta yapılan yanlışları düzeltmiştir. İlkin, bu belgelerin dili Arapça değil, Osmanlı Türkçesidir. İkincisi, toprak tasarrufundan ziyade, bu gibi kadı sicillerinde gördüğümüz her çeşit hukukî sorunla ilgili hüccet, sened ve ölenlerin terekelerini içerir ve yer yer kadılık işlerini ilgilendiren Han yarlığı-fermanlarının kopyalarını verir. Yazar, bu belgelerin Hanlık döneminin kanunları, idarî, hukukî kurumları, o dönemin siyasî, içtimaî ve iktisadî hayatı üzerinde kesin bilgiler sağladığını işaret eder ve üç belgenin tam metnini verir. Çobanzâde'ye göre kullanılan dil, o zaman Hanlık divanında kullanılan dil, yani Osmanlı divan dilidir. Çobanzâde'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, o zaman Kırım'a ait bu ve başka materyaller (meselâ Hüseyin Kefevî'nin *Râznâme* adlı eseri) St. Petersburg'da *Etnografi Müzesi*'nin Türk-Tatar bölümünde saklanıyormuş.

Kırım Hanlığına ait bazı belgelerin, Kırım'da Gaspıralı Kütüphanesi'nde saklı bulunduğunu, Dr. Hakan Kırımlı'dan öğrenmiş bu-

lunuyordum. 1994 yılının 16-21 Mayıs günleri Kırım'ı ziyaretim sırasında adı geçen kütüphaneye gittim<sup>1</sup>. Kütüphane Müdürü sayın Naciye Tairova bana 61 ciltlik koleksiyonu gösterdi ve bunların üzerinde çalışmam için hiçbir yardımı esirgemedi. Bu 61 cilt, orjinalleri değil, tarih sırasıyla yapıştırılmış fotokopilerini içeriyor; fotokopiler genellikle iyi okunur durumdadır. Naciye Tairova'nın anlattıklarına ve sonradan mektupla verdiği bilgilere göre, koleksiyonun Gaspıralı İsmail Bey Kütüphanesi'ne gelmeden önceki serüveni şudur. II. Dünya Savaşı'ndan önce koleksiyon Yalta Şark Müzesi'nde *Krimski Naučno-Issledovatel'skiy* (Kırım Araştırma Enstitüsü)nde saklanıyormuş. Kırım Devlet Arşivi Müdürü Stepanova Antonina'nın anlattığına göre, Mayıs 1944'de Kırım Tatarlarının toptan sürgün edilmesiyle beraber, Tatarlara ait her çeşit kültür kalınularının da yok edilmesi için gizli bir emir gönderilmiş; o zaman koleksiyon, Kırım Devlet Arşivi'ne getirilmiş. O zamandan 1992 yılına kadar kutular içinde bu arşivde saklanmış. 1992'de Arşiv Müdürü Antonina, ciltlerin kaloriferci tarafından ocağa atılıp yakıldığına tanık olmuş ve yakılmadan kalan ciltlerin Kırım Müzesi'ne verilmesini sağlamış. Ancak Müze idaresi, prensip olarak Müze'de yalnız bu gibi belgelerin kopyalarını değil, orijinallerini saklamayı benimsediğinden bu fotokopi ciltleri, Müze Müdürü Enver Abdullayev'in tavsiyesi üzerine, yeni açılan İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'ne verilmiş. Böylece, 1992'de koleksiyon bu kütüphanenin malı olmuş.

Ünlü Rus orientalisti B.A. Gordlevskiy'nin 1968 tarihli bir makalesinde haber verdiği<sup>2</sup> başka bir tarih hazinesi, ihtimal bugün *Yalta (Ialta) Müzesi*'nde araştırıcısını beklemektedir. II. Dünya Savaşı'ndan önce Kırım'ın incisi bu güzel şehirde bir *Şark Müzesi* varmış ve müdürü Yahya Kemal bey adında bir Kırmılı imiş. 1944 sürgününden sonra bu müze ortadan kalkmış ve kitaplar kutular içinde Rus Müzesi'ne nakl olunmuş. Gordlevskiy'nin bildirdiğine göre, burada çok değerli yazmalar saklanıyordu. Aydar (Haydar) Emirov'a göre, belki de bu hazine hâlâ oradadır. Yazık ki, Yalta'ya gidip bunları araştırarak zamanım olmadı.

<sup>1</sup> Bu kütüphane Şubat 1991'de eski Rüşdiye Mektebi binasında açılmış olup *Kırım Tatarları Meclisi*'ne bağlıdır ve onların en önemli kültür merkezlerinden biridir. Kütüphane, Türkiye'den kitap bağışları beklemektedir.

<sup>2</sup> "Rukopisi Vostochnogomuzeja goroda Yaltı" (Yalta şehri müzesinde bulunan el yazmaları) Akademia Nauk, CCCP, *Seçilmiş Eserler*, cilt IV, 257-261.

Gaspıralı Kütüphanesi'ndeki vesika koleksiyonuna gelince, resmî yazıda 72 defterden söz ediliyorsa da, bugün koleksiyonda 5-7, 12, 39, 41-3, 50, 63, 69-70 no.lu ciltler nokсандır ve bugün kütüphanede yalnız 61 cilt fotokopi mevcuttur. Noksan ciltler belki kalorifer kazanına gitmiş olanlardır. Ukrayna Akademisi *Institute of Oriental Studies* üyelerinden Dr. Victor Ostapchuk, bu koleksiyonun bir mikrofilm kopyasını Ukrayna Arşivi için aldığını ve bir kopyasını da Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi'ne göndereceğini bildirmişti<sup>3</sup>.

Koleksiyonun ilk ve son cildini incelediğimizde, belgelerin, I. cildin ilk belgesinin Ramazan 1022/Ekim 1618 tarihinden 72. cildin son belgesinin tarihi olan Cemâziyelâhîr 1163/16 Mayıs 1750'ye kadar 142 yıllık dönemi kapsamakta olduğunu görmekteyiz. Bu arada, 1018/1609 yılına ait yarlıklar da kopya edilmiştir. St. Petersburg'daki asıl koleksiyonda öteki yıllara ait orijinal ciltler de mevcut olabilir<sup>4</sup>. Biz orijinal koleksiyonun bulunup incelenmesini bekleyerek, elimizdeki bu 61 cilt fotokopi üzerinde birkaç gün içinde yaptığımız hızlı taramada ilginç görüp kopya ettiğimiz belgeleri, koleksiyonun önemini anlatmak üzere burada yayınlamaktayız.

### Bazı Sicil Defterlerinin Mukaddimeleri

24 no.lu Defter:

قد وقعت هذه الصكوك والسجلات في نوبة تراب اقدم العلماء العظام  
ابو السعود بن محمود القاضي بياغچه سراى المحروسة في عصر سليم كراى خان  
ابن بهادر كراى خان خلدالله خلافته الى انقراض الدوران سنة ثمانين و ثمانمائة  
والف من الهجرة النبوية عليه افضل التحية تحريراً في اوائل شهر جمادى الاولى  
توكلى على خالقي عفى عنه العاقى بمنه وكرمه العاقى  
محكمة متعلقة ناحية سجلا تيدر سلفمزم مصطفى افندى وفقيرك تبلى وقتلرنده  
تدوين اولئمشدر

(v. 1)

<sup>3</sup> Bu mikrofilmler, 24 Mayıs 1995'de T.C. Dışişleri Bakanlığı eliyle teslim alınmış ve Bilkent Üniversitesi Halil İnalçık Koleksiyonuna konmuştur. Araştırmacıların incelemesine açılmak üzere düzenlenmektedir. Bilkent Kütüphanesinin izniyle, Devlet Arşivi ve Kurumları, buradan mikrofilmlerin kopyalarını alabilirler.

<sup>4</sup> Leningrad'daki asıl koleksiyonu görmüş olan Çobanzâde'nin I. ciltten naklettiği Rusça not gösteriyorki, koleksiyon bu ciltle, yani 1613 yılı ile başlamaktadır. Çobanzâde son cildin tarihini vermemiştir.

25 no.lu Defter:

في زمن ..... مراد كراى خان ابن مبارك كراى سلطان ابن سلامت  
كراى خان ..... ابراهيم المبتلى بقضاء قره صو .... في غرة شهر رمضان المبارك  
لسنة ١٠٩٤

(s. 1)

قد سوده .... في زمن .... حاجى كراى خان بن قريم كراى سلطان  
ابن سلامت كراى خان .... عبد العلام المبتلى بقضاء قره صو المحمية قد وقع  
الضبط و التحرير في يوم خامس عشر من شهر صفر الخير لسنة خمس وتسعين  
والف من هجرة من له العزو الشرف تم بالخير لسنة ١٠٩٥ خلافة حاجى كراى  
خان ادام الله عمره لسنة ١٠٩٥

(s. 86)

.... في زمن سليم كراى خان ابن بهادر كراى خان .... في نوبة ....  
احمد المبتلى بقضاء قره صو في غرة محرم ١٠٩٦

وقعت هذه الصكوك المرعية والسجلات الشرعية في نوبة العالم الفاضل  
السيد عارف افندى القاضى بالجند المنصور الخانى وفي سلطنة اكرم الخاقان سليم  
كراى خان ابن بهادر كراى خان ابدالله تعالى عمره ودولته الى انقراض الدوران  
لسنة تسع وتسعين والف من غرة جمادى الاولى

72 no.lu Defter

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم رب يسر ولا تعسر  
رب تمم بالخير قد وقعت هذه الجريدة الشرعية والصكوك المرعية في نوبة اضعف  
العباد فتح الله القاضى بياغچه سراى المحروسة عفى عنه العاقى وفي سلطنة اشجع  
الزمان السلطان ابن السلطان ارسلان كراى خان ابن دولت كراى خان ابدالله  
دولته الى انقراض الدوران جرى ذلك وحرر في اليوم التاسع من جمادى الاخر  
سنة ثلث وستين ومائة والف

(v. 1)

## B E L G E L E R

## 1

خانلق کتابدن قانون بو علی سینا الحاج شیخ افندی [یه] ویریلوب غفلت اولتمیه دیو کتب اولندی

## 2

حاجی احمد اغا ییلیقجیسی اورتان اودقان بن عبدالله مجلس شرعه دیوان کونیندن عثمان بن باقی نام کمسنه محضرنده تقریر کلام ایدب نهر صالحیرده چاچاینکیکی جماعتندن قولیکی بن قوشای نام کمسنه کندو ملکنندن اولان اله ایاق قلعه سی ترییه سندن طوغمش کوك اله باشلی آتن بکارعی ایچون ویرمش ایدی یلیقیدن کچن سنه سرقة اولتمش ایدی مزبور قولبکنک مزبور کوك اله باشلی آتن اشبو عثمان النده بولدم بالشرع طلب ایده رین مالکی بنم حفظمده ایکن سرقة اولتمغین بندن طلب ایده جکدر حالا غزاده در بن طلب ایدرین سؤال اولنسون دیومزبور وصفلو عثمانده اولان آتی احضار ایتدیروب اشبوآتدر دیودعوی ایتدکده مزبور عثماندن سؤال اولندقدده اشبوآتی مزبور قریه دیواندن حیدر غازی بن محمد شاه دیوانه بر آت ویروب اول بکابو آتی ویردی واون فلوری دخی ویرجک ایدی بوندن غیرى نسنه بلمزین دیو مدعای سالف الذکری انکار ایدیجک مدعی مزبور اورتان اودقاندن مدعاسنه موافق بینه طلب اولندقدده جماعت چاچاینکیکدن نوری بلی بن جانبای وجماعت قوکرآتدن محمد صوفی بن اخمار حافظ مدعای مزبوره موافق اداء شهادت شرعیه اتدکلرنده شهادتلی حیز قبولده واقعه اولوب مزبورات مزبور عثمان الندن الیویریلوب راعی مزبور اورتان اودقانه تسلیم ایتدیرلدوکی غب الطلب کتب اولندی تحریراً فی التاسع والعشرين من رمضان المبارك سنه اثنین وعشرين والف

شهود الحال : عثمان يازيجي هاشم افندی عبد الجبار ابن سفر خليفة  
المؤذن خسرو بن عبدالله وغيرهم

Ö Z E T : Yılkıcı Ortan (?) Odkan, Koşay oğlu Kulbeği'ne ait Gök Alabaşlı atın bir yıl önce sürüden çalınmış olduğunu, sonra atı Divan köyünden Osman elinde bulunduğunu, sahibinin atı kendisinden isteyeceğini ifade ederek atın kendisine teslimini istiyor; at getiriliyor, davacı o at olduğunu söylüyor; Osman'a sorulduğunda ben bu atı Divan köyünden Haydar Gazi'den karşılığında bir at verip aldım, ayrıca bana on flori verecekti, bundan başka bilgim yoktur, yanıtını veriyor. Bunun üzerine at çobanından kanıt isteniyor. İki kişi onun iddiasına tanıklık ediyorlar, Şeriat kurallarına uygun olarak yapılan bu tanıklık üzerine kadı atın at çobanına verilmesine hükm ediyor ve atın ona verildiği sicile yazılıyor.

Y O R U M : At sahibi seferdedir, giderken atını bakmak üzere yılkıcı Ortan'a bırakmış. Yılkıcı, at sürüsü sahibi Hacı Ahmed Ağa'nın yılkıcısıdır. Kırım Türk-Tatar yüksek sınıfının en önemli serveti at sürüleridir. Hacı Ahmed Ağa'nın bir at sürüsü vardır ve sefere gidenlerin atlarını da saklamak üzere sürüsüne almaktadır. *Gök Alabaşlı* adı verilen çalınmış at, besbelli bir cins atur, değerlidir. Davalı atı kendisinin çalmadığını, köylüsü Haydar Gazi'den aldığını iddia ediyor. Bu zat, Divan Köyüne adını vermiş önemli bir kişi olmalıdır. Her ne ise, kadı, tanıkların tanıklığı üzerine atı yılkıcıya geri verdiriyor.

## Canbek Giray Han'ın Yarlığı, 1612 Nisan

## جانبک کرای خان سوزم

قدوة القضاة والحكام عمدة الولاية الاسلام بالفعل كوزلو افنديسى  
 وقره صو افنديسى وفرحكرمان قاضيسى وقرم افندسى وسایر قضاته باسرههم  
 اعلام يرليغ شريف اولدرکه قضاالرکوزده کندکوز اوليوب سجل و حجتده  
 ورسم قسمتده حد محدوددن زياده تعدى اوزره حرکت ايدنلرى استخدام ونائب  
 ايلدکلرکوز مسموع شريفمز اولوب بيوردم که من بعد نفس قضاکوزده  
 بالذات کندکوز مصالح مسلمينه مقيد اولوب کندکوز اولمدقچه اهل علم  
 وصاحب حلم وکتب سجلات و قسمت خصوصلرنه رسوخ اوزره اولنلرى  
 استخدام ايده سز وزياده تنبيه ايدوب سجله سکز اقچه وصورتنه اوتوز ايکى  
 اقچه و قسمت مواريثده قرقدہ بردن بر اقچه زياده الميوب محضريه دخى بيله  
 حساب اولنه بوندن [غیرى] يافته اقچه سى ديو الميه لر وعتاق نامه يه برغروشدن  
 زياده الميه لر و وجه مشروح اوزره نائبلرکوزه محکم تنبيه تاکيد ايده سز  
 وکندکوز دخى تحت قضاکوزده اولان فقرا ايله منوال مشروح اوزره معامله ايده  
 سز ورسوم و عوايدده تعدى ايلميه سز شويله که ذکر اولناندن زياده فوق العاده  
 رسومدن و عوايددن طمع خامه دوشوب تعدى اولنه سبب عزلکز بيلوب اکا  
 کوره اجراى شرع شريفده مجد وساعى اولاسز نايکز ايتدکلرى محضا کندکوزه  
 عايد اولوب کنديلرکوز مؤاخده اولورسز نائب بهانه اولمق احتمالى يوقدر منوال  
 مزبوردن نائبک تعديسى دخى موجب عزلدر شيله بيله سزبو مقوله کمسنه لرى  
 استخدام اتميه سز قضا کوزه کندکوز مقيد اوله سز و مرسوماتدن (موهرياتدن)  
 وحکم اولناندن مطلقارسم ديو [نسنه] الميه سز و نائبلرکوزه تنبيه ايدوب بهره  
 الدرديه سز همان سجل اقچه سى صورت اولورسه صورت سجله اوتوز ايکيدر  
 بوندن زياده التمه و وصيت و وقف و بدل اقچه لرندن دخى رسم سجل ديو  
 بر حبه الميه سز والدرديه سز و نايکز ايده سبب عزل بيله سز اکاکوره  
 مقيداوله سز شويله بله سز ديو يرليغ شريف ويرلدى تحريراً فى اواخر صفر المظفر

Ö Z E T : Canbek Giray Han'ın yarlığı, 1021 Safer sonları/1612 Nisan sonları.

Gözleve, Karasu, Ferah-Kerman, Kırım ve öteki kadılıklara gönderilen bu yarlığda, mahkemelerde kadıların halkın işlerini nâiblerine bıraktıkları ve bunların sicill, hüccet ve resm-i kısmet harçlarını haddinden ziyade aldıkları belirtildikten sonra kadıların işleri kendileri görmeleri, nâib kullanmak gerektiğinde bilgili ve insafli kimseleri seçmeleri emredilmekte ve alınacak resimlerin hadleri saptanmaktadır. Buna göre resimler:

<i>Sicill için</i>	8
<i>Sûret için</i>	32
<i>Kısmet-i mevâris için</i>	kırk akçada 1 akça
<i>Itaknâme için</i>	1 kuruş

Bu resimlerden başka, fazladan *muhziriyeye* ve *yafta akçası* adıyla para alınması yasaklanmıştır. Hükümlerden ve mühür gereken belgelerden resim alınmaz; vasiyet, vakf ve bedel akçası da resimden muafur. Bu emre aykırı olarak fazla resim alan kadıların azl olunacağı bildiriyor. Nâiblerin davranışlarından kadılar sorumludur,

*Sicill* : bugün noterlerin yaptığı hukukî tescil işidir.

*Sûret* : mahkeme defterine kayıtlı sicilin kopyası istenirse ayrıca resim verilir.

*Kısmet-i mevâris*: mahkeme yoluyla yapılan miras taksiminde akça üzerinden değerlendirilen mallar ne kadar bir yekûn tutarsa bunun kırkta biri resim olarak alınır.

*Muhziriyeye*: miras taksiminde ilgilileri mahkeme huzuruna çıkaran muhzir için ayrıca bir resim istenmesi âdet olmuşsa da, bu yasaklanmıştır. Keza yasaklanan *yafta akçası* miras taksiminde verilen belge için alınan bir resim olmalıdır.

Mahkeme defterlerine kaydolunan vasiyet ve vakıfdan resim alınmaması emrolunmuştur.

Y O R U M : Bu yarlığı gönderen I. Devlet Giray Han'ın torunu II. Canbek (Canibeg) Giray Han 1610-1623, 1624 ve 1627-1635'de üç defa Kırım tahtına çıkmıştır. Yarlığ, 1612 Nisan tarihi taşıdığına göre ilk hanlığına attır. Mahkemede kadı tarafından alınan resimler, gerek Kırım'da gerekse Osmanlı imparatorluğunda halkın en çok sızlandığı konulardan biri idi. Hükümdarların halka âdil görünmek amacı ile bu gibi resimleri bir düzen



altına almak için kanunlar çıkardıklarını ve bazan son derece sert önlemlere baş vurduklarını biliyoruz. Yıldırım Bayezid'in kadıları bir evde toplayıp yakmak istediği hakkında, Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da bulunan halk rivâyeti bu bakımdan ilginçtir. Osmanlı padişâhlarının kadıları teftiş için vilâyetlere gönderdikleri müfettişlerin raporları Topkapı Sarayı arşivinde ortaya çıkmıştır. Mahkeme resimlerini düzenlemek üzere Fatih Mehmed, Kanunî Süleyman ve I. İbrahim tarafından çıkarılmış kanunlar tarafımızdan özetlenmiştir<sup>5</sup>. Bu gibi düzenlemelerin, özellikle, hükümdarların kamu oyunu kazanmaya muhtaç oldukları dönemlerde çıkarıldığını saptamaktayız. Osmanlılara öteki hanlardan daha çok tâbîlik gösteren Canbek Giray Han, Kırım'da mırzalara karşı halkın sevgisini ve desteğini kazanma gereğini anlıyordu.

Bu yarığda kadıların işleri, atadıkları nâiblere bıraktıkları belirtiliyor. Kadılar, merkez kaza mahkemelerinde ve nâhiyelerdeki mahkemelerde kendilerine vekil olarak nâib tayin ederlerdi. Bu nâibler, onlara karşı sorumlu olup hükümet karşısında onların davranışlarından yalnız atayan kadı sorumlu olurdu. Bilgisiz ve açgöz nâibler adâlet düzenini bozan başlıca sebeplerdendi. Çoğu zaman kadıların, fazla resim toplamakta onları kullandıkları da bir gerçektir. Halkı soymakta onlar işbirliği halinde idiler. Evliyâ Çelebi, kadıların gelirinden söz ederken, her şehir ve kasabada onların adâletle şu kadar, zulümlerle onun iki üç katı gelir topladıklarını kaydetmiştir. Canbek Giray'ın yarığı, kuşkusuz bu gibi kötüye kullanmaları önlemek için çıkarılmış kanun niteliğinde bir hükümdar emridir.

Bu yarığdan Kırım Hanlığında *efendi* unvanı taşıyan büyük kadıların Gözleve (Közlev), Karasu, Farah-Kerman ve Kırım şehirlerinde bulduklarını öğreniyoruz.

Bu hanlık yarığında belirlenen mahkeme resimleriyle I. İbrahim (1640-1648) zamanında Osmanlı mahkeme resimleri karşılaştırıldığında:

	Osmanlı (akça olarak)	Kırım
Sicill	12	8
Sûret	32	25
Itâknâme	66	1 gurus (125 akça)
İmza	12	-

<sup>5</sup> "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, II/ 3-4 (1967), 78.

## Gazi Giray Han Yarlığı, 1609 Haziran

بويرليغ بليغ سعادت تبليغمز الوب تورغان عمومك لوركان (؟) عبدى  
 اغا وجام ورمضان وحمزه وبالى وديكر بالى و محمد و مصطفى واحمدبيك  
 وسفريبك وغير بيوك وكوچك وعلى بك و براق كوله اهاليسندن عموما اعيانى  
 بوندن اسبق درسعادتكمه كلوب صارى قياساكنلرندن دعاكويلريمز دن يعقوب شيخ  
 وحاجى محمد خليفه و غيريلرندن شكاييت ايدوب خلاف شرع وخلاف قانون  
 قيونلريمزدن هر قوزى قيوندىن قيون باشنه برر اقچه قيون حقى المى استرلر قانون  
 اوزره ششلك ويرردك زياده بر نسنه ويرمزيدك بدعت سيئه احداث ايدوب  
 بزى رنجيده ايدرلر زمان عدالتكزده اولماسون رفع اولماسن رجا ايدرور والآن ظلم  
 صريحدر و بدعتدر ديو اظهار تظلم اتدوكلرى باعثدن بدعت سيئه اولدوغى  
 معلوم پادشاهاتم اولغين مجدداً امر شريفم ويردوم ويوردومكه بالفعل قاضى  
 عسكرمىز اولان اعلم العلماء وافضل الفضلاء عبدالله افندى زيد فضله اشبو حكم  
 شريفم سجل ايدوب شرع شريف طرفندن دخى مؤكد صورت سجل ويروب  
 ششلكدن زياده بر اقچه وبر حبه بر نسنه ويرلميه اول بابده براق آلى و اوتوز  
 سكانك قيونلرينه وجميع قيونلردن زياده قيون حقى طلب اولتميه بو ديارده قيون  
 حقى اولدوغى بالذات كندى معلومزدر برخان زماننده اولنش دكلدر بزوم  
 زمانزده دخى اولمزددر هر كيم احداث ايدرسه كندوسنه ايودكلدر بروجله  
 وبرطريقله قيون حقيجون درسعادتتمدن يرليغ النورسه عمل اولتميه اشبو  
 امر شريفمله عمل اولنه هر كيم مخالفت ايدرسه حقندن كلنور شويله بله لر علامت  
 شريفمه اعتماد قيلالر تحريراً فى او ايل شهر ربيع الاول سنه ثمان عشرة والف  
 بمقام باغچه سراى

(Cilt I, v. 83)

Ö Z E T : Barak-Köle köyü ileri gelenleri hanlık divanına gelip koyun ve kuzu başına bir akça *koyun-hakkı* alınmasından şikâyet ederler. Evvelce âdet olarak yalnız (sürü başına) bir şişlik (şişek ?) verilir, başka bir şey verilmezken, Sarıkaya'dan ulemeden Yakub Şeyh ve Hacı Mehmed Halife ve baş-

kaları koyun başına bir akça almak isterler. Halk bunun Şeriat ve kanuna aykırı bir bid'at olduğunu ileri sürerek kalkmasını isterler. Bunun üzerine Han bu yarlığı Kadıasker Abdullah Efendi'ye göndererek şişlikten başka hiç bir şey verilmemesini emreder ve böyle bir vergi alınmasını kesin biçimde yasak eder; almak isteyenlerin cezalandırılacağını ilân eder. Yarlığı Kadıasker tarafından mahkeme defterine tescil olunacak ve isteyene bundan bir kopya verilecektir.

Y O R U M : Kırım'da, Osmanlı ülkesinde olduğu gibi, *koyun hakkı* olarak koyun başına yarım veya bir akça vergi alınmasına kalkışılmıştır. Kırım'da eskiden beri yalnız bir *şişlik* verilirmiş (burada *şişlik*, Osmanlıca'daki *şişek*, yani iki yaşındaki koyun olmalıdır). Moğol vergi sisteminde böyle bir vergi vardı. Osmanlılarda *koyun resmi* ve başka adlar altında 15. yüzyılda 3 koyuna bir akça, 16. yüzyılda iki koyuna 1 akça, daha sonra bir koyuna bir akça olarak koyun vergisi alınagelmıştır<sup>6</sup>. 16. yüzyıl sonlarında Kırım'da Gazi Giray II (1588-1596) ve halefi Canbek Giray dönemlerinde Osmanlı kurumları, âdetleri, özellikle ulema vasıtasıyla hızla yayılmakta idi.

Vergi sorunu, yerleşmiş âdet ve çıkarları ilgilendirdiğinden tabii sert tepki doğurmakta idi. Köylerde Tatar ileri gelenleri, bunların arasında Hanlık sarayı hizmetlileri ağa ve beyler bu tepkide önde gelmektedirler. Vergi, *zulüm* ve *bid'at* olarak protesto edilmektedir. Şeriat ve kanuna aykırı olduğu doğru olmasa bile (koyun resmi örfi, yani devletin koyduğu bir vergidir), haklı çıkmak için yine de meşruluğun temeli sayılan bu iki hukukî esasa baş vurulmaktadır. Han, şikâyetleri tümüyle haklı bularak "bu diyarda *koyun hakkı* olmadığı bizzat kendi ma'lûmumuzdur, bir han zamanında olmuş değildir, bizim zamanımızda dahi olmazdır, her kim ihdâs ederse kendüsine eyi değildir" diye kesin bir dille vergiye karşı olduğunu ve kaldırdığını ifade etmektedir. Han'ın, yarlığı Kadıasker'e gönderilip onun sicillerinde tescil

<sup>6</sup> Osmanlılarda eski kanunlarda *koyun-hakkı*, *koyun-resmi*, *koyun bacı*, *koyun âdeti*, *koyun degüri* adı altında anılır. Fâtih kanunnamesinde üç koyuna 1 akçadır. 16. yüzyılda çoğu yerde (Ö.L.Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Mali ve Hukukî Esasları*, I. Kanunlar, İstanbul 1943, 1528 tarihli Kütahya Kanunu: 24 m. 5; Nigebolu, Kanunî dönemi, 269 m. 13; Kayseri 1500, 57 m. 6)iki koyuna bir akça alınır. Sefere gitmeyen Kocacık yürüğü 3 koyuna bir akçe verir. Moğol âdeti Anadolu'da devam etmiş görünmektedir. Sürüden *yatak resmi*, yaylak resmi veya kışlak resmi olarak bir koyun alınır. *Yaylak resmi* ve *kışlak resmi* bir timara dışarıdan gelen 300 koyunlu her bir sürüden bir koyun olarak alınır. Zülkadırlı beyleri bayramda her sürüden bir koyun alırlarmış. Osmanlılar bunu kaldırdılar (Barkan, Bozok: 128 m. 44). Üçyüz koyun bir sürü sayılır (Barkan1584, 50 m. 10).

olunmasını istemesi bunun bir kanun sorunu olmasındandır. Osmanlı idaresinde devlet kanun ve tüzüklerini uygulamada kadılar sorumlu idiler. Kanun sicille yazılır ve özel kişiler istediğinde kadının resmî onayı ile kendilerine bir sûret (kopya) verilirdi.

## 5

## Yer anlaşmazlığı konusunda kadı hükmü

اولدرکه جماعت اص اهالی سیله منای اهالیسنک یر خصوصنده نزاعلری اولوب خان حضرتلرینک امر شریفی ایله ازرنه وارلدقده منای اهالیسندن باشلیق قوشای بن آق چوره و جارلغاش بن قولبکی وسایلری جماعت اص اهالیسندن تورمش بن کوچک واسن چوره بن مصطفی وسایلرین احضار ایدوب آقای محمد افندی تعیین ایدن سنوردن ماعدا ایکی طرفنده ایکی قطعه یر دخی بزم ملکمزدر بو اص غصباً برقاچ [یلدر] ضبط ایدوب اکمشدر سؤال اولنسون دیدکده اص ادملرندن سؤال اولندقده انکار ایله جواب ویرجک مسفور منای اهالیسندن بینه طلب اولندقده جماعت قپچاقدن تمر بن موسی و جماعت مونیراحافظدن شعبان بن دوین و جماعت جوندلایدان اقمدمد صوفی ابن جان توغان حاضرین اولوب دیدلر که اشبو ایکی طرفده اولان ارض شرقاً اسمعیل جک اودرسنه منتهی و غرباً طریقه منتهی اشبو حدود ایله محدود ارض منای اهالیسنک ملکی در حسام افندی حکم اتمشدر بزلر شاهدلریز شهادت دخی ایدریز دیجک شهادتلی بعد التزکیه قبول اولنوب منای اهالیسنه حکم اولندی تحریراً فی شهر جمادی الاولى سنه اثنین و عشرين والف

شهود الحال : عبدالله افندی الواعظ قرية چرکز عبدالغازی الامین قرية قوکرات اسن قول بن دلی صوفی عیسی صوفی بن اقامات قرية اسماعیل مصطفی صوفی امین اقمجی قرية چرکز

Ö Z E T : As cemaatiyle Manay ahalisi arasında tarla konusunda anlaşmazlığın çözülmesi için Han'ın emri üzerine kadı, iki tarafın temsilcilerini mahkemeye çağırıp tanıkları dinledikten sonra sınırın iki tarafında iki kıta yerin Manay ahalisine ait olduğuna hüküm ediyor.

Y O R U M : Çok eski bir Kafkas halkı olan As cemaati bir klan olarak görünüyor. Bu tarihte bunlar Kırım Tatarı ile kaynaşmış Müslüman bir halk olmakla beraber ayrı etnik bir cemaat birliğini koruyor. Taşdıkları adlar Küçük Oğlan, Turmuş, Mustafa oğlu Esen Çora ilginçtir. Gerek As gerek Manay halkının tarım yapukları açıktır. İlginç olanı, toprağın, cemaatin toplu ortak mülkiyetinde gösterilmesidir. Belgede iki başka cemaat, Cemaat-i Kıpçak ve Cemaat-i Cundlaydan diye anılmıştır. Tanıklar arasında Çerkez köyü vâizi Abdullah efendi, yine aynı köyden Mustafa Sofi, Kongrat köyünden Abdulgâzi anılmaya değer.

## 6

محروسة كفه ده كول جامعى محله سى ساكنلرندن احمدبيك ابن نصح  
الجندى محروسة طربزون ده اشاغى حصارده بازار قپوسى مسجد محله سى  
ساكنلرندن دركاه على يكچريلرندن رئيس سفينه اسحق پاشا بن حسين ايله  
مجلس شرعه حاضران اولوب اشبو اسحق باشه بر شايقه كميسنه نولن ايله طوز  
تحميل ايدوب طرابزون كوندرمىش ايدم مزبور طوزمى حقلشوب حالا اسحق  
پاشه ده برجه علاقهم قالمدى ديو بالطوع الصاف اقرار واعتراف ايدوب بالمواجهه  
مزبور اسحق باشه مزبور احمدبيكك جميع كلامن تصديق ايدوب ماهو الواقع  
على وقوعه قيد اولندى تحريراً في ٢٨ ربيع الاول لسنة احدى وعشرين والف

شهود الحال : مولوى افندى ابن رجب جعفر باشه ابن عبد الله  
محمدبيك ابن عبدالله من طربزون سرور بن عبدالله المحضر

(Cilt 1)

Ö Z E T : Kefe'li sipâhi Ahmed Bik, gemi kaptanı Trabzonlu yeniçeri İshak Beşe'nin şaykasıyla Trabzon'a tuz göndermiş, aralarındaki navlun anlaşmasına göre hakkını aldığına dair sicill.

## 7

ضربخانه اوستنده اولان يهودى هارون ولد ياقو مجلس شرعه كلوب خلقدن ضربخانه يه ضرب ايچون كومش ويرن الحاج فرح بالى ومحمد ومحمد الحاج سيد موسى ولداسلان ومراد ولد بو ياجى و اوک ولد مهب اوراهم ولد براخه وغیری ایله حاضران اولوب ضربخانه باغچه سرايدن کوزلوه قالمغه فرمان پادشاهی اولمش اشبورنجبرلرک ضرب ايچون ويرلمش المده درت يوزطقسان ايکی چيوق كومشلى واردر واستاد النده دخى بر مقدار كومشلى واردر مزبوره ۴۹۲ چيوق اندن غيردر کوزلوده مزبورونک حقلرين تسليم ايده رين ديو مقر اولوب و مزبورون دخى تصديق ايدوب ما هوالواقع قيد اولندی تحريراً في اواسط جمادى الاولى لسنة ۱۰۲۱

شهود الحال : محمد چلبى [امين] ضربخانه احمد چاوش ابن عبدی خواجه پرويز بن عبدالله غيرهم

(Cilt 1)

Ö Z E T : Han'ın emriyle darbhanenin Bahçesaray'dan Gözleve'ye kalkması üzerine bazı Yahudilerin para basımı için darbhaneye verdikleri 492 adet gümüş çubukları ve usta elindeki gümüşler üzerindeki haklarının darbhaneye bakan Yahudi Harun tarafından Gözleve'de verileceği hakkında güvence veren bir sicill.

## 8

شکر يازيجى ابن محمد عبدالجبار المؤذن ابن أم سفر

قلعه يهودى لرندن اولان اليا يهودى ولد زرع يهودى و اورام يهودى ولد براها يهودى مجلس شرعه حاضران اولوب مذکور اليا مرقوم اورام محضرنده تقرير كلام ايدوب برقطعه ملك خاصم اولان ارض كه قبله طريق عامه منتهى و شرقاً انانيم چشمه سى و شمالاً نفس نهره منتهى و غرباً محمود چلبى باغچه سنه

منتهى [در] ذكر اولنان محدود بر قطعه ارضى مشار اليه اورامه هبة صحيح ايله هبه ايلدم اولدخى حاليا سب بلعقار ايله قبض ايلدى بعد اليوم بنم ملكمدن چقوب اورام ملكنه داخل اولوب ارض مرقومه عوض مزبور اورام بكا بر تلى خاره قماش برطونلق قريزى كچه ورب بن دخى عوض مرقومى الدم ديدكده المزبور اورام دخى ايا المرقومك بالمواجهه جمله كلماتنى تصديق و جمله اقوالنى تحقيق ايديجك بالطلب قيد سجل اولندى تحريراً فى ١٦ ربيع الاخر سنه ١٠٢٢

(Cilt 1 v. 5)

Ö Z E T : Yahudi İlya Yahudi Avram'a bir araziyi kendi toprağı gibi (*sebb b'l-'akâr*) kullanılmak üzere hibe ediyor ve karşılığında bir telli hare kumaş ile bir elbiselik kırmızı yünlü kumaşı ivaz olarak alıyor. Bu işleme dair sicill.

## 9

### Eflaklı bir esirin âzâdlık davası

مرحوم مرقوم محمد اغانك ابناء كبارى مزبورون حسن ويونس ومرضى واولاد صغارى وصيلرى مزبوران الحاج حسين وحضر باشه ويوك قزلى وزوجه سى وكيللرى مزبور عمر چلبى والحاج على ويونس محضرلرنده كنعان نام افلاق الاصل غلام تقرير كلام ايدوب مرحوم غازى كراى خان وفاتندن صكره افندم مرحوم مرقوم محمد استانبوله واردقده استانبولده بنى اعتاق اتمش ايدى وصكره استانبولدن ينه باغچه سرايه كلدكده مدبر اول دخى ديمش ايدى عتقم طلب ايدرمد سؤال اولنسون ديوب ....

(Cilt, v. 10)

Ö Z E T : Mehmed Ağa sağlığında Gazi Giray Han'ın vefatından sonra İstanbul'a gittiğinde Eflak asıllı kölesini âzâd etmiş, Bahçesaray'a dönünce onu müdebber yapmış (yani belli bir hizmeti belli bir zaman içinde gördükten sonra ögür olmasını şart koşmuş). Mehmed Ağa ölünce köle, oğullarının (mirascı olarak kendi üzerinde hak iddia etmelerini önlemek üzere) dava açıp âzâdlığını tescil etmek istiyor.

## 10

## At satışından borç üzerinde uzlaşma

قرية قوكرات ساكنلرندن الله قلى بن على حسن بن ياركلى يه اتوز التونه  
برآت بيع اتمشدم آقچه سنى سفردن كلوب ويرجك ايدى توقزن الدم باقى سن  
طلب ايدرین .... اون بش التونه صلح اولنوب ... فى ۳ شهر جمادى الاول  
سنه ۱۰۲۱

(Cilt 1, v 19)

Ö Z E T : Kongrat köyünden Allahkulu, Yargeldi oğlu Hasan'a otuz altına bir at satmış, dokuz altın peşin, kalanını seferden dönüşte ödemek üzere. Sefer dönüşü Allahkulu parasını almak için dava açıyor, onbeş altına sulh oluyorlar.

## 11

## Bir borç davası

كفه ده جامع كبير محله سندن بالش چلبى مرحوم سلامت كراى خان  
حضرتلرينك قوللر اغاسى اشمحمد اغابن قراکوز الحاجك كتخداسى على قلع  
بن عبدالله مجلس شرعه احضار ايدوب مزبور اشمحمد اغاده اوچيوز فلورى حقم  
اولوب قرق بش فلوريسن نقدويروب ايكى يوز التمش فلوريسندن التمش فلورى يه  
ماجرى الاصل برشبان غلام واىكيوز فلوريسنه درتيوز عدد قيون بيع  
ايدوب .... جمادى الاول ۱۰۲۱

(Cilt 1, v. 20)

Ö Z E T : Kefe'de Camiikebir mahallesinden Baliş Çelebi, Selâmet Giray Han'ın kullar-Ağası İşmehmed Ağa'nın kethüdası Ali Kılıç'ı, alacağı 300 flori için dava ediyor; borçlu 45 florisini nakit vermiş. 60 florisi için Macar as-



lından genç bir köle ve 200 florisi için 400 koyun vermesi koşulu ile anlaşılıyorlar.

## 12

Gazi Giray Han'ın Kızı Melek Sultan Hânî'nin Azametşah Mirza ile nikâh ve mehr sözleşmesine dair sicill

مرحوم و مغفور غازی کرای خان حضرتلرینک صلیبه سی ملک سلطان  
خانی جانبندن تزویج اتی یه و کالتی مؤید غازی بیك ابن پیر احمد و صفا بن سعدی  
شهادتلی ایله ثابته اولان تین محمد ویوان ابن اوکش ایله عظمت شاه میرزا  
ابن اسنی بیك جانبندن مشار الیها خانی بی تزوجه و کالتی شعبان بن یوسف  
وبای محمد بن کوستره شهادتلی ایله ثابته اولان بیرام علی بیك بن رجب  
مجلس شرعه حاضران اولوب مشارالیها ملک سلطان خانی بی مسفور عظمت شاه  
میرزایه و کیللی تزویج و تزوج ایدوب بیك فلوری و بیك غروش و بیك تنکه  
و بیك اقچه مهر مؤجل تسمیه ایلدکلی منوال مسفور اوزره نکاح عقد  
اولندوغی قید سجل اولندی

شهود الحال : الحاج حسین ابن ..... قاسم دده ابن عبدالله  
منصور ابن بالی پرویز بن عبدالله و غیرهم

(Cilt 1, v. 58.)

Ö Z E T : Melek Sultan Hânî'nin vekilleri Tin Mehmed ve Yavan'ın vekâletleri Gâzî Bik ve Safa tanıklığı ile saptanıyor; Esen Bik oğlu Azametşah'ın vekilleri Bayram Ali Bik'in vekâleti de Şaban ve Bay-Mehmed'in tanıklığı ile saptanıyor; vekiller nikâhı kıyıyorlar ve Melek Sultan Hânî için bin flori, bin guruş ve bin tenge ve bin akça *mehr-i müeccel* tayin olunuyor.

Bir *mudaraba*, ticaret ortaklığından, doğan bir alacak davası

كفه سكانندن درعدالت سپاهيلرندن ممی بن داود .... قضاء مانكوب  
مضافاتندن بالقلاغی سکانندن یوریلی رئیس ولد دیمتری محضرنده اقرار صحیح  
و اعتراف صریح مرعی قیلوب قصبه آق کرمانده یوسف خلیفه نام کمسنه یه  
علی طریق المضاربه قرق برعدد سکه حسنه ویروب مسفور یوسف خلیفه دخی  
ذکر اولنان سکه ترکه یه ویروب مذکور یوریلی رئیسک کمیسنه قومش دیو  
دعوی ونزاع ایدر ایدم .... یکرم برسکه حسنه یه صلح ایدوب ....

۱۰ شوال ۱۰۲۷

(Cilt 1, v. 86)

Ö Z E T : Kefe'li Sipahi Memi, Akkerman'da Yusuf Halife'ye *mudaraba*, ticaret ortaklığı için 41 *hasene* altın vermiş, o da bununla zahire alıp kaptan Dimitri oğlu Yurili'nin gemisiyle göndermiş, Memi parasını almak için dava açıyor, sonunda 21 altına sulh oluyor.

Y O R U M : *Mudaraba* ortaklığında, sermayeyi verenle onu uzak yerde ticarete işleten arasında, masraf çıktıktan sonra kârın yarıyarıya paylaşılması üzerine sözleşme yapılır. Yusuf Halife, satın aldığı terekeyi kaptan Yurili eliyle denizasını değerlendiriyor. Kaptanlar navlun için satıştan hisse alırlar, bu yüzden sipâhî Memi, Yusuf Halife ile anlaşmazlığa düşmüş ve onu dava etmiştir.

Hacı Giray Han'ın Yeniçeri Serdarı atamasına dair fermanının  
tescili

فرمان شريف حاجى كراى خان فى نصب سردار يكيچريان

باعث تحرير يارليغ شريف خانى بودر كه اشبو دارنده امر شريف اولان  
قولمز مطرجى باشى نيك وكيلى حسن بشه بى قره صويه سردار نصب ايدوب  
يدينه يرليغ شريفم ويردم ويور دمكه قره صوده اولان اكر يكيچرى و طوبجى  
و جيجى وعجم اوغلانى وقول اوغلى بونلريك برسنيك شقاوتى ظهور ايدرسه  
قدوة القضاة قره صو قاضيسى افندى حضورينه كتوروب توهمتى [Sic] ثابت  
اولدقدن صكره قولمز مطرجى باشى نيك وكيلى سردار حسن بشه نيك يدينه  
ويره لر آخردن كيم كمسنه مانع و مزاحم اولميه لر شويله بله لر امر شريفمله  
عامل اولالر تحريراً فى الثانى من شهر ربيع الاخر لسنة ١٠٩٥

(Cilt 25, v. 4)

Ö Z E T : Hacı Giray Han, Mataracı Başının vekili yeniçeri Hasan Beşe'yi Karasu'ya yeniçeri serdarı tayin ediyor. O, Karasu'da görevli bütün kapıkullarını, yeniçeri, topçu, cebeci, acemi oğlanı ve kul-oğulları üzerinde otorite sahibi olup bir yolsuzluk yaptıklarında Karasu kadısı huzuruna götürüp hüküm aldıktan sonra (hükme göre cezayı yerine getirmek üzere) mahkemeden teslim alır.

## Tüfenk satın almak için Karasu'da Avarız Akçası toplanması

۱۰۹۵ تاریخنده شهر جمادی الاخره سنده محمیة قره صو ایکی توفنک اولق اوزره بهر توفنک باشنه قرقر التوندن سکسان التونه محلاته توزیع اولندغی صورتیدر

جامع کبیر محله سنه	حسنه	۸	تسلیم شد	
الحاج شعبان محله سنه	حسنه	۴	تسلیم شد	
قبطیان محله سنه	حسنه	۵	سیم	۴۰
الشیخ رجب افندی محله سنه	حسنه	۴		
شو محله سنه	حسنه	۴	سیم	۱۰
صادق افندی محله سنه	حسنه	۲	سیم	۱۰۰
الحاج بنیاد محله سنه	حسنه	۲	سیم	۴۰
عجم محله سنه	حسنه	۱	سیم	۸۰
حاجی علی باشی محله سنه	—	—	سیم	۸۰
روم وارمنیان	حسنه	۴۰		

(Cilt 25. v. 4)

Ö Z E T : İki tüfenk bahası 80 altının Karasu mahalleleri arasında bölüşdürülmesi. Mahalleler: Camiikebir, Hacışaban, Kiptiler, Şeyh Recep, Şu (veya Şav), Sadiefendi, Hacıbünyad, Acem, Hacıali, Rum ve Ermeni mahalleleri. Müslüman mahallelerinden hepsi 40 altın, Rum ve Ermeni mahallelerinden öbür 40 altın toplanıyor. En kalabalık mahalle Camiikebir mahallesi olarak görünüyor. Acem mahallesi küçüktür. Öbür kayıtlardan (bak. no. 17 ve 18) biliyoruz ki, Acem mahallesinde İran'dan gelen Ermeni tüccar oturmaktadır.

## 1095 Nevruzunda Kadının bakkallara verdiği narh listesi

بيك طقسان بش تاريخنده روز حضرده بقالانه ویرلدکی نرخ صورتیدر

۱۴	لیمون صویبی وقیه	۱۸	قریم بالی وقیه
۴	بقله وقیه	۱۴	عسل روم وقیه
۳	مرجمک وقیه	۱۰	عسل ابانه وقیه
۹	ارمودبالی وقیه	۲۴	زیتون یاغی وقیه
۱۲	جوز حلوا وقیه	۷	پرنج وقیه
۱۴	کعبه خورماسی وقیه	—	بادم فندق
		۶	طرابزانی فندق وقیه
		۶	رزاق اوزوم وقیه
		۶	بکلرجه وقیه
انکوریللی حسین بشه نک تازه کستانه سی		۵	سیاه [اوزوم]
دورت صاغ اقچه یه تعشیر شد		۶	ارمود قوریسی وقیه
		۵	کچی بوینوزی وقیه
بيك دوقسان بش تاريخنده ماه ذی القعدة		۴	قره خورما وقیه
نک یکرمی التنجی کونی بغدایک بقله سی		۳	سرکه وقیه
[کله سی ؟] سکسان صاغ اقچه یه چقمق		۶	نخود وقیه
ایله ایکی یوزقرق درهم خبز مطبوخ		۱۲	قشقال وقیه
برچورک اقچه یه تعشیر شد بمعرفة المسلمین		۸	دولم پینیری وقیه
تحریراً فی التاريخ المزبور		۶	تازه پینیر وقیه
		۵	اوز قوریسی وقیه
		۲	فصل وقیه
		۲۲	خویار وقیه

Ermeni Acem taifesinin Anadolu'dan getirdikleri pamuklu  
kumaş satışı hakkında ferman

قدوة القضاة والحكام داعى دولتتمز افندى زيد فضله صوبه اعلام وفرمان  
شريف سلطاني بودرکه دارنده امرمز اولان قره صوده متمکن اولان عجميان  
طايفه سى اهل تجارت اولمغله انادولى و طوقات يقاسندن كتورد کلرى متاع اکر  
هفت رنگ بوغاصى اکر کرباس واکر بائمه وهرنه ايسه اسکله يه کلوب امين  
کمرکن ويروب مذکور اولان اسبابلرى شهر مرقومه كتورب کرک اهل دکانه  
وکرک بربرلرينک بينلرنده بيع و شرا اتدکلرنده وکندولرى ارشون طوتب تاتاره  
صاتمه لرى بابنده ... فرمان عليه مز اولمشدر وکلن مزبور عجميان طايفه سى  
شهر مرقومه ده بازرکان الندن طای ايله اثواب الدقلرينه من بعد رضامز يوقدر  
امرو فرمانمز کندوکتوردکلرى متاعه در مزبور عجميان طايفه سنک اوته يقه  
سمتندن مقدا کتوردکلرى هفت رنگ بوغاصى وکرباس وبائمه وبوکه متاعلرى  
صاتلميوب سابقاقالمغله حاليا يدلرنده مذکور اولان متاعلرى بربرلرينه بيع وشرا  
اولتمسنه دخى فرمانم اولمشدر امرمزاورزه حرکت اولنوب برفرده مداخله  
ايتدیرميه سز

وصل الينا فى اليوم الثانى والعشرين من جمادى الاولى سنة ١٠٩٥

(Cilt 25 v. 6)

Ö Z E T : Karasu'da oturan Acem tüccarının, Anadolu'dan getirdikleri pamuklu kumaşları toptan veya halka arşınla satmalarına izin verilmiştir. Fakat buradaki tüccardan tay (denk) ile toptan kumaş alıp satamazlar. Anadolu'dan getirdikleri malları kendi aralarında satabilirler.

Y O R U M : Yerli tüccardan mal alıp satarlarsa, Kırımlı tüccarın satışlarına kesat gelir. Bu yüzden yalnız idhal ettikleri malların satışına izin verilmiştir. Karasu'da oturan bu Acem (İranlı) tüccar İran Ermenileridir. Defterde bunlardan biri "Haçuk nâm acem zimmi" diye geçer. Karasu'daki Ermeni mahallesi için bak. yukarıda Belge no. 15.

Ermeni Acem tüccarın yalnız idhal ettikleri malları satmaları  
hakkında ferman

قره صوده واقع و متمکن ذمیان و عجمیان طایفه سی در دولتتمزه کلوب  
ذمی طایفه سی عجم طوقاتدن کتوردوکی و اخر ولایتدن کتوردوکی اشیالری  
یالکز صاتمبوب شهرمزه کتوردوکلری طایلری بزدن و بوغاصی دن هر نه ایسه  
الوب صاته یورلر بو فقرايه کلی غدر ایده یورلردیو عرض اتدکلرنده .... عجم  
طایفه سی بعد الیوم کرك قره صودن و کرك کفه دن و کرك کوزلودن و کرك  
بالقلاغیدن و قریم ایچندن برغیری شهردن طای و اسباب الوب صاتمبوب  
کندیلری تجارتله طوقات و عجم و غیرى مملکته واروب سفینه ایله کتورب ذکر  
اولان اسکله لرك قنغیسنده کمرک و یروب چقاروب کتروب اوتردقلری یرده  
بیع ایلدکلرنده کمیدن کتردکلری اسباب هر نه اولورسه اولسون صاتمترینه امر  
شریف رضا و یرمکله سجل شرعیه موجبنجه دخی امرم اولمشدر آلدقلری بونده  
اولان هر نه قدر اسباب وارسه اون بش کونه دکن بیع اولنسن دیووعده اولمش  
در اون بش کوندن صکره سوق سلطانیده نه بها ایسه اول بها اوزره اخره و یريله  
وصل الینافی ۱۳ جمادى الاول ۱۰۹۵





## Sicillerde rastlanan bazı kişiler

جماعت قېچاقدن قيااستى محله سنده اولوب جماعت مزبوره دن باغچه جى  
محله سندن مقتول اولان سويه بن على

كيلارجى باشى محمد اغا

باغچه سرايده قيا محله سى ساكنلرندن چاشنيگير شعبان بن عبدالله

نهر اوزيده اشقياء قزاق النده شهيد اولان مرحوم كيلارجى باشى محمد  
اغانك ابناء كبارى يونس چلبى و حسن چلبى  
جمال چلبى ابن احمد افندى قيزى حاجى بيكه دن ... عادل كراى سلطان  
اورده سنده ساكن اسنكلدى بن اسكندر

صلاجقده منكى كراى خان مدرسه سنك طباخى الياس

فخر الاعيان على اغا ابن مرتضى اغا .... چركسى الاصل مسلم الله  
ومعترف بالرق لعل اغا محضرنده

غازى كراى خان خلدت خلافته .... زوجة مكرمه سى وفخر السلاطين  
العظام توختامش كراى سلطان ... حضرتلرينك والده سى ياولوبيم

قاغله سلطان حضرتلرينك كوچك خزينه دارى جان احمد بن محمود

خان اعظم حضرتلرينك والده سى دوربيكه بيم دن ثابت الوكالة اولان  
صادق اغا

حالا قریم خانى اولان جانبك كراى خان قپواغالرى اولان خليل اغا

قلم اولی که از این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

قلم اولی که از این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

عبدالله بن محمد... این مودت و احسان و تقاضای حق و توبه و عفو و ایمنی و...

Kırım Kadı Sicilleri'nden örnek: Canbek Giray Han'ın Yarlığını içeren sahifelerin fotokopisi.

## XX. YÜZYILDA TATARLARDA MİLLÎ KİMLİK SORUNU

Prof. Dr. NADİR DEVLET

"**Tatar**" adı: VIII. y.y.'a ait Orhun-Yenisey yazıtlarında "Türk" (kuvvet, güç) adının dışında "Tokuz Tatar" ve "Otuz Tatar" tamlamalarında "Tatar" adına da rastlamaktayız. Buna göre, 9 veya 30 kabileden müteşekkil bu halk, Radloff ile Thomsen'in ifadelerince "Moğol", Barthold'un fikrinde "muhtemelen gayrı Türk" idi<sup>1</sup>. Avrupalılar ve bilhassa Ruslar, Çingiz devrinden itibaren Türk-Moğol devletine "Tatar" İmparatorluğu ve halkına da (Türk ve Moğolları birbirinden ayırma gereğini duymadan) "Tatar" demişlerdir. Sonraları Ruslar, zaptettikleri Kazan, Asturahan, Kırım, Sibir, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karşılaştıkları Türk boylarını da umumiyetle "Tatar" tesmiye etmişler, fakat bu adı hiçbir zaman "Moğol" anlamında kullanmamışlardır<sup>2</sup>. Hakikatte, Tatar sözü de Türkler için yabancı sayılmaz. Kaşgarlı Mahmud "Tatar: Türklerden bir zümredir" demekte ve eserinin birçok yerinde Tatarı da Türk uruğları arasında saymaktadır. Batı ilim dünyasında da, Türk ve Tatar sözleri türlü türlü ve karmaşık mefhumlar için kullanılmıştır. Bir vakitler gerek politika dilinde, gerekse, etnoloji, tarih, etnoğrafya ve coğrafya eserlerinde hep "Tatar" yahut tahrif edilerek "Tartar" adları kullanılmıştır<sup>3</sup>. Son dönem araştırmacılarının bir kısmı ise Tatarların büyük Türk ailesinin öz evladı olduğu fikrindedirler<sup>4</sup>. Esasında bu konuda ne Türk kökenli ne de yabancı araştırmacıların itirazı yoktur.

Bugün ise eski SSCB'de yaşayan iki halk resmî olarak "Tatar" adını kendi uluslarını ifade etmek için kullanıyorlar. Bunların ilki Tataristan, Başkurdistan ve çevresindeki cumhuriyet ve ülkelerde (oblast) ayrıca Orta Asya'da yaşayan 7 milyonluk Kazan Tatarları ile Kırım'ın en eski sakinlerinden Kırım Tatarlarıdır. Ancak Kırımlılar bu adı "Kırım Tatarı" şeklinde vurgulayarak kullanırlarken, Kazan Tatarları doğrudan doğruya her hangi bir belirtmeye

<sup>1</sup> G. Jaeschke, "Zur Geschichte des Namen "Tatar"", *Reşit Rahmeti Arat İçin* (Ankara 1966), s. 278.

<sup>2</sup> A. Temir, "Tatar sözünün menşei hakkında", *Kazan*, sayı 3 (Ankara 1971), s. 41.

<sup>3</sup> A. Taymas, "Türklüğe ve Türkçülüğe dair", *Türk Yurdu*, XXVI, sayı 1 (Eylül 1942), s. 18.

<sup>4</sup> T. Cemil, "Tatar Adı", *Karadeniz*, sayı 1 (Nisan 1990), s. 6.

ihtiyaç duymadan (yâni Kazan Tatarı veya İdilboyu Tatarı v.b.) "Tatar" şeklinde millî adları olarak kullanılmaktadırlar.

**"Tatar" adı üzerindeki tartışmalar:** "Tatar" adının millî kimliği belirten bir ad olarak kullanılmasının tarihi oldukça karmaşıktır. Çarlık döneminde Türkler genelde "Müslüman" kimliğine bürünmüş olup, düzenledikleri genel toplantılarını dahi bu adla belirtme ihtiyacını veya mecburiyetini hissetmişlerdi<sup>5</sup>.

Rusların Altın Orda Devleti dönemini "Tatarskoe İgo (Tatar zulmü)" diye adlandırarak bu ada menfi bir anlam kazandırmış olmaları dolayısıyla "Tatar" adının Ruslar tarafından kasıtlı olarak takıldığı hususundaki görüş kuvvetli idi. Diğer yandan Rusya'daki Türkler arasında milliyet şuuruna nazaran ümmetçilik şuurunun güçlü olması da genel ad olarak "Tatar" veya "Türk"ü kullanmak yerine "Müslüman" adını kullanmalarında şüphesiz çok etkili oluyordu.

XIX. y.y.'da ise bu konu ciddi olarak tartışılmaya başlandı. Meşhur din âlimi ve tarihçi Şihabeddin Mercani (1818-1889) mühim eseri olan *Müstefad ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar*'da bu konuyu aşağıdaki satırları ile gündeme getirenlerden biri oldu. O bu eserinde şunları yazmıştır:

"... İ Mesken! ağardâ sineñ "möleman"dan başqa ber isemeñne din hãm millätneñ döşmanı belmäsä ide, sine, älbättä "möselman" dip döşman kürerlär ide. Tatar bulmasañ, Ğaräp, Tacik, Nuğay tügel, Qıtay, Rus, Fransuz hãm Nemets ta tügel, inde kem bulırsıñ ? Yaxşı Sart, Çirmeş, Mukşı, Ar xalıqlarıñ barlıqların belmäğänlär, sine ul isemnärneñ berse belän atamağanlar. ağär şulay bulğan bulsa, üzeñne Çirmeş yaki Mukşı sanap, şuña riza bulıp yörer ideñme?..."<sup>6</sup> Ş. Mercani bu ifadesi ile kendi öz "Tatar" adından utananlara veya kullanmayanlara bir uyarı yapmak istemiştir.

Zamandaşı ansiklopedist ve Tatar edebiyatının gelişmesinde eserleri ile mühim rol oynayan Abdülkayyum Nasırı (1824-1902) de Tatarlar tarafından kullanılan dile "Tatarca" denilmesi gerektiğini aşağıdaki satırlarla katı bir biçimde vurgulamıştır:

<sup>5</sup> Fazla bilgi için bk. N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara 1985).

<sup>6</sup> Ş. Märcani, *Möstäfad el-äxbar fi äxvali Qazan ve Bolğar* (Kazan 1989), s. 43 v.d.

"...Biz Tatarbız ... Bazı erbab-ı inadından işitsin ki Tatar tilin tilge hesaplamaz. Süphan Allah el-Azim, halk ilmi-i tevarih bilmegenliğinden nâşi Tatar lafzına tahammül kılmaga takatları yoktur... Tatar ve Moğol kadim zamanda iki kavim ve tilleri dahi iki türlü til idi. Uzak zamanlardan beri birbirine ka-  
tuşa-katuşa daha meşhuru Tatar tili dip kalmıştır. Lakin mezkûr tarihten tâ bu zamanımıza kadar Tatar tilimize hizmetçiler bula kilmegen sebebli Tatar tilimiz artta gayet baid yuklap kalmıştır... Milletimiz halkını Tatar tesmiye kıl-sam yaratmadılar, Tatar tili disem yaratmadılar..."<sup>7</sup>.

Ancak bu "Tatarcılık" akımının dışında bir kesim aydın da ideolojik olarak "Türkçülüğü" destekliyordu. Bunlar arasında tanınmış din adamı, yazar, gazeteci ve son dönemin müftüsü Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) de vardı. Onun ise kendi döneminde basturalamayan, ancak son yıllarda yayınlanan *Bolğar vâ Qazan Törekläre* adlı eserinden anlaşılacağı üzere halkının "Kazan Türkleri" şeklinde adlandırılmasını arzuluyordu<sup>8</sup>.

Fakat 1905 1. Rus ihtilali döneminde İdil-Ural'da olduğu gibi Kırım'da da "Tatar" adı taraftarları bir hayliydi. Kırım'da Hasan Sabri Ayvaz(ov) gibi şahısların "Tatar" adını reddetmeleri gençlerde menfi bir his uyandırmıştı. Türklüğü sevmekte samimi olan bu gençler Tatarlığı da inkâra yaşamıyorlardı. Zaten aydınlar günlük hayatta ve neşriyatta kendilerini hep "Tatar" diye anıyorlardı<sup>9</sup>.

**"Türk-Tatar" adı:** XIX. y.y. sonu ile XX. y.y.'ın başında Tatar halkının kimlik arayışı daha doğrusu öz kimliğine nasıl bir ad vereceği hususu hayli canlı tartışmalara neden oluyordu. "Türkçülerle", "Tatarcıların" bir uzlaşması neticesi olarak 1917 ihtilâlinin yaklaştığı dönemlerde yeni bir tâbirin, yâni "Türk-Tatar" adının kullanılmaya başlandığına şahit oluyoruz. Çünkü "Tatarcılar" da kendilerinin Türk (Türki) soydan geldiklerini inkâr etmiyorlardı. "Türkçüler" ise Tatarların Türk soyundan olmalarına rağmen gerek dil, gerek edebiyat, gerek tarih, gerek âdet-örf olarak diğer Türk boylarından farklılıklara veya kendilerine has özelliklere sahip olduklarını kabul ediyorlardı. Neticede Tatar halkının, daha doğrusu İdil-Ural ve Sibir bölgesindeki Türk soyluların ortak kimliğini vurgulamak isteyenler "Türk-Tatar" adını kullanmaya başladılar. Mesela tanınmış tarihçi Zeki Velidi (Togan)'ın 1917

<sup>7</sup> N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli...*, s. 164.

<sup>8</sup> R. Fâxrâdinev, *Bolğar vâ Qazan Törekläre* (Kazan 1993).

<sup>9</sup> C. S. Kırimer, *Bazı Hauralar* (İstanbul 1993), s. 57.

yılında Kazan'da basılan ilk bilimsel eserinin adı da *Kıskaca Türk-Tatar Tarihi* adını taşıyordu<sup>10</sup>. Bu tâbir siyasi mahiyet de alarak 1917 sonunda Ufa'da toplanan kısa ömürlü "İç Rusya ve Sibir Müslüman Türk-Tatarları Millet Meclisi"nde de kendi yerini buldu. Bu ad daha sonra Bolşevikler tarafından yasaklanmışsa da, muhaciriyette uzun yıllar kullanıldı. Hatta meşhur yazar ve cemiyet hâdimi Müstecip Ülküsal'ın son yıllarda yayınlanan eserinin başlığında da "Türk-Tatar" tâbirini kullanması dikkati çekmektedir<sup>11</sup>.

**Sovyet döneminde "Tatar" adı:** Bolşeviklerin iktidarı sağlamlaştırmalarından sonra İdil-Ural bölgesindeki Türklerin birliğini ön gören "Millet Meclisi" hareketi ile "İdil-Ural Ştatu (Devleti)" projesi suya düşünce Ruslar bu bölgede üç ayrı muhtar Türk cumhuriyeti (Tataristan- Başkurdistan ve Çuvaşistan) tesis ederek bu adları da resmileştirmiş oldular. Yani "Türk-Tatar" adının kullanılmasına gerek kalmamıştı ve ayrıca bunun kullanılmasına izin de verilmiyordu. "Türk-Tatar" adı aynı edebi dili kullanan ve bir hayli yönden birbirlerine çok yakın olan "Başkurt" alt kimliğini de içine almak istemişse de, Zeki Velidi (Togan) liderliğinde başlatılan "Başkurtluk" mücadelesi bu şuurun güçlenmesi ve Sovyetlerin uygulaması ile millî kimliğe dönüşmesine de neden oldu. Tataristan'da yaşayanlar ise kendilerine resmen verilen "Tatar" adı ve onun yarattığı "Tatar" millî kimliği ile yaşamaya başladılar. Sovyet döneminde basılan ilk tarih kitaplarından biri olan meşhur tarihçi Aziz Ubeydull(in)'in eserinin adı da *Tatar Tarihi* olmuştur<sup>12</sup>.

**"Kırım Tatar" tâbiri :** Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönemlerde "Türk-Tatar" adıyla birlikte "Tatar", "Kırım Tatar", "Kırım Tatar Nogayları" gibi adların yaşadığını görmekteyiz<sup>13</sup>. Daha sonraları ise "Kırım Tatar" adı resmen yerleşti<sup>14</sup>. Bu durum topyekün sürgüne maruz bırakıldıkları 18 Mayıs 1944 yılına kadar sürdü. SSCB'de 2. Dünya Savaşı esnasında sürgün edilen bir hayli etnik topluluk 1950'li yılların sonlarına doğru aklanarak, ülkelerine dönme, bazı siyasi imkânlar ve kültürel faaliyetlerine devam etme hakkı elde etmişlerse de, Kırım Tatarı, Meshet Türkü ve Volga Almanları tam anlamda aklanamayarak bir hayli haklardan mahrum bırakıldılar. Ancak bazı kültürel haklar verilerek Taşkent'te *Lenin Bayrağı*

<sup>10</sup> A. Z. Vâliidi, *Qısqaça Törek-Tatar Tarixi* (Kazan 1992).

<sup>11</sup> M. Ülküsal, *Kırım Türk-Tatarları. Dün-Bugün-Yarın* (İstanbul 1980).

<sup>12</sup> Ğ. Ğâziz(Ğubâyduллин), *Tatar Tarixi* (Kazan 1923).

<sup>13</sup> Msl. bk. O. Akçokraklı, "Kırım'da Tatar Tamgaları", *Emel*, sayı 135 (Nisan - Haziran 1983), s. 159-180.

<sup>14</sup> Msl. bk. A. Refet, *Qırım Tatar Yırları* (Simferopol 1933).

adlı bir gazete yayınlanmaya başladı<sup>15</sup>. Bu gazete uzun yıllar "Kırım Tatar" veya "Tatar" tâbirini kullanmadı. Ancak 1980'li yıllarda bu ad ihtiyatla ve daha sonra yaygın şekilde kullanılarak ayrı bir etnik gurubun mevcudiyeti artık resmen vurgulanmaya başlanmış oldu<sup>16</sup>. Daha önceki tarihlerde bir iki eser "Tatar" adıyla yayınlanmışsa da (C. Bekirov, *Tatar Folklorü*, Taşkent 1975 ; R. Tınçerev-Y. Bolat- K. Camanaklı (haz.), *Tatar Halk Masalları*, Taşkent 1975 ), "Kırım Tatar" adı henüz kullanılmamıştı<sup>17</sup>. Bilebildiğimiz kadar "Kırım Tatar" tabirinin kullanıldığı ilk eser 1988'de yayınlanan bir sözlük idi. Bu eser ancak 7 bin kelime ihtiva eden (s. 11-166) ve dilbilgisi bölümünden (s. 167-232) ibaret bir eser idi<sup>18</sup>. Burada dikkat edilen bir husus ise artık "Kırım" sözünün "Tatar" sözünden ayrı olmayıp bitişik yazılmasıydı, bu Kırımlıların genel Tatar kimliğinden ayrı mütalaa etmek veya apayrı yeni bir halk topluluğu olarak lanse etmek için olabilir. Rejimin tutumunun değişikliği, o güne kadar resmî olarak yok addedilen Kırım Tatarlarını 1989 nüfus sayımının sonuçlarında kaydetmesinde de görüldü<sup>19</sup>. Böylece 1944'ten sonra yok addedilen ve muhtemelen Tatarların nüfusuna dahil edilen Kırım Türkleri rejim tarafından yeniden ayrı bir ulus veya etnik gurup olarak tescil edilmiş oldu ve "Kırım Tatar" tâbiri resmîyet kazandı.

**Tataristan'daki "Tatar" adı** : 1920'lerden sonra genellikle İdil boyunda yaşayan Kazan Tatarları kendi ulus adları olarak uzun yıllar "Tatar"ı kullandılar. Daha doğrusu katı Sovyet rejimi şartlarında başka bir ad arama konusunun gündeme gelmesi de mümkün değildi. Böylece 60-65 yıl bu konu tartışılmadı. Çünkü Sovyet rejimi bir taraftan "enternasyonalizm, halkların dostluğu, komünist toplum kurma" adına gayr-ı Rus toplulukları Ruslaştırmaya çalışırken, diğer taraftan da Türkî toplulukların bir-birlerinden bağımsız kendi kimliklerini geliştirmeye dikkat ediyordu. Bu gayeyle de Türkî toplulukların alfabeleri 15-16 yıl gibi kısa bir süre içinde iki defa değiştirilmişti (1926-1940 Latin alfabesi, 1940'tan sonra Kril alfabesi). Kril harflerine geçildiği zaman ise her Türk boyuna birbirinden oldukça farklı alfabeler ve

<sup>15</sup> N. Devlet, "Lenin Bayrağı gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk kültürünün bugünkü durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 22 (Şubat 1983), s. 82-90.

<sup>16</sup> *ayn.mkl.*, s. 83.

<sup>17</sup> N. Devlet, "Topyekün sürgününün 40. yılı Kırım Türklerinin sürgün sonrası faaliyetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 33 (Aralık 1984), s. 102-129. Ayrıca bk. N. Devlet, "Kırım Tatarlarında çağdaş kültürel gelişmeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 57 (Aralık 1988), s. 1-16.

<sup>18</sup> Ş. A. Asanov - A. N. Gakavets - S. M. Useynov (haz), *Kırımtatarça-Rusça Lugat* (Kiev 1988).

<sup>19</sup> N. Devlet, *Çağdaş Türkiler* (İstanbul 1993), s. 265.



orografi kuralları yaratılarak, bu topluluklar birbirlerinin yazılarını anlayamayacakları bir seviyeye indirgenmişti. Bu ve buna benzer siyasi ve kültürel uygulamalar en yakın kardeş toplulukları dahi birbirinden uzaklaştırmış, başka bir ifade ile herkes ancak kendisi ile ilgilenir duruma gelmişti. Bu şartlar içinde yetişenler de ancak kendi etnik kimlikleri ile özleşmek durumunda kalmışlardı. Yani bir üst-kimlik, soybirliği veya akrabalık mühimsenmeyen faktörlere dönüştüler.

Tataristan'da da durum değişik olmadı ve "Tatar" kimliği konusuna tamamen çözülmüş olarak bakılarak, kesin yargılara varıldı. Aşağıdaki satırlar bu görüşe tipik bir örnek teşkil etmektedir:

"... (Qazan Tatarlarının babaları) VI-VII ğasırlarda İdel hām Ural buylarına basıp kergān törki telle qabilālār belān İdelneñ sul yarında Bolğar belān kürşe hām şulay uq törki telle uĝız-pāçānāk qabilālāreneñ qatlaulı quşılmasınan ğybarāt bulĝan..."<sup>20</sup>.

**Yurtdışında "Tatar" adı :** Henüz Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce Osmanlı Türkiyesi'nde de "Tatar" ve "Türk" tartışması ciddi boyutlara ulaşınca tanınmış Türkçü ilim adamı Yusuf Akçura bu konuda bir makale yazarak iki tarafı uzlaştırmaya çalıştı<sup>21</sup>. Bolşevik ihtilâlini müteakip ise Kırım'dan olsun, İdil-Ural bölgesinden olsun yurtdışında değişik ülkelere sığınmak zorunda olan aydınlar, genelde kendi ülkelerindeki gelişmelerin aksine, uluslarına daha değişik adlar vermeyi tercih ettiler. Kazan Türklerine "Şimal Türkleri" denildiği gibi, İran Türklerine de "Cenup Türkleri" dyaner oldu. Fakat bu tâbirler umumun kabulüne mazhar olmadılar<sup>22</sup>. Kırımlı aydınlar "Kırım Tatar" tâbiri yerine "Kırım Türkleri" tâbirini kullanırken<sup>23</sup>, Kazanlılar da "Tatar" yerine "Kazan Türkleri" veya "İdil-Ural Türkleri" tâbirini tercih ettiler<sup>24</sup>. Bunlardan A. Battal-Taymas yabancı dillerde çıkan makalelerinde de "Kazan Türkleri" tâbirini kullanıyordu<sup>25</sup>. Bunların bir istisnasını

<sup>20</sup> F. Vâliev, "Borınĝı babalarınız kemnār?", *Qazan Utları*, sayı 2 (Kazan 1967), s. 135.

<sup>21</sup> Y. Akçura, " Türklerle Tatarlar birdir. İkiisi de medeniyete hizmet etmişlerdir", *Altın Armaĝan* (İstanbul 1328/1912), s. 37-59.

<sup>22</sup> Z. V. Togan, " Harici Türklerini ifade eden tabirler", *Türk Yurdu*, XXVI, sayı 1 (Eylül 1942), s. 2.

<sup>23</sup> E. Kırimal, *Der nationale Kampf der Krimtürken* (Emsdetten 1952).

<sup>24</sup> A. Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, (Ankara 1966); A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Adas (1875-1940 ?)" (*Kazan*, 1975), s. 1-6.

<sup>25</sup> A. Battal-Taymas, "Kasantürkische und Baschkirische Literatur", *Handbuch der Orientalistik, V Bd. Altaistik, I. Abt. Turkologie* (Leiden/Köln 1966), s. 427-441.

ise belki de ülkesinde dahi meşhur bir yazar ve siyasetçi olarak temayüz etmiş olan Ayaz İshaki (İdilli) teşkil ediyordu ve o ihtilâlden önce "Millet Meclisi" tarafından resmî olarak kullanılan "Türk-Tatar" tâbirine sıkıca sarılmıştı<sup>26</sup>. Çarlık Rusyası kökenli Tatar aydınlarının Türkiye'de "Tatar" adını tercih etmemelerinin bir nedeni de bu kelimenin Türk halkı arasında genel olarak menfi olarak kullanılması olabilir<sup>27</sup>. Fakat gene de Türkiye'de yaşayan bazı Tatar aydınları, yukarıda belirtilen şahıslar kadar kamu oyununda etkili olmasalar da "Tatar" adı üzerinde ısrar ediyorlardı ve bu ısrar aslında muhaciriyette bulunanların çoğunluğunun samimi görüşünü aksettiriyordu<sup>28</sup>. Bazı Türk araştırmacılar da bu durumu tesbit ederek, Kazan Türkleri aslen su katılmamış Türk olmalarına rağmen, bugün dahi bu ismi (Tatar) inat ile taşırlar, diye şikayet etmişlerdir<sup>29</sup>.

Son yıllarda ise SSCB'deki değişmelerin de etkisi ile Türkiye'deki Kırım Tatar kökenli yazarların da "Kırım Türkleri" ile birlikte "Kırım Tatarları" tâbirini de kullandıklarına şahit oluyoruz<sup>30</sup>. "Kazan Türkleri" tâbirinin yerine "Tatar Türkleri" veya "Tatar" adlarının kullanılmaya başlanması da hemen hemen aynı zamanlara rastlamaktadır<sup>31</sup>. Batılı araştırmacılar da son dönemlerde genelde "Kırım Tatar" ve "Tatar" tâbirlerini kullanmaktadırlar<sup>32</sup>.

<sup>26</sup> Bk. *Yaña Milli Yul* da (1928-1939 Berlin) çıkan makaleleri.

<sup>27</sup> "Pis Tatar" (Kırım'dan göç esnasında hastalık nedeniyle Tatarların karantinada bırakılması ve bu yüzden onların pis olarak yorumlanmasının bir neticesi olabilir), "Tatar surathı" (ablak, çirkin suratlılara verilen isim), "Tatar, Tatar işkeleden ... atar" gibi tekerlemeler, XIII. y.y.'da Çingiz'in ordularının Anadolu'ya yapukları seferlerde kanlı izler bırakmaları ve bunun Tatarlara (kasıt Moğollar) bağlanması, 1402 Ankara savaşında Timur'un "Kara Tatar" askerlerinin Bayezid'i mağlup ederek Osmanlı Devleti'ni nerede ise ortadan kaldırmaları, 2. Viyana muhasarası esnasında başarısızlığın Kırım Hanlığı'nın atıllarının geri çekilmesine atfedilerek "Tatar ihaneti"nden bahsedilmesi v.b. Türkiye'de hâlâ basit, hatta aydın halk arasında dahi "Tatar" adının menfi yorumları olarak yaşamaktadır.

<sup>28</sup> L. Karan, *Tatarlarınğ Tüpçığışı* (İstanbul 1962).

<sup>29</sup> H. N. Orkun, "Türk sözünün aslına dair", *Türk Yurdu*, sayı 1 (234), (Temmuz 1954), s. 23.

<sup>30</sup> Bk. *Emel*, sayı 202 (Mayıs/Haziran 1994).

<sup>31</sup> *Kazak ve Tatar Türkleri* (İstanbul 1976); "Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Renad Muhammedi ile Sohbet", *Türk Edebiyatı*, sayı 252 (Ekim 1994), s. 37-40; İ. Enginün, "Sırat Köprüsü Sultan Galiev", *Türk Dili*, sayı 511 (Temmuz 1994), s. 48-55.

<sup>32</sup> J. Matuz, *Krimitatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen* (Freiburg 1976); İ. Çeneli - A. Gruber, *Krimitatarische Chrestomatie aus Gegenwartstexten* (Wiesbaden 1980); A. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford 1978); J. Strauss, "Language modernization- the case of Tatar and modern Turkish", *Central Asian Survey*, sayı 12(1993), s. 565-576.

**"Tatar" adı üzerine tartışmalar** : Kırım Tatarları sürgünden anavatanına dönmeye henüz bu yıllarda başladıkları için onlarda henüz bu konuda bilimsel veya başka türlü tartışmaların başladığını gösteren emareler yok gibi.

Eski SSCB'deki Kırım Tatarları arasında şimdilik millî ad konusunda Tataristan'dakine benzer herhangi bir tartışmaya şahit değiliz. Rusların onlarla ilgili yayınlarında "Kırım Tatarı" tâbirini kullandıklarını görmekteyiz<sup>33</sup>. Ayrıca Kırım'da kurulan yarı resmî millî teşkilatın adı da "Kırım Tatar Millî Meclisi" olarak tescil edilmiştir<sup>34</sup>. Bu da Kırım'da halkın çoğunluğunun "Kırım Tatar" adını benimseyip, bunu resmî bir ad olarak kabul ettirmek arzusu göstermektedir.

Ancak Kırım Hanlığı'nın Rus hâkimiyeti altına düşmesinden (1783) sonra Dobruca bölgesine (Romanya) yerleşmiş olan Kırım Tatarlarının belli başlı ilim adamları ve yazarları arasında da kendi millî kimliklerine ad verme konusunda tam bir fikir birliğinin mevcut olmadığını görmekteyiz. Bunun Dobruca'da Anadolu kökenli Türk azınlığı ile aslen Kırım kökenli olan Tatar azınlığının ortak kimlik oluşturma gayretlerinden kaynaklandığı da düşünülebilir. Bunun dışında Kırım kökenlilerin de kendilerini "Nogay" alt kimliği ile de belirleyen, Kıpçak gurubuna dahil "Kırım Tatarcası" nı kullananlar ile "Kırım Türk " alt kimliği ile belirleyen, Oğuz gurubuna dahil "Kırım Türkçesi" konuşanlar olmak üzere ayrı guruplarda mütalaa etmelerinin de rolü olabilir. Dolayısıyla da "Dobruca Tatarları"<sup>35</sup>, "Romanya Türkleri"<sup>36</sup>, "Romanya Nogay-Türk"<sup>37</sup> veya "Türk-Tatar", "Kırım Türkçesi (Tatar lehçesi)", "Dobruca Tatar lehçesi", "Romanya Tatarcası" gibi tâbirlerin hepsinin birarada kullanıldığına dahi rastlamaktayız<sup>38</sup>. Kimlik adını belirlemede kültürel olduğu kadar belki siyasi mülâhazalar da rol oynamaktadır. Bükreş'te yayınlanan *Karadeniz gazetesi* kendini "Romanya Türk-Tatar Topluluğunun yayını" olarak takdim etmektedir. Burada kullanılan "Türk-Tatar" tâbiri Ro-

<sup>33</sup> V. E. Vozgrin, *İstoriçeskie sud'bi kırımskih Tatar* (Moskova 1992) ; *Kırımskotatarskoe natsional'noe dvijenie*, I-II (Moskova 1992).

<sup>34</sup> Y. Bektöre, "Kırım'da son durum ve Kırım Tatar Millî Meclisi ile görüşmeler", *Kırım*, sayı 2 (Ocak-Mart 1993), s. 3-4.

<sup>35</sup> Msl. bk. E. ve N. Mahmut (haz.), *Bozcigit Dobruca Tatar Masalları* (Bükreş 1988), s. 5-14.

<sup>36</sup> Msl. bk. M. A. Ekrem - M. A. Hilmiye (haz.), *Tepegöz Dobruca Masalları* (Bükreş 1985), s. 5-11.

<sup>37</sup> Msl. bk. C. Bolat (Topl.), "Romanya Nogay-Türk Atasözlerinden", *Renkler* (1992), s. 215-225.

<sup>38</sup> İ. H. A. Ziyaeddin (haz.), *Toy şiirler* (Bükreş 1992), s. 5-6.

manya'daki Anadolu kökenli Türklerle, Kırım kökenli Tatarları mı birleştirilmektedir, yoksa Kırım Tatarları kendilerini eskiden kullanılan "Türk-Tatar" adıyla mı ifade etmek istemişlerdir, bu konu pek açık değildir. Ayrıca Romanya'daki Kırım kökenlilerin derneği konumundaki "Romanya Müslüman Tatar Türklerinin Demokratik Birliği"ndeki "Tatar Türkleri" ise bu bölge için oldukça yeni bir ifade olarak ortaya çıkmaktadır.

1990'lara doğru eski SSCB'deki değişim rüzgârları Tatarıstan'da "Tatar" millî kimliğinin alt kimliklerini araştırma çalışmalarının hızlanmasına neden oldu. Böylece Tatar ulusunun değişik boyları olan Mişer, Tipter, Kasım Tatarları, Sibir Tatarları ve Kreşinler hakkında yeni incelemeler ortaya çıktı<sup>39</sup>.

Bir yanda bu bilimsel çalışmalar sürerken, diğer yandan "Tatar" adının yanlış olduğunu, bunun Rusların taktığı ve Tatarların aslında eski İdil boyu Bulgar Devletinin varisleri olarak "Bulgar" adını almaları gerektiği fikrini savunanlar ortaya çıktı. "Bulgar el-Cedid" adlı cemiyevi hareket bu eğilimin en güçlü temsilcisi olarak mücadelesini sertleştirmiş, oldukça etkili basın ve ağız propagandası faaliyetlerini yürütmektedir<sup>40</sup>. Bu hareket en büyük desteği tanınmış bir yazar, biyograf olan ve şimdi Tatarıstan İlimler Akademisi'nin üyesi bulunan Ebrar Kerimull(in)'den buldu. Onun "Tatar" adının millî ad olarak kullanılmasının yanlış olduğunu ileri sürdüğü eseri çok yankı yarattı. Bu eserin çok yüksek tirajlarda başta 1988'de Rusça ve daha sonra 1991'de ise Tatarca olarak yayınlanması da çok ilginçti<sup>41</sup>. Onun bilimsel olmaktan ziyade popüler mahiyetteki bu eseri haklı olarak bir hayli tarihinin tepkisine sebep oldu. Çünkü "Bulgarcılık" hareketi, zaten millî şuur konusunda hayli zayıflamış olan bir kısım Tatar'ın kendisini 1989 nüfus sayımında "Bulgar" diye kaydetmelerine neden olmuş ve böylece az da olsa Tatarların toplam sayılarını menfi yönden etkilemişti. Bu tartışmaya katılanlardan biri de, bu yıl kendisini kaybettiğimiz, tanınmış ilim adamı Alfred Halik(ov) idi. O halkın kendi adını belirlemesi konusunda referandum bile

<sup>39</sup> Yu. G. Muhametşin, *Tatarı-Kıryaşeni (istoriko-etnografiçeskoe issledovanie materialnoy kul'turi, seredino XIX-naçalo XX v.)* (Moskova 1977) ; F. Şarifullina, "Qasıym Tatarları", *Qazan Utları*, sayı 5 (1990), s. 172-175 ; F. Şarifullina, *Kasimovskie Tatarı* (Kazan 1991) ; A. M. Orlov, *Meşçera, Meşçeryaki, Mişare* (Kazan 1992) ; D. G. Tumaşeva, *Slovar' dialektov Sibirskih Tatar* (Kazan 1992).

<sup>40</sup> N. Devlet, "A struggle for independence in the Russian Federation : in the case of the Tatars", *CEMOTI*, sayı 16 (Temmuz-Aralık 1993), s. 63-82.

<sup>41</sup> A. Karimullin, *Tatarı: Etnos i Etnonim* (Kazan 1988) ; E. Kärimullin, *Tatarlar : İsemebez hām cismebez* (Kazan 1991).

yapılmasını teklif etmişti<sup>42</sup>. Bu konuyu önce Sovyet döneminde hemen hemen yok edilen millî şuuru canlandırarak hâl edilmesini savunanlar çıktı<sup>43</sup>. Fakat bu konuda en katı duran, yâni halkın öz adının ezelden beri "Tatar" olduğunu iddia eden tarihçi Ravil Fahretdin(ov) oldu<sup>44</sup>. O, bu görüşünü geliştirip, tarihî delillerle ispatlama yoluna gitti ve "Bulgar " adını propagandasını yapan E. Kerimull(in)'i bir nevi cahillikle suçladı<sup>45</sup>. Şu anda "Tatarcılık" akımının taraftarlarının gayr-ı resmî yayıncılık imkânları ile çok yüksek tirajlı eserler ortaya koyduklarını görmekteyiz<sup>46</sup>. Gerçekten de "Tatar" etnogenezinde tek bir Bulgar faktörünün değil, bilhassa kullanılan dil Tatarcada, çok etkili olan Kıpçak faktörünün de olduğu inkar edilemez. Ayrıca "Bulgar" konusunda Tatarlara komşu yaşayan diğer bir Türk kavmi Çuvaşların da iddiaları bulunmaktadır. Hatta 1995 yılında Çuvaş Cumhuriyeti kendi cumhuriyetlerinin kuruluşunun 70. yılı ile birlikte "Bulgar Devleti"nin kuruluşunun 1100. yılını birlikte resmî bir merasimle kutlamışlardır. Bunun dışında İdil-Ural bölgesine Bulgarlardan önce gelen değişik Türk kavimleri (msl. Hunlar, Uzlar), daha sonra bu yörelerde yerleşen Peçenekler, Kıpçaklar yerel Fin-Ogur kavimleri veya hatta başka etnik unsurların da karıştığı düşünülebilir. "Tatar" etnogenezindeki ırkî veya kavmî komponentlerin oranları antropoloji gibi özel bilim dalları tarafından tartışılabilir. Ancak millî şuurlanmada dil, tarih, âdet-örfler gibi objektif faktörlerin yanında, bir topluluğa veya ulusa ait olma duygusu gibi sübjektif faktörler de etkili olmaktadır. Bunun cevabını ise her bilim dalı ayrı-ayrı vermeye kalktığı takdirde, oldukça yanılığa düşülecektir. Dolayısıyla ortak bir konsensüs oluşturulması için değişik bilim dallarının ortak paydasını bulmanın dışında, çoğunluğun bu konudaki görüş ve fikirlerini tesbit etmek için derin ve şümüllü sosyolojik araştırmalar gerekecektir.

**Sonuç :** Kısacası Sovyet döneminde millî şuurun bastırılmış ( veya yönlendirilmiş) olması, millî kimliği belirleyen ad konusunda bazı bilimsel veya popüler tartışmaların yapılmasını engellemiştir. Şimdi nisbi bir hürriyetin söz

<sup>42</sup> A. H. Halikov, *Kto mı. Bulgarı ili Tatarı? (Kem bez- Bolğarlar mı, Tatarlar mı?)* (Kazan 1992).

<sup>43</sup> T. Kamal, "Tatar ruxı", *Qazan Utları*, sayı 3 (1991), s. 163-166.

<sup>44</sup> R. Fäxretdinov, "Tatar Tatar mı, Tatar tügel me?", *Miras*, sayı 12 (1992), s. 53-58.

<sup>45</sup> R. Fäxretdinov, *Tatar uğılı Tatarının*, (Çallı 1993).

<sup>46</sup> D. M. İshakov, *Tatarı (Populyarnıy oçerk etiçeskoy istorii i demografii)* (Naberejne Çelnu 1993), ( tiraj: 250 bin nüsha); R. Emirxan - V. İmamov, *Tatarların vatan suğışı*, (Yar Çallı 1993), ( tiraj : 165 bin nüsha).

konusu olduğu BDT'nda etnik topluluklar kendi geçmiş ve adlarını merakla incelemeye başlamış bulunmaktadır. Ancak sırf bilimsel çalışmalarla gerek Kırım gerekse Kazan Tatarlarının etnik adlarını yeniden belirlemenin veya değiştirmenin mümkün olacağını zannetmiyoruz. Çünkü halk kendi kimliğini "Tatar" adıyla açığa vurma eğilimindedir. Bir dönemler Ruslar tarafından kötülendirilen "Tatar" adını artık çok kimse çekinmeden kullanmaktadır ve bilhassa Ruslar ve diğer yabancılarla birlikte yaşamak zorunda olan Kırım ve Kazan Tatarları millî kimliklerini ancak "Tatar" adıyla açıklayabilmektedirler. Tabii ki anavatanın dışında yaşayanların bir kısmının kendilerini hâlâ "Kırım Türkleri", "Romanya Tatarları/Türkleri", "(Müslüman) Tatar Türkleri", "Kazan Türkleri" veya "İdil-Ural Türkleri"<sup>47</sup> gibi tâbirlerle kökenlerini belirtmeye devam etmeleri doğaldır. Ancak mühim olan anavatandaki çoğunluğun tercih edeceği addır. Tatarıstan örneğini göz önünde tutarsak burada "Asturahan, Kreşin, Kasım, Sibir, Kırım v.b. Tatarları" bir arada sayma geleneği yerleşmeye başlamıştır. Eski SSCB'de Türki topluluklar birbirlerinin kardeşliğini vurgulama ihtiyacını hissetmedikleri veya öyle bir alışkanlıkları olmadığı halde, Kazan Tatarları Kırım Tatarlarını her fırsatta anmaya, onları kardeş olarak görmeye başlamışlardır. Bunda ortak bir adın kullanılmasının dışında Kırım ve Kazan arasındaki ortak tarihî bağların da rolü olduğu düşünülebilir. Tabii ki bu konuda akademik tartışmaların kesilmesini bekleyemeyiz. Ancak bu konuda son sözün halkın çoğunluğu tarafından söyleneceğini belirtebiliriz. Görünen şudur ki millî kimlik veya hatta üst kimlik olarak ta "Tatar" adının herhangi bir değişime uğramasını beklemek pek gerçekçi olmayacaktır. Çünkü gerek halkın çoğunluğu ve gerekse bilim adamlarının ekseriyeti "Tatar" adından vazgeçmeyi düşünmemektedir. Hatta yurtdışında yaşayan, dolayısıyla doğrudan doğruya siyasî veya kültürel baskı altında kalmamış olan Kırım ve Kazan Tatarlarının da özel olarak kendi aralarında kökenlerini bu kelime ile ifade etmeleri, "Tatar" adının derin kök saldığının doğal göstergesi durumundadır.

Ancak kimlik sorununun bu topluluklarda millî şuurun güçlendiği nisbette daha kolay çözümlenebileceğini söyleyebiliriz. Çünkü mesela Kırım'ın çöl kısmından veya başka bir ifade ile "Nogay" diye adlandırılan Kıpçak ana-diline bağlı zümreler "Tatar" adını benimserken, yalı boyundan olanları

<sup>47</sup> Bk. "İdil-Ural Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği", *Selam bülteni*, sayı 1 (Mayıs 1994), sayı 2 (Ağustos 1994).

kendilerini "Kırım Türkü" diye ifade etmektedirler<sup>48</sup>. Ancak Rus kaynaklarında olduğu kadar Osmanlı kaynakları da onlara her zaman Tatar adı ile anmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'de ekseriyet "Tatar" adını duyunca Kırım Tatarlarını düşünmektedir.

"Tatar" adının benimsenmesinin bir nedeni de Osmanlı harabeleri üzerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına resmen Türk adını vermesi ve dolayısıyla bu coğrafya içinde oluşan yeni ulusun da "Türk" olarak tescil edilmesi idi. Böylece önceden soybirliğini belirten "Türk" adı artık ekseriyeti Anadolu'da yaşayan, Osmanlı'nın varisi bir ulusun özel adına dönüşmüş oldu. Zaten Türkiye'de de "Türk" kelimesi baudaki bilimsel çalışmalardan etkilenerek ancak XIX. y.y.'da kullanılmaya, Abdülhamid II'nin son döneminde etkisini göstermeye başlamıştı<sup>49</sup>. Dolayısıyla Sovyet döneminde uluslaşma süreci başlayınca, zaten Türk adını kullanmayan değişik Türk toplulukları Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen v.b. gibi isimlerle tarih sahnesine çıktılar. SSCB'nin dağılması ve neticede bu Türk topluluklarının bir haylisinin kendi millî kimliklerini belirten adlarla kurulan bağımsız cumhuriyetlere kavuşmalarının sonunda, bazı iddialara göre bunların suni olarak takılmış olmasına rağmen, bu adlara sıkıca sarılarak, kendilerini bu ulus adları ile özleştirmektedirler. Soybirliğini ise Türkiye'de genelde resmî olarak red edilen "Türkî" (Türkî halklar veya Türkî dilli halklar) kelimesi ile ifade ettikleri için "Türk" adını Anadolu'da yaşayan soydaşlarına has özel bir ulus adı olarak kabul ettiler. Bu siyasi ve kültürel gelişmeler çerçevesinde, zaten eskiden beri mevcut olan "Tatar" adı da soydaşlarından ayrı özelliklere sahip olan bir ulusun özel adı olarak daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

<sup>48</sup> S. Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, II (Ankara 1972), s. 86.

<sup>49</sup> Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, 11. bsk. (İstanbul 1977), s. 7-8.

## AMERİKAN BELGELERİNDE 27 MAYIS OLAYI

Prof. Dr. FAHİR ARMAOĞLU

27 Mayıs askerî darbesinin, Cumhuriyet tarihimizde önemli ve ilginç bir yeri vardır. Olay, 1950'de gerçek anlamı ile işlemeye başlayan genç demokrasimizin ilk "kesintisi" olduğu kadar, Büyük Atatürk'ün, *Ordu ile Politika'yı* birbirinden ayırdığı 1924 sonundan beri, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ilk defa olarak, bir *siyasal* olayın *aktif* unsuru haline gelmesidir. Ordunun, siyasal bir süreç içinde yer alması, 1961 Ekim seçimleriyle sona ermemiş, 1980 Eylülüne kadar devam eden dönemde, "Ordu faktörü", Türk iç politikasında bazan "silik", bazan da ön plâna çıkan bir nitelikte, yaklaşık 20 yıl kadar devam etmiştir.

Bu belirttiğimiz noktalar, doğrudan doğruya Türkiye'nin kendi iç gelişmeleriyle ilgilidir. Fakat, *27 Mayıs Olayı'nın* bir de dış politika yanı vardır. Başka bir deyişle, 27 Mayıs olayı, Türkiye'nin dış politikasına da yansiyacak nitelikte olmuştur. Şu anlamda ki, 27 Mayıs olayı meydana geldiğinde, Türk dış politikasında en etkin ve hatta dış politikamıza yön veren tek faktör, Demokrat Parti hükümetlerinin izlediği dış politikanın doğal sonucu olarak, *Amerika Birleşik Devletleri'dir*. Aşağıda göreceğimiz gibi, 1960 Nisanından itibaren Türkiye'nin içi karıştığında, Demokrat Parti iktidarı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin etkin muhalefeti ve kamuoyunun tepkileri karşısında, Amerika'da bir dayanak arama yoluna gitmiştir. Bu durum, Amerika'yı, bir hayli sıkıntılı duruma itmiş görünüyor. Zira, Amerika'nın o zamanki Ankara Büyükelçisi'nin, 28 Mayıs 1960 sabahı, darbenin liderliğini üzerine almış olan *Orgeneral Cemal Gürsel'e* söylediği gibi, Amerika, Lâtin Amerika ülkelerinde yıllardır, pek çok askerî darbe görmüştü. Bu ülkelerin askerî darbeleine Amerika âdeta alışmıştı. Fakat, NATO'nun bir üyesi, 1950'den beri liberal demokrasiyi benimsemiş ve Batı siyasal sisteminin bir parçası haline gelmiş olan Türkiye'de bir "askerî darbe"nin oluşumu, Amerika'yı bir hayli şaşırtmıştır.



Amerika'nın bu şaşkınlığının, 27 Mayıs öncesi ve sonrası gelişmeler karşısındaki tutumunun, kısa bir hikâyesini, yayınlanmış olan, o döneme ait Amerikan belgelerinde bulmaktayız.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı 1960 yılına ait diplomatik belgeler arasında yer alan *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume X, Part 2 : Eastern Europe, Finland, Greece, Turkey* (Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, Department of State Publication 10112) adlı cildin 830-902'nci sayfalarında, 27 Mayıs olayına ait belgeler de bulunmaktadır. Yalnız, bu belgeler 19 Nisan 1960'dan başlayıp 1960 Kasım ayına kadar gelmektedir. Açıklamalarımızı bu belgelere dayandıracağız.

Bununla beraber, bu cildin Türkiye'ye ait 737-830'uncu sayfalarının başlığı "*Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'ye Karşı Politikası*" olup, 1958-1960 arasında, Amerika ile Türkiye arasındaki, özellikle *ekonomik* sorunlara ve tartışmalara ait belgeleri kapsamaktadır. Bu kısımdaki belgeler ve bu belgelerin kapsadığı ekonomik tartışmalar son derece önemlidir; zira, bu tartışmalar, Türkiye'nin günümüze kadar devam edecek olan "dış borçlar sorunu"nun da başlangıcını teşkil ettiği kadar, 27 Mayıs olayı öncesinde, Türkiye'nin içine düştüğü ekonomik sıkıntuların, o zamanki hükümetin demokrasi-dışı tutumuna bir yansımaları da göstermektedir. Mamafih, biz esas itibarıyla, 27 Mayıs olayında Amerika'nın tutum ve tepkilerini ele alacağız. Yalnız, bu olayın, bir "Mukaddimesi", bir "Giriş"i olarak, 1958-1960 arasındaki Türk-Amerikan münasebetlerinin genel bir çerçevesini de çizmeye çalışacağız. Çünkü, bu genel çerçeve veya tabloyu çizmeden doğrudan 27 Mayıs olayına girmek, bir metodoloji hatası olur.

### 1. Türk-Amerikan Münasebetleri, 1958-1960

1958 yılı geldiğinde, Türkiye'nin Orta Doğu'nun Arap ülkeleriyle münasebetleri son derece bozuktur. Bu durumun başlangıcı ise, 1955 Bağdat Pak'tıdır<sup>1</sup>.

Bağdat Pak'tı, Arap dünyasında, Batı emperyalizminin Orta Doğu'daki bir "aracı" haline getirilirken, Türkiye'nin de, Irak hariç ve Mısır başta olmak üzere, bütün Arap ülkeleri ile münasebetlerinin, ya bozulmasına veya gerginleşmesine sebep olmuştur.

<sup>1</sup> Bu konuda bak. : Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgeleri ile Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Pak'tı'na, 1951-1955", *Bellekten*, Cilt LIX, Nisan 1995, Sayı 224, s. 189-236.

Bu atmosfer içinde, Suriye'nin Sovyet Rusya ile, 1957 Temmuzunda, 500 milyon dolarlık bir askerî yardım ve işbirliği anlaşması imzalaması, Türkiye'nin tepkisine ve bundan doğan bir Orta Doğu krizine sebep oldu ve Türkiye, Suriye'nin arkasında yer alan Sovyetler Birliği'nin tehditlerine maruz kaldı. Bunun üzerine, Amerika da Türkiye'nin yanında yer alarak, Sovyetler Birliği'nin karşısına dikildi. Kriz bu şekilde sona ererken, Türkiye ile Amerika arasında kuvvetli bir dayanışmanın varlığı da gözden kaçmıyordu<sup>2</sup>.

Lâkin, bu krizin sonucu, Suriye ile Mısır'ın, 1957 Kasımında, *Birleşik Arap Cumhuriyeti* adı ile bir birlik kurmaları kararı oldu. Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kuruluşu resmen 1 Şubat 1958'de ilan edilmekle beraber, Kasım ayında iki ülkenin almış olduğu birleşme kararı, Türkiye ve Amerika'da endişe ile karşılandı. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e göre, bu birleşme için Suriye Mısır'a baskı yapmış (ki bu doğrudur) olup, baskının arkasında Sovyetler Birliği ile Suriye komünistleri bulunmaktaydı. Mısır, bu birleşmeyi kabul etmekle, komünistlerle işbirliği yapmış oluyordu ve amaç da Bağdat Pakti'na karşı mücadele etmektir<sup>3</sup>.

Amerika ise, bu birleşmeden hoşnut olmamakla beraber, açıkça muhalefet etmeme kararı aldı. Bu birleşme hakkındaki eleştirisini daha sonraya bıraktı<sup>4</sup>.

Türkiye, 1958 yılında, Orta Doğu ile ilgili olarak, Sovyet Rusya ile bir kere daha karşı karşıya gelmiş ve bu kerre, Sovyet Rusya'nın çok daha ağır tehditleri ile karşılaşmıştır. Bu da, 1958 Temmuzunda Bağdat Pakti'nin ana unsurunu teşkil eden Irak monarşisinin bir komünist darbesiyle yıkılmasının, Türkiye'de uyandırdığı tepkilerden kaynaklanmıştır. Amerika, bu krizde de Türkiye'yi destekleyerek Sovyet Rusya'nın karşısına dikilmiş ise de, gerçekte, Türkiye ile Amerika arasında, Irak krizi konusunda önemli bir görüş ayrılığı ortaya çıkarak, Amerika bu defa Türkiye'yi yauşurma yoluna gitmiştir<sup>5</sup>.

Mamafih, Türkiye ile Amerika arasında Irak konusundaki bu görüş ayrılığı, "ittifak " münasebetlerini etkilememekle beraber, 1958 Ocak ayından itibaren iki ülke arasında önemli bir anlaşmazlık ortaya çıkmaya başlamıştır.

<sup>2</sup> Bu konuda bak. : Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1914-1980*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994 (10.Baskı), s.506-510.

<sup>3</sup> *Foreign Relations of the United States, 1958-1960*, Vol. X, Part 2, s. 737, 26 Ocak 1958'de Türk-Amerikan Ankara görüşmelerinin tutanağı.

<sup>4</sup> Aynı kaynak, s. 738.

<sup>5</sup> Bak.: Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 512-514.

Bu anlaşmazlık, Türkiye'nin, Amerika'dan "malî" yani parasal yardım istemesinden doğmuştur.

## 2. Malî Yardım Sorunu

Türkiye'de 1957 Ekiminde genel seçimler yapılmıştır. Tartışmalı geçen bu seçimler iki sonuç ortaya çıkarmıştır.

Birincisi, muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi'nin, bu seçimlerden 1954 Mayıs seçimlerine oranla daha kuvvetli bir şekilde çıkması ve dolayısıyla, Demokrat Parti iktidarı karşısında daha güçlü bir muhalefet haline gelmesidir. Seçimlerin bu sonucu, iktidar ile muhalefet arasındaki çekişmenin daha da sertleşmesine sebep olmuştur.

İkinci olarak, Adnan Menderes Hükümeti'nin, plânsız ve hesapsız görünen liberal ekonomi politikasının, Türkiye'nin altın ve döviz rezervlerini eriterek, dış borçların ödenmesinde sorunlar ve zorluklar ortaya çıkarmasıdır. Buna ek olarak, 1957 seçimleri bütçe sıkıntılarını daha da artırmıştır. Hükümetin ekonomik sıkıntılarının her gün biraz daha belirgin hale gelmesi ise, muhalefet ile iktidar arasındaki münasebetlerin, daha doğrusu çekişmelerin, daha da sertleşmesine sebep olmuştur. Bu durum 1960 ilkbaharlarına kadar devam edecektir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, 1957'deki Türkiye-Suriye gerginliği, Türkiye ile Amerika arasındaki "sıkı" ittifak bağlarının önemli bir göstergesi haline geldiğinden, Türk Hükümeti bundan yararlanarak, ekonomik ve malî yardım konusunda Amerika'nın kapısını çalmaya karar vermiştir.

Bu konudaki ilk teşebbüsün, 1958 Ocak ayında Ankara'da yapılan Bağdat Paktı Bakanlar Konseyi toplantısı dolayısıyla Ankara'da bulunan, Amerika Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in, 26 Ocak 1958 günü Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ı ziyareti sırasında yapılmış olduğu görülüyor. Bu toplantıda Celâl Bayar, Amerika'nın Türkiye'ye yaptığı *askeri ve siyasal* yardımlardan dolayı teşekkürlerini ifade ederek, Amerikan Dışişleri Bakanı'ndan "*ekonomik ve malî*" yardım konusunda da ilgisini rica etmiştir<sup>6</sup>.

Cumhurbaşkanı Bayar'ın sözlerine verdiği cevapta Dulles, kendisinin malî konularda bir teknisyen olmadığını belirterek, "sağlıklı bir ekonomi"yi gerçekleştirmenin % 90 sorumluluğunun, Türkiye'ye ait olduğunu söylemiş

<sup>6</sup> Bu görüşmelerin tutanağı için bak. : s. 738-740.

ve bu konularda dış yardımın ancak marjinal bir rol oynayabileceğini bildirmiştir. Şüphesiz, Dulles'in bu cevabı, Türkiye'nin beklediği cevap değildi.

Bununla beraber, gerek bu 26 Ocak görüşmelerinin tutanağından, gerek 1957 yazında Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye hakkında hazırlanan bir rapordan anladığımıza göre<sup>7</sup>, Türkiye'nin 1957 yazında karşılaştığı, borç ödemelerinin gecikmesi ve enflasyonun yükselmesi sonucu olarak Türkiye'nin milletlerarası kredibilitesinin düşmesi üzerine, Amerika, Türkiye'ye bir takım kemer sıkma tedbirleri tavsiye etmiş, fakat bu tedbirlerin, 1957 seçimleri dolayısıyla alınamamış olması, iki devlet arasında bir "soğukluğun" ("friction") doğmasına sebep olmuştur.

Türkiye'nin malî yardım istekleri karşısında Amerika, şu iki görüşü benimsemiştir: Birincisi, Türkiye bu ekonomik sıkıntılardan kurtulmak için, gayet rijid tedbirler almak zorundadır. İkincisi, bu malî yardımı Amerika tek başına yapamaz. Türkiye, önce OECD, IMF gibi milletlerarası ekonomi ve finans kuruluşlarına başvurmalı ve onların üstleneceği yardımlar çerçevesinde de Amerika kendisine düşeni yapmalıdır<sup>8</sup>.

Nitekim, Türk Hükümeti, Şubat 1958'den itibaren, bir yandan gerekli ekonomik tedbirleri almaya başlarken<sup>9</sup>, öte yandan da OECD ve IMF nezdinde teşebbüse geçti. Bir "ekonomik istikrar" programı hazırlığına girişti. Bununla beraber, Türk Hükümeti, bu konuda, özellikle Amerika ile Batı Almaya'nın da desteğini istiyordu. Türk Dışişleri Bakanı Zorlu, 1958 Mayıs'ında Kopenhag'da yapılan NATO toplantısında, Dulles nezdinde bu isteğini ısrarla belirttiyse de, Dulles, herhangi bir, olumlu veya olumsuz tepki göstermedi<sup>10</sup>. Bu sırada IMF ve EPU (Avrupa Ödemeler Birliği) gibi milletlerarası kuruluşlar da Türkiye sorununu ele almaya başlamışlardı.

<sup>7</sup> 29 Haziran 1957 tarihini taşıyan bu raporun metni : *Foreign Relations of the United States, 1955-1957*, Vol. XXIV, Washington, D.C., U.S. Government Printing Office, 1989, Department of State Publication No. 9699, s. 720-727. Bu uzun raporda, Türkiye'nin Amerika için stratejik önemi ve Batı ittifakına bağlılığı ve yararı uzun uzun anlatıldıktan sonra, Türkiye'ye askerî yardımın önemine de değinilerek, ekonomik yardım konusunda, Türkiye'nin ekonomisini istikrara kavuşturabilmesi için bir takım tedbirler (özellikle gerçekçi kur politikası izlemesi) alınması gerektiği belirtilmiş ve Türkiye'ye yılda ancak 100 milyon dolarlık bir ekonomik yardım yapılabileceği ifade edilmiştir. - Ocak 1955-Aralık 1957 arasında, Türkiye'ye ekonomik yardım konusunda Türkiye ile yapılan tartışmalar için bak. : *aynı kaynak*, s. 608-749.

<sup>8</sup> Dışişleri Bakanı Dulles'dan Ankara Büyükelçiliğine 7 Mart 1958 tarihli telgraf, s. 744-745.

<sup>9</sup> Warren'dan Vaşington'a 26 Şubat 1958 tarihli telgraf, s. 744, 1 No.lu dipnotu.

<sup>10</sup> Bk. : s. 746.

Amerika'nın, bu malî yardım konusunda Türkiye'den uzak durma tutumu, nihayet Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ı harekete geçirmiş görünüyor. Bayar, 29 Mayıs 1958'de Başkan Eisenhower'a yazdığı mektupta<sup>11</sup>, Türkiye'nin sıkıntılarını ve alınmakta olan tedbirlerle, Almanya ve milletlerarası kuruluşlarla yapılmakta olan temasları anlatarak, Amerika'nın da bu konuda "azami yardımı" ("maximum assistance") yapmasını istedi. Mektubun bir yerinde de, Bayar'ın, üstü kapalı bir şekilde, bu sıkıntıların sebebini, Amerika'nın Türkiye'ye "uzun vâdeli kredi" vermemesine bağlaması da ilginçtir.

Eisenhower, Bayar'ın mektubuna 13 Haziran 1958 tarihli bir mektupla cevap verdi<sup>12</sup>. Mektup, nasihatten başka bir şey değildi. Eisenhower, Türkiye'nin sorunlarının dış yardımlarla değil, ancak, uygulanacak olan istikrar programları ile çözülebileceğini söylüyordu.

İşin daha ilginç yanı da, Amerika'nın olumsuz tutumuna karşılık, Batı Almanya'nın, Türkiye'nin sorunlarına daha sempatik bir yaklaşım içinde olması üzerine, Amerika'nın, Almanya'nın Türkiye'ye "ikili" yardım yapmasını engellemek istemesiydi. 6 Haziran 1958 günü Vaşington'da, Alman Dışişleri Bakanı Von Brentano ile Dulles görüşürken, Von Brentano, "*Türkiye'nin, eşiğin ötesine itilmemesi gerektiğini*" söylediğinde, Dulles, milletlerarası kuruluşlara danışmadan, Almanya'nın Türkiye'ye "ikili plânda" yardım yapmasının büyük bir *hata* olacağını bildirmişti<sup>13</sup>.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda, Türkiye'nin ekonomik durumu hakkında hazırlanan 18 Haziran 1958 tarihli bir raporda<sup>14</sup> ise, Türkiye'nin ekonomisi için çok karanlık bir tablo çiziliyor ve herhalde bundan dolayı olsa gerek, malî yardım konusunda Türkiye'nin milletlerarası finans kuruluşları ile yaptığı temasların gayet yakından izlendiği belirtiliyordu.

Türkiye'ye malî yardım konusu nihayet 1958 Temmuzunda çözümlendi. 21 Temmuzda, Paris'te, Amerikan, İngiliz, Fransız ve Batı Alman temsilcilerinin yaptıkları toplantıda, Amerika, bu devletler de aynı katkıyı yaptıkları takdirde, kendisinin de 100 milyon dolarlık bir malî yardımda bulunabileceğini bildirince, Türkiye'ye yardım konusu önemli bir mesafe almış

<sup>11</sup> Mektubun metni : s. 747-750.

<sup>12</sup> Eisenhower'ın cevabının metni : s. 752-753.

<sup>13</sup> Memorandum of Conversation, Washington, June 18, 1958, s. 753-755.

<sup>14</sup> Metin : Turkey's Current Economic Position, Washington, June 18, 1958, s. 753-755.

oldu. Yine Paris'te, sözünü ettiğimiz dört devlet ile Türkiye arasında 28-31 Temmuz günlerinde yapılan müzakerelerde, Türkiye'nin OECD, IMF ve Amerika'ya vermiş olduğu istikrar programının desteklenmesi için, OECD'nin 100 milyon dolarlık kredi, IMF'nin 25 milyon dolarlık özel çekme hakkı ve Amerika'nın da, borç, hibe ve borç ertelemesi şeklinde 234 milyon dolar vermesi kararlaştırıldı ki, bu yardım toplam 359 milyon dolar tutmaktaydı<sup>15</sup>.

Türkiye, bundan sonra da malî yardımın artırılması için teşebbüslerde bulduysa da, bunlar üzerinde durmayacağız. Yalnız, 1958 yılı sonunda, Türk ekonomisi gerçekten "berbat" denebilecek bir duruma gelmiş ve halkın başlıca yiyecek maddelerini bulmakta büyük sıkıntı çekmesi ve fiyatların aşırı yükselmesi, halkın Menderes ve DP hükümetine karşı tepkilerinin gittikçe yoğunlaşmasına sebep oldu. Muhalefetteki CHP, hükümeti yıpratmak için bu tepkiyi gayet iyi kullandı.

Diğer taraftan, sözünü ettiğimiz belgelerin 768-829'uncu sayfalardaki kısımları, 1958 ve 1959'daki ikili ve bölgesel siyasal gelişmelere ait bulunmaktadır. Konumuzla doğrudan ilgisi olmaması sebebiyle, bunlar üzerinde durmayacağız. Yalnız şu kadarını belirtelim ki, 1958 yazında Orta Doğu'da iki büyük kriz meydana gelmiştir. Bunlardan biri, 1958 Mayısında patlak veren ve Amerika'nın 1958 Temmuzunda Lübnan'a asker sevketmesine sebep olan *Lübnan Krizi*'dir. Diğeri ise, yine 1958 Temmuzunda Irak'ta meydana gelen bir komünist darbesi sonucu, Irak monarşisinin yıkılmasıdır.

Her iki olay veya kriz, bölgede Türkiye'nin önemini artıran yeni bir gelişme olmuştur. Bundan olsa gerek, Türkiye'ye yardım konusunda Amerika, 1958 Haziran ayında gayet olumsuz bir tutum alırken, Temmuz ortalarında, yardım işinde, birdenbire aktif ve sorunun çözüme ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

### 3. 27 Mayıs'a Doğru

Ele aldığımız, 27 Mayıs olayı ile ilgili Amerikan belgelerinin bir özelliği göze çarpmaktadır. Olayın üzerinden 30 yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, bazı belgelerin, özellikle Ankara'dan çekilen telgrafların bazılarının metinleri ya hiç verilmemiş veya yayınlananların bazılarında da,

<sup>15</sup> Bak. : s. 755-756, Editorial Note.

bir veya iki cümle metinden çıkarılmıştır. Yeri geldikçe, yayınlanmamış belgelerin neler olduğuna işaret edeceğiz.

İkinci nokta ise, başta da belirttiğimiz gibi, incelediğimiz belgelerin ancak Nisan-Kasım 1960 dönemine ait bulunmasıdır. Bununla beraber, bu belgeler dahi, hem Türkiye ve hem de Amerika bakımından ilginç bilgiler ortaya koymaktadır.

27 Mayıs olayına varan gelişmeler, esasında 1959 yılından itibaren ortaya çıkmakla beraber, gelişmeleri krize dönüştüren ve 27 Mayıs'a sürükleyen esas faktör, T.B.M.M.'nin, Nisan 1960 ortalarında, bir bakıma yargı yetkisini üzerine alıp *Tahkikat Komisyonu* adı ile 15 kişilik bir olağanüstü yargı organı kurmuş olmasıdır.

Daha yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1958 Temmuzunda sağlanan 359 milyon dolarlık dış yardıma rağmen, ekonomik sıkıntılar hemen ortadan kalkmamış ve halkın artan huzursuzluğu, 1959 yılında artık iyice suyun yüzüne çıkmış bulunuyordu. 1959 Şubatında Zürih ve Londra Anlaşmaları ile, Kıbrıs sorunundan yakasını kurtaran DP hükümeti, herhalde bu başarısının da sağladığı güvenle, demokratik hürriyetleri kısıtlama istikametindeki faaliyetlerini artırmaya başladı. Bu ise, gerek halkın, gerek CHP muhalefetinin tepkisini daha da şiddetlendirdi.

İşte bu atmosfer içindedir ki, T.B.M.M., 18 Nisan 1960 günü, meşhur *Tahkikat Komisyonu*'nun kurulmasını öngören kanunu, DP milletvekillerinin oyları ile kabul etti. Bağrışlar, çağrışlar ve yumruklaşmalar içinde geçen müzakereler sırasında, CHP lideri İsmet İnönü, kendi milletvekilleri ile birlikte Meclis'i terketti. Kanun bu atmosferde kabul edildi. Bu kanuna göre, Tahkikat Komisyonu, herkesi yargılayabilecek ve istediği siyasal faaliyeti durdurabilecekti. Nereden bakılırsa bakılsın, bu, gayet anti-demokratik ve hatta diktatörlüğe yönelen bir davranıştı.

İlginçtir, T.B.M.M.'nin 18 Nisan toplantısından önceki günlerde, iktidar ile muhalefet arasındaki mücadelede, Amerika da gündemin önemli bir maddesi haline getirilmiştir. DP iktidarı, bütün propagandalarında, CHP'nin Türk-Amerikan dostluğunu yıkmak istediğini ileri sürüyordu. Çünkü, bu sırada CHP, Türkiye ile Amerika arasında, Meclis'ten geçmemiş olan ve daha sonra sayıları 90 kadar olduğu anlaşılın "ikili anlaşmalar"a hücum etmekte

ve bunları eleştirmekteydi. Buna karşılık, Başbakan Menderes'in özel kaleminden de Amerikan Büyükelçiliği'ne bu çeşit şikâyetler intikal ettirilmiştir<sup>16</sup>.

Bütün bu gelişmeler, Büyükelçi *Fletcher Warren*'ın Vaşington'a 19 Nisan 1960 günlü telgrafı ile aktarılırken, şu iki nokta da vurgulanmaktaydı: Biri, CHP'nin, Başbakan Adnan Menderes'i Yüce Divan'a sevk etmek için, Meclis'e bir gensoru önergesi vermesi, diğeri de, 16 Nisan günü, İnönü'nün, İstanbul'da 16 emekli general ve amiral tarafından ziyaret edilmesiydi. İnönü, kendilerine, Türk milletinin orduya olan güvenini sonuna kadar korumalarını söylemişti.

Büyükelçi Warren'ın 19 Nisan telgrafının "Yorum" kısmında, olaylar hakkındaki değerlendirme şöyleydi<sup>17</sup>: İnönü, 18 Nisan günü Meclis'i terketmekle beraber, CHP'nin şu sırada şiddete başvurması ihtimali görünmemektedir. Lâkin her iki partinin de, aralarındaki tartışmalara Amerika'yı da sokmuş olmaları hoş değildir. Her iki taraf da, Amerika'nın Türkiye'deki varlığını, kendi partizanca amaçları için kullanmaya çalışmaktadır. DP, kendisini, Amerikan yardımını sağlayan bir faktör ve dolayısıyla Türk ekonomisinin gelişmesi için zaruri bir unsur olarak göstermeye çalışırken, CHP'nin tutumu, Türkiye'nin haklarının Amerika'ya *satıldığı* ve dolayısıyla, Amerika ile dostluğu ve ittifakı desteklemekle beraber, DP'nin, bu durumu kötüye kullanmasını hoşgörürü ile karşılayamayacakları şeklindedir. İnönü'nün 29 Şubatta yaptığı konuşmada, NATO, CENTO ve Amerika ile münasebetleri desteklemiş olmasına rağmen, CHP, kendi içinde bulunan ve hiç fark gözetmeksizin hem DP ve hem de Amerika'ya saldıran aşırı unsurları frenlemek için bir tedbir almamaktadır.

Yorum şöyle devam ediyordu : Her iki parti de, kendi siyasal amaçları için Amerika'yı kullanmakta ise de, ve bu durum Amerika'nın çıkarları için zararlı olmakla beraber, her iki partinin de Amerikan ittifakına bağlı oldukları görülmektedir. DP, CHP'yi Amerikan aleyhtarlığı ile itham etmek suretiyle, Amerika'nın sempatisini kazanmak istemektedir.

Sonuç olarak, Amerikan Büyükelçiliği, İstanbul, İzmir ve İskenderun Başkonsolosluklarını da, iki parti arasındaki bu çatışmada, taraflardan hiçbiri bulaşmamaları için uyarmıştır.

<sup>16</sup> Büyükelçi Warren'ın Vaşington'a 19 Nisan 1960 günlü telgrafı, s.830.

<sup>17</sup> s. 831-832.



Bu arada, Büyükelçi Warren'ın 23 Nisanda her iki parti lideri ile görüşmelerde bulunduğu anlaşılıyor. Belgelerin 832'nci sayfasında, bu görüşmelere ait rapor 356 sıra numarası ile zikredildiği halde, bu raporun metni verilmemiştir. Warren'ın liderlerle görüşmelere ait raporunun 5 sayfa olduğunu, Vaşington'dan, İstanbul'da bulunan Dışişleri Bakanı Christian Herter'a çekilen bir telgraftan anlamaktayız. Bu telgrafta, Warren'ın liderlerle temaslarına devam etmesinin yararlı olacağından söz edilmekteydi<sup>18</sup>. Warren'ın bu 23 Nisan tarihli raporunun metninin verilmemiş olması, çok ilginçtir.

Warren'ın 23 Nisan raporu gibi, 28 Nisan İstanbul ve 29 Nisan Ankara olaylarına dair 1 Mayıs tarihli ve olayları tahlil ettiği anlaşılan 1 Mayıs tarihli raporunun metninin de yayınlanmadığı görülmektedir<sup>19</sup>.

Bu iki raporun yayınlanmamış olması, şüphesiz, olayların en kritik safhasında, Amerika'nın görüşlerini öğrenme bakımından önemli bir eksiklik teşkil etmektedir.

Bununla beraber, incelediğimiz diğer belgeler, Amerika'nın, Türkiye olayları hakkındaki görüşlerini önemli ölçüde yansıtmaktadır. Bu belgelerden biri, CIA Başkanı Allen Dulles'in, 28 Nisan 1960 günü yapılan Millî Güvenlik Kurulu toplantısındaki konuşmasıdır<sup>20</sup>.

Allen Dulles, bu konuşmasında iki noktayı vurgulamıştır. Birincisi, o sırada Türkiye'de seçimler yapılacak olursa, CHP bu seçimleri kazanabilecektir.

Dulles'in vurguladığı ikinci nokta da şudur: Tahkikat Komisyonu, geniş yetkileri ile, İnönü ve CHP'ye karşı harekete geçmiş bulunmaktadır. Amerika, bu durumu, gelecek bakımından, dikkatle izlemek zorundadır. Ordu Hükümet'in arkasında görünüyor. Fakat İnönü'nün arkasında da kuvvetli bir halk desteği var. Eğer anayasal usuller dikkatle uygulanmayacak olursa, şu anda Güney Kore'de mevcut olan durum, Türkiye'de de ortaya çıkabilir.

<sup>18</sup> Bak. : s. 835.

<sup>19</sup> Warren'ın 1 Mayıs raporunun varlığından, s. 833'deki "Editorial Note"da söz edilmektedir.

<sup>20</sup> Bak.: s.832-833, Editorial Note.

Bu arada şunu da belirtelim ki, 28 ve 29 Nisan olaylarından sonra, Tahkikat Komisyonu, basın üzerine sansür uygularken, Ankara ve İstanbul'da da sıkıyönetim ilân edilmiştir.

Sözünü ettiğimiz diğer belge ise, Türkiye'deki gelişmeler karşısında, Amerika'nın tepkilerini ve endişelerini yansıtmaktadır. Bu belgeye göre<sup>21</sup>, Türkiye'deki son gelişmelerin Amerika için yarattığı *sıkıntılar* ("special troubles") şöyleydi: 1) Tahkikat Komisyonu'na verilmiş olan yetkiler, 1946'da DP'nin kurulmasıyla başlamış olan çok partili demokratik rejimi tehdit etmektedir. 2) Başbakan Menderes'in taktikleri, siyasal istikrarı şüpheli duruma getirdiği gibi, Amerika, Menderes'in, muhalefetin "tanınmış ve saygın" ("prominent ve respected") liderlerine karşı daha da şiddetli tedbirler almasından endişe etmektedir. 3) Türkiye'nin iç politikasına Amerikan aleyhtarlığı girmiştir. 4) Gösteriler, hükümet aleyhtarı olmaktan fazla, Menderes aleyhtarı olmaya başlamıştır. 5) Amerikan basını Türkiye karşıtı tutum almaktadır (Bu arada, Amerika'nın 6 Eylül 1955'teki Rum aleyhtarı gösterilerin tekrarından endişe ettiği de anlaşılmaktadır). 6) DP iktidarının CHP ile gittikçe sertleşen mücadelesinin, CHP'yi yeraltına itmesi ve sivil ayaklanmaların çıkması ihtimali söz konusu olabilir. Bu durumda, Amerika'nın Türkiye'deki faaliyetleri ve Türkiye'deki kolaylıklardan yararlanması tehlikeye girebilir.

Yine bu telgrafa göre, bu sıkıntılar, Amerika'nın, Türkiye'nin sorunları ile meşgul olmadaki manevra yeteneğini de kısıtlayabilirdi.

Bununla beraber, sonuç olarak belirtilen görüş ise, bütün bu olan bitenleri Amerika'nın, Türkiye'nin bir iç sorunu olarak görmesi, fakat Warren'in 23 Nisan telgrafında söz konusu olan, Türk liderleriyle temasın devam ettirilmesi, fakat bu arada da, bu liderlere, bir *telkin* ("suggestion") olarak değil, fakat bir *yorum* olarak ("in spirit of comment"), aralarında cereyan etmekte olan bu mücadelenin, hem Amerikan hem de dünya kamuoyunda talihsiz etkiler yapabileceğinin ve bunun, Türkiye'nin dışardaki etkinliğine zarar verebileceğinin bildirilmesiydi.

<sup>21</sup> Vaşington'dan, İstanbul'da NATO toplantısı için bulunan Dışişleri Bakanı Herter'a 1 Mayıs 1960 günlü telgraf, s. 834-835. Bu telgrafın, Dışişleri Bakanı'na Türk yetkililerle yapacağı görüşmelerde, bu hususları dikkate alması için gönderildiği anlaşılmaktadır.

Bu görüşler, 5 Mayıs'ta, Dışişleri Bakanı Fatih Rüştu Zorlu ile Büyükelçi Warren arasında ve Zorlu'nun isteği üzerine yapılan görüşmede de kendisine belirtilmiştir<sup>22</sup>.

Yine bu görüşmede, Zorlu, Amerikan Büyükelçisi'nden, Amerikan gazetecilerinin, İnönü ile görüşmelerinin önlenmesini istemek gibi bir garabette bulunurken, büyükelçi de, Amerikan gazetecilerinin asıl hükümet yetkilileri ile temas kurmakta sıkıntı çektiğini söylemiştir.

5 Mayıs görüşmesinde Büyükelçi Warren'ın, Dışişleri Bakanı Zorlu'ya şu hususu bir kere daha vurguladığı görülmektedir: "*Benim ve Büyükelçiliğin bütün çabası, Amerikalıların bu anlaşmazlıkta yer almamasıdır. Biz bu işin dışında kalmalıyız... Biz bir yabancı ülkeyiz ve bu siyasal sorunlar bizim işimiz değildir*"<sup>23</sup>.

Büyükelçi Warren, Zorlu ile yaptığı görüşmeyi 6 Mayıs tarihli bir telgrafla Vaşington'a bildirirken, Türk Ordusu'nun, olaylar karşısındaki tutumundan sitayişle söz ederken, Genelkurmay Başkanı Rüştu Erdelhun ile yaptığı görüşmeye ait bir raporunu da zikretmiştir ki, belgelerin 838'inci sayfasının 1 no.lu dipnotunda, bu raporun *bulunamadığı* ("not found") gibi, garip sayılabilecek bir ifade de yer almıştır.

Bu arada, CHP Araştırma Bürosu'ndan *Coşkun Kırca*, 4 Mayıs'ta Amerikan Büyükelçiliği'ne gelerek, uzun görüşmelerde bulunmuş ve daha sonra da, CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştu Aksal'ı temsil eden *Osman Okyar* ile beraber gelerek, Büyükelçilik Siyasî Müsteşarı ile görüşmüşlerdir. Ayrıca, Büyükelçilik, *Bülent Ecevit* ve *Turhan Feyzioğlu* ile de görüşmüştür.<sup>24</sup> Büyükelçi Warren'a göre, bu görüşmelerden şu noktalar ortaya çıkmıştır:

- 1) Mevcut siyasal huzursuzluk açısından, önümüzdeki iki hafta son derece kritiktir.
- 2) Bazı durumlar kesin olarak belirmediği, İnönü, CHP'nin gösterilere veya ayaklanmaya ("riotas") başvurmasını istememektedir.
- 3) CHP, öğrencilerin evlerine dönmesiyle birlikte, İstanbul ve Ankara olaylarının Doğu Anadolu'ya sıçramasından endişe etmektedir. Eğer böyle

<sup>22</sup> Büyükelçi Warren'dan Vaşington'a 6 Mayıs 1960 günlü telgraf, s.836-839.

<sup>23</sup> s. 838.

<sup>24</sup> Warren'dan Vaşington'a 10 Mayıs 1960 günlü telgraf, s.839-840. Bir satırlık bir kısım bu telgraf yayınlanırken, metinden çıkarılmıştır.

bir durum ortaya çıkarsa, Doğu'daki gösteriler, öğrenci gösterilerinden çok daha vahim bir nitelik kazanabilir.

4) CHP, Türk Hükümeti'nin olaylar dolayısıyla aldığı sert tedbirleri onaylamadığını, Amerika'nın bir demeçle açıklamasını istemiştir. Hatta *Coşkun Kırca*, Amerika'nın, Türkiye'ye yapmakta olduğu yardımı (herhalde ekonomik yardımı kastediyor) kasmaını isterken, *Osman Okyar* bunun çok aşırı bir hareket olacağını bildirerek, Amerika'nın, sadece olaylardan endişe duyduğunu ve bugünkü durumun çözümünün serbest seçimler olduğunu bildirmesini istemiştir. Kırca ve Okyar ile görüşen büyükelçilik mensubu ise, kendilerine, Amerika'nın, bu sorunun Türk Milleti tarafından çözülmesi gerektiğine inandığını ve "*egemen bir müttefikin*" iç işlerine karışmayacağını bildirmiştir.

CHP'nin bu tutumuna karşılık, Başbakan Menderes'in soruna bakışı da ilginç. Büyükelçi Warren, NATO ve sair siyasal konularda görüşmek için Başbakan'dan randevu alıp, 19 Mayıs'ta kendisiyle İstanbul'da görüştüğünde, Menderes, esas konuyu bırakıp, olaylar hakkındaki görüşlerini sıralamıştır<sup>25</sup>. Başbakan Menderes durumu şöyle değerlendirmekteydi: Durum tamamen kontrol altındadır. Ordu azami dikkatle hareket etmiştir. Esasen, anlaşmazlık iki parti arasında değil, Türk Hükümeti ile hükümeti yıkmak isteyen bir grup arasındadır. Bu grup, ihtilâlden, hükümeti yıkmaktan ve halkın iktidarı ele almasından söz etmektedir. Ordu, anayasal otoriteyi desteklemektedir. Ordu, Amerikan aleyhtarı değildir. Ordu, Türk toplumundaki rolünün bilincindedir ve bu rolü oynayacaktır.

Warren, bunun üzerine, Türk ordusunu övücü sözler söylemiş ve Menderes de başıyla bu sözleri tasdik etmiştir.

Başbakan Menderes'in ordunun havasını alamadığı anlaşılıyor. Zira, bu görüşmeden iki gün sonra, 21 Mayıs günü, Kara Harp Okulu öğrencileri, Ankara Kızılay'da bir gösteri yürüyüşü yaptı. Ne varki, kendisinin ifadesine göre Genelkurmay Başkanı Erdelhun ile *her gün temas halinde olan* Amerikan Büyükelçisi Warren, 23 Mayıs'ta Vaşington'a gönderdiği telgrafta, Genelkurmay Başkanı'nın ısrarla, Türk Ordusu'nun politikanın dışında olduğunu ve hükümeti desteklediğini söylediğini bildiriyordu<sup>26</sup>.

<sup>25</sup> Bak. : Warren'ın Vaşington'a 20 Mayıs 1960 günlü telgrafı, s.840-841.

<sup>26</sup> Bak.: s.842-843, Editorial Note. Belgelerin metni yerine, sık sık "Editorial Note"a başvurulması dikkati çekiyor.

Türk Genelkurmay Başkanı'nın Amerikan Büyükelçisi'ne bu teminatı vermesinden iki gün sonra, Vaşington'da Millî Güvenlik Kurulu'nun 24 Mayıs günü yaptığı toplantıda, CIA Başkanı Allen Dulles, şunları belirtiyordu: Öğrenci gösterileri artmıştır ve ayaklanmaya ("rioting") şimdi öğrenci olmayanlar da katılmaktadır. Hatta bu gösterilere bazı subaylar da katılmaktadır. Türk polisi ile Türk askerî kuvvetleri arasında belirgin bir ziddiyet göze çarpmaktadır. Türk Ordusu bölünmüştür. Yüksek rütbeliler hükümete sadık kalırken, küçük rütbeliler, hükümet ile muhalefet arasında bölünmüş durumdadır. Başbakan Menderes, hoşnutsuzluğun derecesini kavrayamamış görünüyor<sup>27</sup>.

Allen Dules, bunları söyledikten sonra, Türkiye'deki durumun daha da kötüleşeceğine inandığını ve hatta ordunun iktidarı ele almasının da mümkün olduğunu belirtiyordu ki, bu durum üç gün sonra, yani 27 Mayıs sabahı gerçekleşti ordu "darbe"yi yaptı.

Büyükelçi Warren 27 Mayıs sabahı Vaşington'a gönderdiği telgrafta şunları söylemekteydi: Türk Silahlı Kuvvetleri, 27 Mayıs 1960 sabahı saat 04:00'de, görülmemiş bir intizamla hazırlanmış olan bir darbe ile yönetimi ele almıştır. Ciddi bir muhalefetle karşılaşmamıştır. Görüldüğü kadarı ile, Ankara'da sadece 50 ölü vardır<sup>28</sup>....Büyükelçiliğin kanaati, ayaklanmanın ("revolt") tamamen iç sebeplere dayandığıdır. Amerikan aleyhtarlığına dair bir işaret yoktur. Aksine, Askerî Konsey'in (yani cuntanın) bir üyesi bu sabah, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Amerika'ya karşı dostluğu hakkında Büyükelçiliğe teminat vermiştir<sup>29</sup>.

#### 4. 27 Mayıs ve Sonrası

Büyükelçi Warren, 28 Mayıs sabahı, yeni Dışişleri Bakanı Selim Sarper ile birlikte, darbenin liderliğine getirilen ve Genelkurmay Başkanlığı binasında bulunan Orgeneral Cemal Gürsel'i ziyarete gitmiştir<sup>30</sup>. Warren, Gürsel'e, kendisiyle görüşmesinin tamamen gayri resmî ("most informal") olduğunu söyledikten sonra, 27 Mayıs harekâtı için övgüler yağdırarak şöyle demiştir: *"Lâtin Amerika ülkelerinde görev yaptığım zaman çok darbeler*

<sup>27</sup> s. 843, Editorial Note.

<sup>28</sup> Darbenin ilk günlerinde ölü sayısı hakkında uydurulan söylentilere Amerikan Büyükelçisinin de kendisini kaptırması anlaşılıyor.

<sup>29</sup> s. 844, Editorial Note.

<sup>30</sup> Warren'in bu konuda Vaşington'a 28 Mayıs 1960 günlü raporunun metni : s. 845-848.

*gördüm.... Bu darbe ise, şimdiye kadar şahidi olduğum darbelerin en dakik, en etkin ve en süratli olanıdır".*

Bu övgülere rağmen Warren, Gürsel'e, Ankara'daki askerî harekât sırasında meydana gelip de hoş karşılamadığı şeylerden hiç söz etmemiş, fakat Gürsel'i ziyarete giderken bunları Selim Sarper'e belirtmiştir.

Bununla beraber, Warren, General Gürsel'e bazı uyarılarda bulunmaktan da geri kalmamış ve şu noktaları belirtmiştir:

1) Darbeyi yapmakla, işin en kolay tarafı başarılmıştır. Fakat bundan sonra esas güçlükler başlayacaktır. Bu güçlükler çeşitli olabilir ve sadece Türkiye'yi değil, Amerika'yı ve hatta Batı'yı da ilgilendirebilir. Önümüzdeki aylarda doğacak olan bu güçlüklerin çözümünde, Amerika Türkiye'ye yardım etmeye hazırdır.

2) Dün yapılan darbe ile, Türk Ordusu, politikaya karışmama geleneğini bozmuş ve *Pandora'nın Kutusu* açılmıştır. Türk Ordusu için, bundan sonra Türk halkının da içinde olacağı siyasal çalkantıların dışında kalmak, son derece güç olacaktır. Bu ihtimal ise, Büyükelçiyi, darbenin kendisinden çok daha fazla endişelendirmektedir.

3) Hür dünya içinde Türkiye'nin şöhreti, istikrarlı bir ülke olmasıdır. Şimdi bu durum bozulmuştur. Bu ise, Türkiye'ye yardım konusunda Amerikan Kongresi'ni etkileyebilir.

Büyükelçinin bu endişelerine karşılık Orgeneral Cemal Gürsel, Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ve diğer kabine üyeleri ile diğer yüksek mevki sahiplerine hiçbir kötü muamele yapılmayacağını söylemiş ve ortaklık duruluncaya kadar, kendilerine deniz kıyısında konforlu birer ev verilip, orada isterlerse aileleri ile birlikte oturabileceklerini söylemiştir.

Büyükelçinin, bir an önce seçimlere gidilmesi gerektiğini belirtmesi üzerine de Gürsel, bu konuda kendisine teminat vermiştir.

Görüşmelerin sonunda Orgeneral Gürsel, 1 Haziranda askerî ve sivil memurların maaşlarının verilmesi gerektiğini, halbuki elde sadece 23 milyon lira bulunduğunu bildirmiş ve Amerika'dan, bu maaşlar için 180 milyon liralık bir yardım istemiştir. Belgelerde bu konunun gelişmesi ve sonucu hakkında bir bilgi yoktur.

Darbeyi yapanlar *Millî Birlik Komitesi* şeklinde organize olmuşlar ve Devlet Başkanlığına ve Başbakanlığa Orgeneral Cemal Gürsel getirilmiştir. Millî Birlik Komitesi'nin ilk günden itibaren üzerinde durduğu nokta, Amerika'nın 27 Mayıs olayını destekleyen bir demeç yayınlaması idi. Bu istek, Amerika Dışişleri Bakanı Herter tarafından da desteklenince, Başkan Eisenhower 11 Haziran 1960 günü Başkan Gürsel'e bir mesaj göndermiştir<sup>31</sup>. Eisenhower mesajında, yeni yönetimin NATO ve CENTO'ya bağlılığından dolayı memnuniyetini belirtirken, aynı zamanda, seçimlerin yapılması ve yönetimin, yeni ve seçilmiş bir hükümete devri kararlılığının, Türkiye'nin bütün dostları tarafından memnuniyetle karşılandığını bildirirerek, askerî yönetimi, âdeta, bir an önce seçimlerin yapılmasına angaje etmek ister gibi görünmekteydi.

Amerikan Millî Güvenlik Kurulu'nun 30 Haziran 1960 günü yaptığı toplantıda ise, Millî Birlik Komitesi içindeki iktidar mücadeleleri ve bölünmeler ele alındı<sup>32</sup>. Yapılan tartışmalarda, Haziran ortalarında patlak veren 14'ler olayı ele alınarak, sivil rejime dönülmesi ve derhal seçim yapılması hususunda, bazı Komite üyelerinin yemin etmeyi reddettikleri ve bu sebepten Komite'den çıkarıldıkları belirtilerek, bazı Komite üyelerinin İnönü aleyh-tarı oldukları, ayrıca bazılarının otoriter bir rejime eğilim gösterdikleri ve nihayet eski iktidar mensuplarının kaderi hakkında da Komite içinde görüş ayrılıkları ve bölünmeler olduğu ifade edilmekle beraber, izlenecek tutum konusunda bir karar alınamamıştır. Zira, Amerikan Büyükelçiliği'nin yeni rejim ile yakın ilişki kuramamış olması sıkıntı yaratmaktaydı.

#### a) *Eminsu'lar Sorunu*

Temmuz ayı ortalarından itibaren, Amerika ile Türkiye arasında "Eminsu'lar Sorunu" patlak vermiştir.

Millî Birlik Komitesi Başkanı ve Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'in "daveti" üzerine, Büyükelçi Warren, 13 Temmuz günü, yanında Amerikalı askerî danışmanlar olduğu halde, Gürsel'i ziyaret etmiştir. Bu ziyarette, Gürsel'in yanında, Başbakanlık Müsteşarı Albay Alpaslan Türkeş de bulunuyordu<sup>33</sup>.

<sup>31</sup> Mesajın metni: s.850.

<sup>32</sup> Memorandum of Discussion, s.852-853.

<sup>33</sup> Bu ziyaret sırasında yapılan tartışmaların ayrıntıları, Warren'in 13 Temmuz 1960 günlü telgrafında bulunmaktadır, s.854-857.

Toplantıyı Gürsel açarak, Türk Ordusu'nda, özellikle yüksek rütbelerde yaşlanma olayının meydana geldiğini, orduyu gençleştirmek için, albay ve daha yüksek rütbeli subayların % 10-15'inin "mecburî" emekliye sevkedileceklerini, lâkin bunun için 100 milyon liraya ihtiyaç bulunduğunu söylemiş ve bu paranın Amerika tarafından sağlanmasını istemiştir. Gürsel'e göre, emekliye sevkedilecek albay ve daha yüksek rütbeli subay sayısı 2.900 kaddı. Warren'ın daha sonraki bir raporunda verdiği rakamlara göre<sup>34</sup>, generallerin % 90'ı, albayların % 55'i, yarbayların % 40'ı ve binbaşılardan da % 5'i mecburî emekliliğe tâbi olacaklardı.

Mecburî emekliliğe tâbi olan bu subaylara, resmen *Emekli İnkılâp Subayları* adı verildiği için, bunlar, bu ismin kısaltılmışı olarak, *Eminsu*'lar diye anılmıştır.

Warren, Gürsel'in bu söylediklerine hemen itiraz etmiştir. Büyükelçiye göre, böyle bir işlem, Türk Ordusu'nun savaş gücünü azaltabilirdi. İkincisi de, Amerika'nın kaynakları tükenmez değildi ve şu anda Kongre'deki eğilim de, dış yardımların azaltılması yönündeydi.

Warren, Eminsu'lar için Türkiye'ye yardım yapılmasına, sonuna kadar karşı çıkmıştır. Gerekçesi ise, yukarıda söylediklerinden ziyade, mecburî emekliliğin siyasal amaca dayanmasıydı. Büyükelçiye göre, ordudaki bu "tasfiye" siyasal amaçlıydı ve Amerika bu işe bulaşmamalıydı. Warren, 13 Temmuz telgrafında, "*Teklif edilen işlemin siyasal sonuçlarını, Gürsel'in anlayıp anlamadığından esaslı bir şekilde şüphe ediyorum*" dediği gibi<sup>35</sup>, 14 Temmuz telgrafında da bu kadar çok subayın emekliye ayrılmasının doğuracağı kötü sonuçları, Amerika'nın da paylaşmak zorunda kalacağını bildiriyordu<sup>36</sup>.

Bu sebepten, Warren'a göre, hiç değilse bu iş, bir kerede değil, yavaş yavaş ve aşama aşama yapılmalıydı. Fakat Albay Türkeş'in bu konuda ısrarlı ve aceleci davrandığı görülmektedir. Bu sebeple de, Warren, zaman zaman Albay Türkeş ile tartışmaya girmek zorunda kalmıştır. Meselâ, Warren'ın Gürsel ile görüştüğü 24 Temmuz ziyaretinde de, Albay Türkeş, 100 milyona acele ihtiyaçları olduğunu söyleyip de Büyükelçi yine olumsuz tutum gösterince, Büyükelçiye, "*Bu parayı başka yerden bulacağız*" demiştir<sup>37</sup>.

<sup>34</sup> Bak.: Warren'ın Dışişleri Bakan Yardımcısına 11 Ağustos 1960 tarihli mektubu, s.875.

<sup>35</sup> s. 856.

<sup>36</sup> s.857, 2 no.lu dipnot. Bu telgrafın da metni verilmemiştir.

<sup>37</sup> Warren'ın Vaşington'a 25 Temmuz 1960 günlü telgrafi, s.864.



Bu sırada, araya NATO Başkomutanı General Norstad girmiş görünüyor. Norstad 25 Temmuzda Ankara'ya bir günlük bir ziyarette bulunduktan sonra, 2 Ağustosta Vaşington'da, Dışişleri ve Savunma Bakanlıkları temsilcileri ile Amerika Genelkurmay Başkanı General Twining'in de dahil olduğu bir toplantıya katılmıştır. Bu toplantıda General Norstad, Ankara'ya Eminsu'lar için 10 milyon dolarlık bir yardım yapılmasını savunmakla beraber, mecburî emekliliğin bir "siyasal tasfiye" olmaması ve yardımın, Türk Ordusu'nun yeni bir düzenlemesi sınırları içinde kalması gerektiğini söylemiştir<sup>38</sup>.

Bunun üzerine, Büyükelçi Warren vasıtasıyla, Başkan Eisenhower 4 Ağustosta Başkan Gürsel'e gizli bir mesaj yollayıp, Türkiye'nin Amerika'ya karşı "dostane ve işbirliği tutumu" dolayısıyla, Amerika'nın, Türkiye'nin sorunlarının çözümünde yardımcı olacağını bildiriyordu<sup>39</sup>. Warren, Eisenhower'ın bu mesajından hiç memnun olmamıştır<sup>40</sup>.

Bu suretle Amerika, Eminsu'lar için Türkiye'ye 10 milyon dolarlık bir yardım yapmış oluyordu. Fakat bu yardım, doğrudan doğruya Eminsu'larla ilgili olarak gösterilmemiş, Türk bütçesinin bazı kısımlarını desteklemek şeklinde yapılmıştır.

Eminsu'lar sorunu, Büyükelçi Warren'ın 27 Mayıs olayına karşı olumsuz tepkilerini iyice açığa çıkarmıştır. Bunda, Millî Birlik Komitesi yönetiminin faaliyetlerinin de büyük rolü olduğu görülmektedir. Büyükelçi Warren, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Yakın Doğu ve Güney Asya işlerinden sorumlu Bakan Yardımcısı Lewis Jones'a yazdığı ve "Dear Lewis" diye başlayan 11 Ağustos 1960 tarihli uzun mektubunda<sup>41</sup>, özellikle Millî Birlik Komitesi hakkında ilginç değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmeler özet olarak şöyleydi:

Orgeneral Gürsel'i sevmemekle beraber, kendisine saygı duyuyordu. General, zeki, sadık ve vatanperver bir Türktü. Gerçek bir Devlet Başkanı ve gerçek bir Hükümet Başkanı'ydı. 27 Mayıs harekâtunun itici gücü olmamakla beraber, Millî Birlik Komitesi'nin "lideri" idi. Bununla beraber, Silâhlı Kuvvetler şimdi, kahramanlar gibi karşılanan Millî Birlik Komitesi üyelerinin kışalarına ve birliklerine nasıl döneceklerini düşünmeye başlamıştır. Yaşlı paşa-

<sup>38</sup> s.866-867, Memorandum of Conversation, 3 Ağustos, 1960.

<sup>39</sup> Mesajın metni: s.868.

<sup>40</sup> Bak.: s.868, 1 no.lu dipnot, Warren'ın 9 Ağustos 1960 günlü telgrafı.

<sup>41</sup> Mektubun metni: s.869-878.

lara, bütün askerî birliklere ve Türk milletine emirler vermeye alışmış olan yüzbaşılar, binbaşılar, yarbaylar ve generaller, elbetteki eski işlerine dönemezlerdi. İşte bu düşünce ortaya çıkmaya başladığı andan itibaren, M.B.K. ile, bir kurum olarak ordu arasında geniş bir ayrılık belirmeye başlamıştır. Ordu, hâlâ M.B.K.'ni desteklemektedir. Fakat bu, her ikisinin de çıkarlarının aynı olduğunu ifade etmiyor. Bu ise, sadece Türkiye'yi değil, Batı dünyasını da ilgilendiren bir husustur.

Orgeneral Gürsel, 8 Ağustos'taki konuşmasında seçimlerin, 27 Mayıs 1961'de, yani darbenin yıldönümünde yapılacağını söylemiş ise de, hükümete yakın çevreler bunun mümkün olamayacağını söylemektedir.

M.B.K. üyeleri, yeni ayrıcalıklar ve yeni yeni yetkilerle donatılmış bir hayata alıştıktan sonra, bunların eski görevlerine dönmeleri çok zor olacaktır. Bu sebeple, seçimler konusundan önce, bu üyelerin kendilerini güven altına almaları sorunu çok daha önemli hale gelmiştir ve bundan dolayı da seçimlerin hemen yapılması mümkün olmayabilir.

Diğer taraftan bir başka sorun daha var: Eğer emekliye ayrılan subaylar, köylüler, işçi sınıfı ve esnaf, yani, her ne sebeple olursa olsun, durumdan memnun olmayanlar, biraraya gelecek olursa, hükümet büyük sıkıntıya uğrayacaktır. Bazıları, ordunun böyle bir harekete izin vermeyeceğini söylüyor da, Türk Ordusu artık eski Türk Ordusu değildir.

M.B.K. basın üzerinde büyük sansür uygulamaktadır. Parti faaliyetlerine izin verilmemiştir. Bir halde ki, durum Menderes zamanındakinden farklı değildir. Türk milletinin siyasal partilere değil, "partisizliğe" ("absence of parties") ihtiyacı olduğu gibi söylentiler dolaşmaktadır. Bunun anlamı, yapılacak bir seçimde, bir *Millî Birlik Partisi*'nin ortaya çıkması ve kendi güvenliklerini sağlamak için, M.B.K. üyeleri ile onunla birlikte çalışan bürokratların bu partiye akın etmeleri ihtimalidir.

Hükümet, Amerika'nın kuklası gibi görünmemek için, Amerika'dan uzak durmaya çalışmaktadır. Bir telgrafımda, Gürsel Hükümeti'nin Amerika ile işbirliğinden kaçındığını gösteren 12 olay zikretmişim<sup>42</sup>. (Cihat) İren ve (Danış) Koper gibi, "kuvvetli Amerikan dostu ve Amerika hayranı" hükümet üyeleri, hükümette ateş altında bulunmaktadır.

<sup>42</sup> 9 Ağustos 1960 tarihli olduğunu tesbit ettiğimiz bu telgrafın metni de, incelediğimiz belgeler arasında yoktur.

Warren, değerlendirmesinin sonunda da, bu hükümetin yıkılması halinde Sovyetlerin sahneye gireceğini ve durumdan Sovyetlerin yararlanacağını, ondan sonra ne olacağını kimsenin bilemeyeceğini, dolayısıyla, bugünkü hükümete bir alternatif mevcut olmadığından, gerek Amerika'nın, gerek Batı'nın, Gürsel Hükümeti'ne yardımcı olması gerektiğini, kendisini komünizme kaptırmamak için bu hükümetin Amerika'ya, NATO'ya ve CENTO'ya bağlı kalmasının sağlanmasının yine en iyi yol olacağını söylemekteydi.

#### b) *Yassıada Duruşmaları ve İdamlar*

Büyükelçi Warren'ın, yukarıda sözünü ettiğimiz 11 Ağustos tarihli mektubunda, eski hükümet mensuplarının yargılanmaları konusuna da değinilmekteydi.

Büyükelçiye göre, M.B.K., yaptığı ihtilâlin gerekçesini doğrulamak için, Menderes ve arkadaşlarını, bir grup maskaralar ("Scoundrals"), hırsızlar ve hainler olduğunu göstermeye çalışacaktı.

Yine büyükelçiye göre, orduda Menderes'e karşı son derece büyük bir nefret vardı. Başka ülkelerde halk, bu çeşit tarafgir yargılamalara tepki gösterip, itidal ve af isterken, Türkiye'de halk, açıkça, Bayar, Koraltan, Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idamını istiyordu. Bundan dolayı, M.B.K., Ceza Kanunu'nu bile makale şâmil olarak değiştirmişti.

Büyükelçinin anlayamadığını söylediği bir diğer husus da, T.B.M.M.'nin bütün D.P.'li üyelerinin tutuklanması ve mahkemeye verilmesiydi.

Yassıada Mahkemesi dolayısıyla, Warren'ın sözünü ettiğimiz mektubundan başka, sadece 31 Ekim tarihli bir belgede bir bilgi bulunmaktadır. Amerika'nın Paris büyükelçiliğinden Vaşington'a 31 Ekim 1960'da çekilen ve NATO Başkomutanı General Norstad'ın 3 Ekim günü Gürsel ile yaptığı konuşmayı nakleden bu telgraftan<sup>43</sup>, Norstad'ın Gürsel'e Yassıada Mahkemesi'nden de söz ettiği görülmektedir. Norstad bu görüşmede, Yassıada duruşmaları dolayısıyla (duruşmalar 14 Ekimde başlamıştır), bütün dünyanın gözünün Türkiye'nin üzerinde olduğunu, Türkiye'nin bütün dostlarının ve NATO müttefiklerinin ümit ve duasının ("hope and prayer"), bu önemli krizde, Türkiye'nin itidal ve cömertlik göstermesi olduğunu söyledik-

<sup>43</sup> Paris büyükelçiliğinden Vaşington'a 31 Ekim 1960 günlü telgraf, s.900.

ten sonra, bu duruşmaların sonucunun, Türkiye'nin milletler ailesi içindeki itibarını en az bir kuşak boyunca artıracığını belirtmiştir.

İlginçtir, Norstad-Gürsel görüşmesinde hazır bulunan Dışişleri Bakanı Selim Sarper, Norstad'ın bu sözlerine, biraz da sinirli bir tepki göstererek, yargılananların yabancılara karşı değil, Türk Milleti'ne karşı suç işlediklerini söylemiştir. Sarper'in, daha duruşmalar başlamadan, "suç"tan söz etmesi dikkati çekiyor.

İdamlar konusuna gelince: Bilindiği gibi, Yassıada Mahkemesi, Başbakan Menderes ile Dışişleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu'nun ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın idam edilmelerine karar vermiş ve D.P. milletvekilleri ile bazı bürokratlar çeşitli cezalara mahkûm etmişti. Bayar hakkındaki idam cezası ise, M.B.K.'nce müebbed hapse çevrilmiştir. Zorlu ve Polatkan 16 Eylül 1961'de ve Başbakan Menderes de 17 Eylül 1961'de asılarak idam edilmişlerdir.

Ne var ki, daha 1960 yazında, bunların idamları hakkında söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Bu söylentiler üzerinedir ki, Büyükelçi Warren, 24 Temmuz günü, Eminsular için istenen 100 milyon lira konusunu Gürsel ile konuşurken, sözü idamlara da getirmiş ve "eski liderler idam edilirse", bunun, gerek Batı dünyasında, gerek Amerika'da Türkiye aleyhinde "duygulara" ve Kongre'yi de etkileyerek yapılan yardımlarla, Türk-Amerikan münasebetlerini de geriletebileceğini söylemiştir<sup>44</sup>. Warren'ın belirttiğine göre, idamlar konusundaki bu teşebbüsünü, kendisi, Vaşington'dan hiçbir talimat almadan yapmıştır.

Yayınlanan belgelere göre, Yassıada duruşmaları ile ilgili Amerikan tepkileri bu kadar görünüyor<sup>45</sup>. Bizim kanaatimizce, 1960 yazında, Türkiye ile Amerika arasındaki münasebetlere ait belgelerin ve özellikle yargılamalar ile ilgili belgelerin bir çoğunun yayınlanmamış olduğudur. Daha önce de işaret

<sup>44</sup> Warren'ın Vaşington'a 25 Temmuz tarihli telgrafi, s.865.

<sup>45</sup> Amerikalıların, "27 Mayıs Olayı" konusundaki, "suskunluk" diyebileceğimiz bu tutumu gerçekten dikkati çekmektedir. O sırada Amerika Cumhurbaşkanı olan Eisenhower'ın hâtıratını inceleyerek, orada da başka yorumlar aradıysak da, Eisenhower'ın 27 Mayıs Olayı'na hiç mi hiç değinmediğini gördük. Bir yerde (Dwight D.Eisenhower, *Waging Peace, 1956-1961*, New York, Doubleday and Co., 1965, s.493) bir dipnot olarak şu ifade yer almaktadır: "... Of course, when the upheaval did come, it would have been highly improper for me to comment... But, I could not, when the revolt occurred, refrain from a deep regret that such a violent upheaval had taken place". Yani Başkan Eisenhower, 27 Mayıs olayı için üzüntüsünü ifade etmekle beraber, bu konuda yorum yapmanın kendisi için uygun olmayacağını söylemektedir.

ettiğimiz gibi, bazı belgeler yayınlanırken, metinden bir veya iki cümle çıkarılmış, veya bazı belgelerin aleniyete intikal ettirilmediğine işaret edilmiştir. Biz durumu, bu belgelerin yayınlanmasının bugünkü Türk-Amerikan münasebetlerine de etki yapmasından, Amerikan hükümetinin duyduğu endişeye bağlamaktayız. Kabul etmek gerekir ki, "27 Mayıs Olayı", Türk siyasî tarihindeki yerini bugün de bir hayli canlı olarak muhafaza etmektedir.

##### 5. Amerika'nın Türkiye Politikası : Genel İlkeler

Amerikan Millî Güvenlik Kurulu'nca hazırlanan 5 Ekim 1960 tarihli uzun bir rapordan söz ederek konuyu bağlamak istiyoruz<sup>46</sup>.

Raporun adından da belli olduğu üzere, Millî Güvenlik Kurulu'nda yapılan uzun müzakerelerde, Türkiye'nin durumu tartışılmakla beraber, Türkiye'nin iç sorunlarına hiç değinilmeyerek, daha ziyade "İttifak-ıçi" durumu ele alınmıştır. Bu konuda söylenenlerin, konumuz bakımından fazla bir önemi olmamakla beraber, Türkiye'de olan bitenlere rağmen, Türkiye'ye karşı izlenecek politika belirlenmiş ve bunun ilkeleri tesbit edilmiştir. Biz, bu politikanın sadece *genel ilkelerini* belirtmekle yetineceğiz:

1. Amerika, Atlantik Câmîası'nın bir parçası olarak Türkiye'nin güvenliğine büyük önem vermektedir.

2. Türkiye'nin, bağımsızlığını ve komünizmin yıkıcı teşebbüslerine karşı direncini sağlamak amacı ile, Türkiye'nin uzun vâdeli ekonomik ve askerî gelişmesine yardım edilmelidir.

3. Türkiye'nin, hür dünya için önemli olan askerî ve sair kolaylıkları Amerika ve müttefiklerinin istifadesine devamlı olarak sunması sağlanmalıdır.

4. Hür seçimlerin yapılması ve Türkiye'de devamlı olarak demokratik hükümetlerin bulunması için, Türkiye teşvik edilmelidir.

5. Türkiye'nin iç politikasına bulaşmaktan ve herhangi bir siyasal parti ile fazla içli-dışlı olmaktan kaçınmak ve böylece, sadece mevcut hükümetle değil, ondan sonra iktidara gelecek hükümetle de iş yapabilecek şekilde münasebetleri düzenlemek gerekir.

<sup>46</sup> s.888-899, "Statement of Policy Toward Turkey", National Security Council Report, Washington, D.C., 5 Ekim, 1960.

6. Türkiye'deki komünist unsurların devamlı olarak kontrolü konusunda Türkiye teşvik edilmelidir.

7. Türk toplumu ile münasebetlerimizin gayet nâzik bir nokta olduğu gözönünde tutulmalıdır.

8. Türk eğitim sisteminin, fakat özellikle Türk Silâhlı Kuvvetleri eğitim programlarının geliştirilmesi için Türkiye teşvik edilmelidir.

1960 yılının sonlarında, Amerika'nın Türkiye'ye karşı genel tutum ve politikası bu şekilde tesbit ediliyordu. 1961 yılı gelişmelerinin ve özellikle idamların Amerika üzerinde nasıl bir etki yaptığını, 1961 yılına ait belgeler yayınlandığında -tabii tam olarak yayınlanırsa- göreceğiz.

#### 6. Sonuç

İncelediğimiz belgelerden, Amerika'nın 27 Mayıs olayı ile ilgili tutumu konusunda şu noktalar ortaya çıkmaktadır:

1) Bir defa, özellikle Ankara'daki Büyükelçi Warren'ın, sanırız Millî Birlik Komitesi ve icraatı hakkındaki genellikle olumsuz tutumunu yansıması dolayısıyla, bazı telgrafların yayınlanmasından çekinilmiştir. Tabii aynı şey, Vaşington'dan Ankara'ya gönderilen bazı telgraflar için de söz konusudur.

2) Bunun sonucu olarak, meselâ 14'ler olayı konusunda Amerikan Hükümeti'nin tutumunu tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

3) Yine aynı sebeple olsa gerek, Yassıada duruşmaları konusunda da Amerikan görüşleri, çok ayrıntılı bir şekilde ortaya konamamaktadır. Meselâ, duruşmalar 14 Ekimde başladığı halde, Ekim ayından itibaren olan belgeler verilmemiştir.

4) 27 Mayıs olayı ve sonrasındaki gelişmelere Amerika'nın bulaşmaması hakkında Büyükelçi Warren'ın ileri sürdüğü görüşler, Vaşington tarafından da paylaşılma beraber, Vaşington, Türkiye gelişmelerine global stratejisi açısından bakarken, Warren, D.P. iktidarı ile uzun yıllar beraber çalışmış olması dolayısıyla<sup>47</sup> olsa gerek, M.B.K.'ne pek de sempatik gözle bakmamış ve değerlendirmelerini de bu psikolojik durumun etkisinde yapmış görünüyor.

<sup>47</sup> Fletcher Warren, 1953 Haziranında Ankara'da göreve başlamış ve 4 Kasım 1960'da Ankara'dan ayrılmıştır.

Dolayısıyla, Vaşington ile Büyükelçinin tutumları arasında, zaman zaman büyük farklılıklar göze çarpmaktadır.

5) Amerikan basını, kamuoyu ve Ankara büyükelçisinin aksine, Amerikan Hükümeti'nin, 27 Mayıs olayını çok daha soğukkanlı olarak değerlendirdiği de, belgelerin ortaya koyduğu bir gerçektir. Bu sebeple, Ekim 1960 başında Türkiye hakkında yapılan değerlendirme, Amerika'nın, 1960 öncesinde Türkiye'ye bakışından fazla bir farklılık göstermemektedir. Sadece "demokrasi" konusu vurgulanmakla yetinilmiştir.

## TARİH VE HATIRAT

KÂMURAN GÜRÜN

Tarih, yaşanan günlerle ilgisi bulunmayan, geçmiş, gerilerde kalmış ve çoğu nüfuz edilmesi imkânsız gibi görünen bir sisle örtülü yılların ve asırların üzerine eğilen bir araştırma dalıdır. Bu araştırmanın ilmi hüviyet kazanması ve tarihin bir sosyal ilim dalı olarak kabul edilmesi, araştırmada kullanılan metot ve tekniğin gelişmesi sayesinde mümkün olmuştur.

Çok da eski olmayan dönemlerde tarih, bir vekayiname olmaktan ileri gitmeyen, çok kere tek taraflı subjektif tespitlerden ibaret bir çalışma idi. Tespit edilerek sayfalara geçirilmiş hususlar, zaman zaman çarpıtılmış, hoşagidenler mübalağa edilmiş, hoşagitmeyenler ihmal edilmiş bir olaylar manzumesinden ibaret kalıyordu. Ne bu olayların ortaya çıkış sebepleri, ne bunların başka olaylarla mevcut irtibatı, ne de vücud verdikleri yeni gelişmeler üzerinde duruluyordu. Tarihin gerçek yapıcısı olan insan unsuru ise tamamen bir kenara bırakılıyordu.

Türkiye'deki tarih çalışmalarının ilmi bir görünümüne girmesinin, prensip itibariyle, Türk Tarih Kurumu'nun kurulmasıyla başladığını söylemek her halde yanlış bir müşahade ve daha önceki bazı istisnai çalışmaları ve tarihçileri küçümseme olarak telâkki edilmeyecektir.

Ayrıca Türk milletini, kendi tarihini, kontrol ve tenkidini yapabilmek imkânı da olmadan, sadece bazı yabancı tarihçilerin eserlerinden veya bunların tercümelerinden takip edebilmekten kurtarmak şerefının de Türk Tarih Kurumu'na ait olduğu inkâr edilemez bir vakiadır.

Esasen Büyük Atatürk'ün bu müessesenin kurulmasını gerekli görmesinin ve kurulduktan sonra da çalışmalarıyla bizzat ilgilenmesinin yegâne sebebi de budur.

İşte böylesine hayati bir gayeyi gerçekleştirmek maksadıyla kurulan TTK 65. hizmet yılını idrak etmektedir. 65 yıl süresince nelerin yapılmış olduğunu anlatmak ve bunları değerlendirmeye çalışmak şüphesiz bize düşmez. Biz tamamen başka bir konu üzerinde duracağız.



Dünyanın doğuşu, geçirdiği jeolojik safhalar tabiatın, buna karşılık dünya üzerinde, asırlar boyu beşeriyetin yaşadığı macera sadece insanın eseridir. Bu maceranın incelenmesi tarihin görevi olduğuna göre, tarihin yapıcısının insan olduğunu kabul etmek zorundayız. Bu sebeble de, tarih ilminin üstüne bina edildiği ve hiçbir şekilde ihmal edilemeyecek tek unsur insan olmaktadır.

Bir ülkenin gerek iç, gerek dış politikasında yetki sahibi olanlar, görev ve rol alanlar, içinde bulunduğumuz çağda bir hayli kalabalıktır. Bundan çok değil, iki asır öncesine kadar, görünüşte karar yetkisi tek bir kişiye, imparator, kral veya unvanı ne olursa olsun, devletin yahut topluluğun başında bulunan kişiye aitti. Bununla beraber o dönemlerde bile, devlet yönetiminde görevleri olan ve hatta, din adamları veya kadınlar gibi böyle bir görevleri bile bulunmayan bazı kişilerin, tek karar sahibinin üzerinde tesir imkânları vardı.

Bunun neticesi olarak, o dönemler tarihini tetkik ederken ve özellikle yazarken, bu adetleri kısıtlı olan etkili kişileri ve onların düşüncelerini bilmekte büyük yarar vardır. Tek kişilik hâkimiyet dönemi sona erdikten sonra, konu tabii hem zorlaşmış, hem de büsbütün önem kazanmıştır.

Ne kastedtiğimizi birkaç misalle açıklayalım. Fransız tarihinde bir Saint Barthélémy faciası vardır. Katolik Kilisesi'ndeki bölünme üzerine, Protestan akidesini benimseyenlerin liderlerinin hemen hepsinin Paris'te olmalarından istifade ile, Kral IX. Charles'ın verdiği talimat üzerine, 23 Ağustos 1572 gecesi, bu liderlerin çoğu ve tabii bu arada Protestanlık'ı kabullenmiş pek çok insan bir katliama kurban gitmişlerdir. Bu olay din savaşlarının yeniden başlamasına yol açmıştır.

IX. Charles'ın böyle bir katliam emrini verecek karakterde olmadığı tarihen sabittir. Şu sebeple de, kralın annesi Catherine de Medicis'nin, hasta ve ölümü beklenen Kral'dan sonra tahtın Duc ve Guise'in elinde kalmaması için çevirdiği entrikalar bilinmezse bu emrin nasıl verildiğini anlamak mümkün olamaz.

Daha yakın dönemlere ait bir başka misal Ems telgrafıdır. Prusya Kralı I. Wilhelm'in Fransa ile bir savaşı istemediği, buna karşılık Şansölye Bismarck'ın, Alman Birliği'nin Fransa ile bir harp yapıp kazanılmadan gerçekleşmeyeceğine inandığı, ama kralı ikna edemediği, tarihin bildiği bir olaydır.

Eğer Bismarck'ın hatıratı olmasa, Fransa İmparatoru III. Napoléon'un Prusya'ya harp ilân ederek bu imkânı Almanlara sağladığını zannedebiliriz. Halbuki Fransız imparatorunu böyle bir karar almaya sevkeden olay Prusya kralının Fransız sefiri ile yaptığı bir görüşmeyi Bismarck'a bildirdiği telgraf üzerinde, Bismarck'ın Fransa'yı tahkir görmüş durumda bırakacak şekilde yaptığı değişikliklerle bunu basına açıklıyıştır.

Bir misal de günümüzden verelim.

II. Cihan Harbi'nden sonra, Fransa'nın Alman işgalinden kurtuluşunu sağlayan ABD ve İngiltere'ye bir şükran hissiyle büsbütün bağlanması gerekirken, tam aksine bu devletlerle arasının açılışının ve meselâ NATO'nun askerî kanadından çekilişinin, İngiltere'nin Ortak Pazar'a katılmasına zorluk çıkarışının sebeplerini anlamak kolay değildir. Ama General de Gaulle'ün hatıratı okunacak olursa, daha birinci cildin ilk satırlarında yer alan "Hayatım boyunca, Fransa hakkında belirli bir düşüncem oldu. Mantığım kadar, hislerimden de ilham alan bir düşünce. (..) Bana göre ihtişamı olmayan bir Fransa, Fransa olamazdı" cümleleri olayın derinliğinde yatan sebebi bulup anlamaya imkân verir.

De Gaulle, harp süresince Roosevelt ile Churchill'den gördüğü muameleyi mecburen hazmetmiş, ama unutamamış, savaş sonrasında da Fransa'yı ikinci sınıf bir devlet rolünde görmelerini kabul edememiştir.

Son bir örnek de Türkiye'den verelim.

II. Dünya Harbi başlarken Türkiye'nin tarafsız kalmasını isteyen ve hatta İngiltere ve Fransa ile yapılan Üçlü Anlaşma sebebiyle Türkiye'yi tehdiye kadar giden Rusya, kendisi savaşa dahil olunca, Türkiye'nin de Müttefikler yanında savaşa girmesini ister olmuştu. Bu, vesikaları bulunan ve tarihin açıkça tespit ettiği bir olaydır. Ancak, eğer Churchill'in hatıratı olmasa, 16 Aralık 1941 günü Stalin ile Eden arasındaki görüşmede, Stalin'in, savaşa hemen girmesi halinde, "Türkiye Ege'de, Yunanistan için önemli adalarda onun lehine muhtemel ayarlamalardan sonra 12 Adaları almalıdır. Türkiye, Bulgaristan'dan ve mümkünse Kuzey Suriye'den bazı kısımları da almalıdır" demiş olduğunu, en azından resmî arşivlerin açıklanma süresi 30 yıl geçmeden ve hatta bu arşivleri gidip araştırmayı merak eden çıkmazsa bugün bile öğrenmemiş olacaktık.

Bu verdiğimiz misaller, tarihin yönlendirilmesinde insanların oynadıkları rolün ehemmiyetini ve böyle bir imkâna sahip kişilerin davranış ve düşüncelerinin bilinmesinin, tarihî olayların en gerçek şekilde tespiti açısından önemini açıkça ortaya koymaktadır. Araştırma yapan tarihçinin en büyük yardımcısı, resmi arşivler dışında sadece yazılmış hatıratır.

Şüphesiz iki asır öncesine kıyasla bugün devlet politikaları üzerinde etkili kişilerin adedi çok artmıştır. Aynı olayı değişik kişiler, değişik şekilde nakledebilirler. Meselâ, Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 tarihli Moskova Andlaşması'nın müzakerelerine katılan Türk heyetinin üç üyesi, Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Rıza Nur Bey ve Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), yaşadıkları olayları farklı şekillerde yazmışlardır. Bu sebeple bu üç üyeden sadece birisinin hatıratını okumak, olayı tam objektif şekilde tespit için yeterli olamaz. Üç hatırat arasındaki uyumsuzlukları telif ve gerçeği tespit artuk tarihçinin görevidir.

Türkiye'de hatırat yazmak hâlâ alışılmamış bir tutumdur. Yaşadıkları dönemle ilgili olarak bize aktarabilecekleri pek çok bilgi bulunan devlet adamlarımızın büyük çoğunluğu, bu bildiklerini, artuk kimsenin öğrenebilmesine imkân bırakmayacak şekilde, beraberlerinde alıp götürmüşlerdir. Bu cidden üzülecek bir tutumdur.

Çok defa kendilerine sorulduktaki, hatırat yazarak kendilerine veya başkalarına sıkıntı yaratmak istemediklerini söylerler. Ama milletlerin, o gün değilse bile, ileriki tarihlerde, yaşamış oldukları sıkıntıları bilmek hakkı vardır. Kaldı ki halen yaşadığımız küçülmüş ve haber alma imkânları son derece gelişmiş dünyada, bir devlette üzerinde konuşulmayan konular, bir diğeri tarafından öğrenilerek kayıtlara geçirilmektedir. Bu sebepler, hatırat yazmak, sadece, bir ölçüde medeni cesaret noksanını ortaya koymakla kalmayıp, milletlerin kendi ülkelerinde cereyan etmiş olayları başka ülkeler vesikalardan öğrenmelerine yol açmaktadır ki, bu da başlı başına hatıratını yazabilecek durumda olup da, yukarıki bahanenin gerisine sığmayan kişinin kendi milletine karşı işlediği bir tür haksızlık olmaktadır.

Hatırat yazmak ayrıca genç yaşlarda edinilebilecek bir alışkanlıktır. Belirli mesul bir mevkiye gelinceye kadar, yaşadığı günlerle ilgili olarak bir köşeye hiçbir kayıt düşmemiş bir kişinin, ileri yaşlarda ve hele zaman kısıtlılığını hissettiği dönemlerde hatırat yazmaya kalkması çok zordur. Yalnız hafıza kuvvetine dayanan bir hatıratın ise, ne inandırıcı bir yönü, ne de vesika gibi

kabul edilebilecek niteliği olur. Bu sebeple, daha orta eğitim çağlarından itibaren gençlere, hatırat yazmak ve belge biriktirmek alışkanlığının aşılmasında çok büyük yarar olduğu inkâr edilemez.

Türkiye'de, devlet arşivlerinin de, teknik açıdan, tarihî tetkikleri kolaylaştırıcı bir düzeye erişemediği maatteessüf bir vakıta olduğu için, ortada güvenilir hatırat da bulunmayınca Türk tarihçilerinin araştırmalarında karşılaştıkları en büyük zorluk kaynak eksikliği olmaktadır.

Türk Tarih Kurumu'na bu vadede bir görev düşebilir mi, düşerse bu görev ne olur sorusu üzerinden uzun süre düşündük.

Başlangıçta da belirttiğimiz şekilde, tarih günümüzün olayları ile ilgilenmez ve dolayısıyla TTK'nın günlük olayları takibi istenemez. Ama yarın, bugünlerin tarihi üzerinde çalışacak olanlara gerekli kaynakları hazırlamanın da, TTK tarafından üstlenebilecek bir görev olabileceği akla gelmektedir.

Kurumun bu vadede iki yoldan bir hizmet verebileceğini düşünüyoruz. Bunlardan biri, lise sınıflarından itibaren tarih öğretmenlerinin, derslerinde hatıratın önemi üzerinde durmaları ve gençleri bu vadede teşvik etmeleri için bazı teşebbüsler yapılabileceğidir.

İkinci yol, belirli makamları işgal edip de hatıratını yazmış olanların kitaplarının, eğer bunlar sadece eğlenceli anekdotlardan ibaret olmayıp, vesika niteliğinde bilgiler de ihtiva ediyorsa, basılmalarına kolaylık sağlanmasıdır.

Bazı kişiler, kendilerine has sebeplerle hatıratının ölümünden sonra basılmasını isteyerek manüskriptleri mirasçılara bırakmaktadırlar. Bunlar çok kere, kişinin ölümünden sonra yok olup gitmektedir. TTK, belki bu konuda da, bu tür manüskriptlerin kendisine tevdiî yönünde faaliyette bulunabilir.

Tabii Kurum içinde toplanacak hatıratın, sadece yazarının ismi üzerinden değil, ihtiva ettiği bahisler bakımından da, çok taraflı referanslarla katalog edilmesi, belirli bir konu üzerinde araştırma yapanın, o konudaki mevcut bütün hatıratı bulabilmelerine ayrıca yardımcı olur.

Türk Tarih Kurumu'nun 65. yılı kutlanırken, bu Kurumun bir üyesi olarak uzun süredir düşündüğümüz bazı hususları, bu şekilde diğer üyelerle ve okuyucularımızla paylaşmak istedik.



## Kitap tanıtma :

*The Ottoman Emirate (1300-1389)*, Institute for Mediterranean Studies, *Halcyon Days in Crete I. A symposium held in Rethymnon 11-13 January 1991* (edited by Elizabeth Zachariadou), Crete University Press Rethymnon 1993, IX-XV+242 sayfa.

Elimizdeki eser 11-13 Ocak 1991 günleri arasında Girit Adası'nın Rethymnon (Resmo) şehrinde toplanmış olan sempozyumdaki konuşmaları yayımlayan E.A. Zachariadou'nun bir ön-söz (IX-X) ile başlamaktadır.

Yazar, bu kitapta, Bizans'ın güneydoğu sınırlarında ortaya çıkan küçük Osmanlı Beyliği'nin, Bizans'ı bertaraf ettikten sonra kudretli bir imparatorluk haline gelmesi ile Hıristiyan dünyasında yüzyıllarca etkili olmasını çeşitli bakımlardan ele alan değişik yazarlara ait görüşleri, ayrı ayrı makaleler halinde bilim dünyasına sunmaktadır.

Zachariadou'ya göre bu yeni çalışmalar, iki büyük tarihçi olan M.F. Köprülü ve P. Wittek'in 1930'lu yıllarda ortaya atıkları faraziyelere, yeni bulunan belgeler ve kesif çalışmalarla bazı yeni ufuklar açmaktadır. Bu arada E.Zachariadou, önsözünde, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunda derişlerin kuvvetli bir rol oynadıklarını ve yeni bulunan sikkelerin XIV. yüzyıl başlarında ortaya çıkan beyliklerin mütevazı başlangıçlarına yeni bir ışık tuttuğunu üstüne basarak belirtmektedir.

Elimizdeki bu makaleler mecmuası, bahis konusu sempozyumda okunan 17 tebliği ihtiva etmektedir. Aynı sempozyumda Dr. Metin Kunt, Prof. Tuncer Baykara, Dr. James Reid, Prof. Mehmed İpşirli, Prof. Nikas Oikonomides, Prof. Anthony Luttrell, Dr. James Howary ve Dr. Steve Reinert tarafından okunan 8 tebliğ ise bu kitapta yer almamıştır. Biz, bu tanıtma yazımızda, yalnız iki tebliğ üzerinde kısaca duracağız. Diğer 15 tebliğin ise adlarını vermekle iktifa edeceğiz.

Üzerinde duracağımız iki tebliğden ilki ileride daha olumlu neticelere de varabileceğinden şüphemiz olmayan Prof. Dr. Ahmet Ocak'ın *Les milieux soufes dans les territoires du beylicat ottoman et le problème des "Abdalan-i Rumi" (1300-1389)* adını taşıyan (s. 145-158) tebliğidir.

Yaşar Ocak, bu çalışmasının çeşitli yerlerinde M. Fuad Köprülü'nün bu konudaki fikirlerini bir hareket noktası olarak ele aldığı gibi, gerek onun, gerek Gölpinarlı, Barkan, İnalçık ile Mélikoff'un fikirlerini de tamamen benimsemekle de kalmayıp, tebliğinin sonunda, Osmanlı Beyliği'nin nasıl teşekkül ettiğini daha iyi anlayabilmek için daha derin araştırmalara ihtiyaç olduğunu çok haklı olarak ileri sürmektedir (s. 158).

Burada üzerinde durmak istediğimiz ikinci yazı ise Colin İmber'in *The Legend of Osman Gazi* adını taşıyan (s. 67-85) tebliğidir. Bunu da bu konuda hiçbir müspet sonuca varılamayacağını gösterdiği için ele almak istiyoruz. Müellif, tebliğinde çeşitli kaynakları titizlikle gözden geçirdikten sonra yazısını şu kelimelerle bitirmektedir:

"The earliest history of the ottomans is a black hole. Any attempt to fill this hole will result simply in the creation of more tables" (Osmanlıların en eski tarihi kara bir çukurdur. Bu çukuru doldurmak için yapılacak herhangi bir teşebbüs, sadece daha fazla efsaneler yaratılmasıyla neticelenecektir).

Böyle küçük bir tanıtma yazısında her bir tebliğ üzerinde ayrı, ayrı durmak olumlu ve olumsuz taraflarını göstermek mümkün olmadığı için, elimizdeki kitapta yer alan diğer 15 tebliğin sadece adlarını vermekle yetineceğiz.

Michel Balivet, *Culture ouverte et échanges inter-religieux dans les villes ottomanes du XIV<sup>e</sup> siècle* (s. 1-7).

Irène Beldicianu-Steinherr, *La population non-musulmane de Bithynie (deuxième moitié du XIV<sup>e</sup>s.-première moitié du XV<sup>e</sup>s.* (s. 7-22).

Vassilis Demetriades, *Some Thoughts on the Origins of the Devşirme* (s. 23-34).

Feridun Emecen, *Ottoman Policy of Conquest of the Turcoman Principalities of Western Anatolia with Special Reference to Sarukhan Beyliği* (s. 35-40).

Aldo Gallotta, *Il «mito oguz» e le origine dello stato ottomano: Una riconsiderazione* (s. 41-60).

György Hazai, *La place du XIV<sup>e</sup> siècle dans l'évolution de la langue Turque* (s. 61-66).

Halil İnalçık, *Oṣmān Ghāzī's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus* (s. 77-100).

Jacques Lefort, *Tableau de la Bithynie au XV<sup>e</sup> siècle* (s. 101-118).

Anthony Luttrell, *Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389* (s. 119-134).

Irène Mélikoff, *L'origine sociale des premiers ottomans* (s. 135-144).

Nicolas Oikonomides, *The Turks in Europe (1305-13) and the Serbes in Asia Minor (1313)* (s. 159-168).

Stephen W. Reinert, *From Niš to Kosovo Polje: Reflections on Murād I's Final years* (s. 169-212).

Speros Vryonis Jr., *The Muslim Family in 13th-14th Century Anatolia as Reflected in the Writings of Mawlawi Dervish Eflaki* (s. 213-224).

Elizabeth A. Zachariadou, *The Emirate of Karasi and that of the Ottomans: Two Rival States* (s.225-237).

Konstantin Zhukov, *Ottoman, Karasid and Sarukhanid Coinages and the Problem of Currency Community in Turkish Western Anatolia ('40s-'80s of the 14th Century)* (s. 237-242).

Yukarıda isimlerini verdiğimiz tebliğlerin hepsi ele aldıkları konularda ciddi bir çalışma ve araştırma mahsulü olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu meselesine pek fazla katkıda bulunmamaktadırlar. Bununla beraber gerek bu sempozyumu tertip edenleri gerek bu tebliğleri bir kitap halinde yayımlayan Elizabeth A. Zachariadou'yu can ve gönülden tebrik ederiz.

Girit'te Osmanlı tarihi ile ilgili yeni bir sempozyum tertip edildiği takdirde, Kandiye kale-sinin 20 yılı bulan kuşatılması sırasında modern bir şehircilik anlayışıyla kalenin karşısında kurulmuş olan yurd-yeri mamuresinin de bahis konusu edilmesi yerinde bir teşebbüs olacaktır.

Bundan on beş yıl kadar önce yayımladığım bir makalede, Usta-zâde Yunus Bey'in notlarından yararlanarak bu konuyu ortaya atmıştım. Yunus Bey, bu şehir hakkında Venedik kütüphanelerinde bulunan birkaç resim gördüğünü ve ayrıca mahallinde de bir takım araştırmalar yaptığını da notlarında belirtiyordu (Bk. Orhan F. Köprülü, "Usta-zâde Yunus Bey'in Meçhul Kalmış bir Makalesi, Bektaşiliğin Girid'de İntişarı," *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, İst. Üniv. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul 1980, s. 48, not 6).

DR. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

## TÜRK TARİH KURUMU HEYETİ'NİN MOSKOVA-PETERSBURG ZİYARETİ VE İLMİ İŞBİRLİĞİ PROTOKOLLERİ

Bilindiği üzere Rusya, gerek ilk dönem Türk tarihinden Osmanlı'ya, gerekse Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar, Türklerle yakın bağlantısı olan bir devlettir. Bu sebeple Türk tarihinin eksiksiz yazılabilmesi için, bu ülke arşiv ve belgelerinin ülkemiz tarih araştırmacılarıncıa görülüp değerlendirilmesi şarttır. Ancak Sovyetler Birliği zamanında, ülkelerimiz arasındaki rejim farklılıkları nedeniyle, bu ülkedeki zengin arşiv ve kütüphanelerin kullanılması mümkün olmamıştır. Bu defa Sovyetler Birliği'nin parçalanması ile bugün bu imkân ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Kurumumuz tarafından Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü mensuplarıyla kurulan temas sonucu, bu kurumu temsilen iki üye ülkemize davet edilmiş ve Türk Tarih Kurumu'nda "*Rusya Arşivlerindeki Türk Tarihi ile İlgili Belgeler*" konusunda bir konferans verdirilmiştir. Bu konferans sonrasında bu temsilcilerle, 25 Eylül 1995'te tarih araştırmaları konusunda bir ön protokol imzalanmıştır. Bu protokol çerçevesinde ise, nihai bir işbirliği anlaşması yapmak ve temaslarda bulunmak üzere Rusya Bilimler Akademisi tarafından 3-9 Mart 1996 tarihleri arasında Moskova'ya davet edildim. Belirtilen tarihler arasında gerçekleştirdiğimiz ziyaret ve bu ziyaret sırasında "*Türkiye Tarihine Ait Arşiv Belge ve Malzemelerinin Yayınlanması Alanında İşbirliği Protokolü*" ile "*Türk-Rus Tarihçiler Karma Komisyonu Kuruluş ve Çalışma Sözleşmesi*" imzalanmıştır.

Bu iki anlaşma, "*Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkındaki Anlaşma*"nın 11 ve 17. maddelerinde yer alan bilimsel işbirliği maddelerine dayandırılmış ve Rusya Bilimler Akademisi Tarih Bölümü Başkan Yardımcısı (Başkan vefat ettiği için vekâleten) ile ortaklaşa bir "*Muhura*" yayınlanmıştır.

Moskova ve Petersburg'daki 26 civarındaki arşiv ve kütüphanede yaptığımız incelemede, milattan öncelere kadar uzanan Türk tarihi ile Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihlerine ait çok kıymetli belgeler görülmüştür. Özellikle her iki dönemdeki Rus elçilik ve istihbarat servislerinin raporları, Kurtuluş Savaşımızla ilgili belgeler, haritalar, plânlar, resimler tarihimiz açısından muhakkak değerlendirilmesi gereken belgelerdir. Yaptığımız protokol gereği ilk olarak Rus arşivlerindeki Türk tarihi ile ilgili belgelerin bir kataloğunun yapılması ve daha sonra da bunların yayınlanması plânlanmıştır. Nitekim ilk 18 arşive ait katalog, daha önceki ön protokol çerçevesinde hazırlanmış ve tarafımıza verilmiştir. Rusça olarak hazırlanmış olan katalog, Türkçeye de çevrilerek Kurumumuz tarafından Türkçe ve Rusça olarak derhal yayınlanacaktır. Ardından bu belgelerin bir seri halinde faksimile neşrinin yapılması da plânlanmıştır. Ayrıca yine ilk iş olarak resim ve plânlardan teşekkül eden bir dizi albümün de hazırlanması kararlaştırılmıştır.

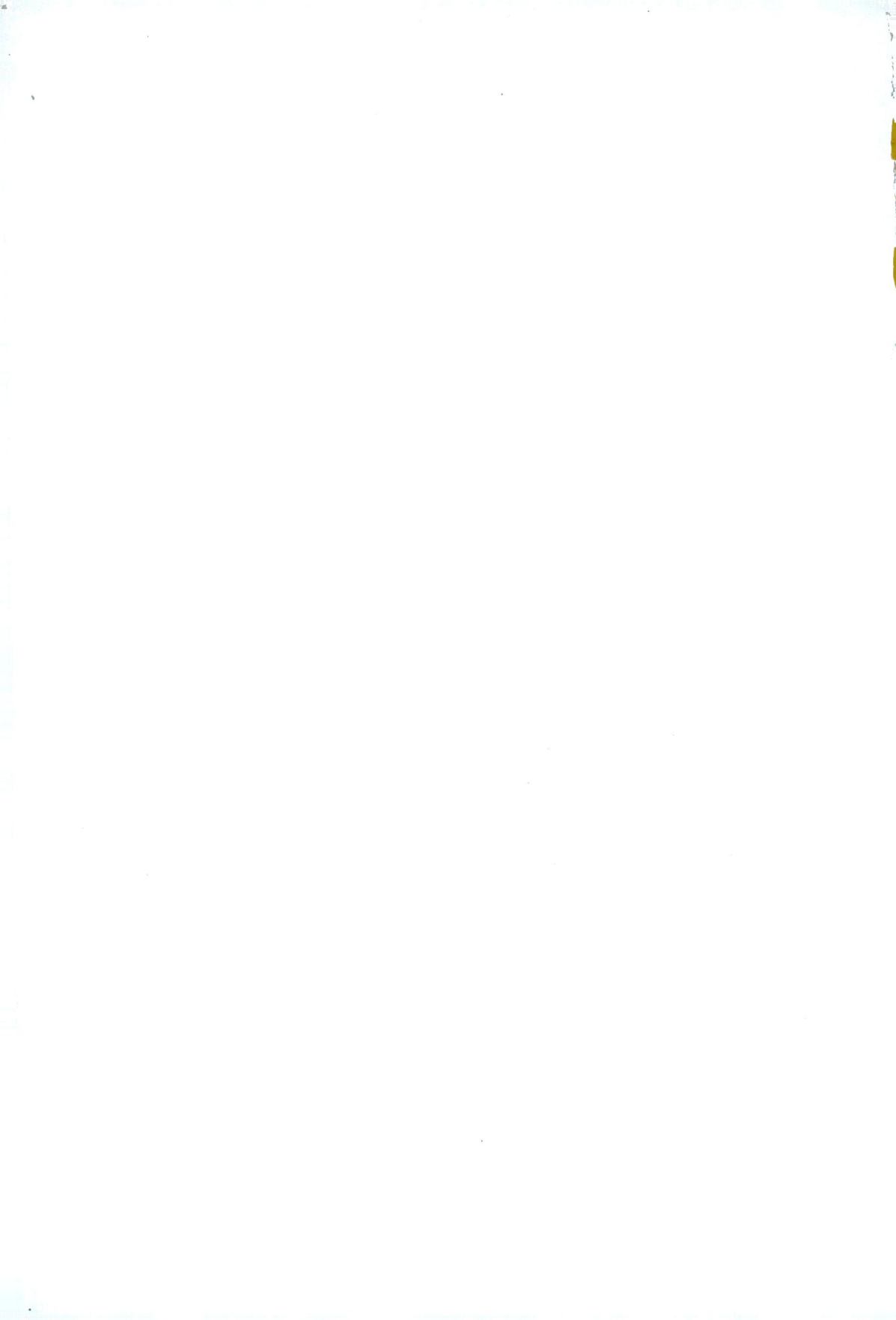
Ziyaretimizin en önemli bölümlerinden biri, Askerî Tarih Enstitüsü ile Devlet Askerî Tarih Arşivi'ni ziyaret olmuştur. Askerî Tarih Enstitüsü Başkanı Tuğgeneral Dr. Valeri N. Vartanov ile yaptığımız görüşmede, hazırladıkları Askerî Ansiklopedide Türkiye ile ilgili bölümün Türk



Tarih Kurumu'nun tashihinden geçtikten sonra yayınlanması öngörülmüştür. Keza Şarkiyat Enstitüsü ile Moskova Devlet Üniversitesi Asya-Afrika Fakültesi'nde, Türkiye'den gönderilecek yüksek lisans ve doktora öğrencilerine gerekli ilginin gösterilmesi ve Rusça öğrenmelerinde yardımcı olunması, arşive giriş için gerekli izin enstitüce sağlanması kararlaştırılmıştır. Bu hususlar işbirliği protokolüne konulmuştur. Yine karma komisyonun çalışmaları ve işbirliği konuları da protokolde yer almaktadır.

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU





**Propriétaire et rédacteur en chef:**  
 Au nom de la Société d'Histoire Turque  
 PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

## TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	Page
SEVİN, VELİ-KAVAKLI, ERSİN: La Nécropole des débuts de l'Âge de Fer à Van/Karagündüz (en turc avec 27 illustrations) .....	1
MERÇİL, Prof. Dr. ERDOĞAN: Na'l-Baha et les exemples concernant son utilisation (en turc) .....	21
BAYKARA, TUNCER: Ulucami. Un Établissement comme élément de peuplement dans la ville Seldjoukide (en turc avec 6 illustrations) .....	33
DEMİRKENT, Prof. Dr. İŞİN: Le Commandant militaire supérieur de la Dynastie des Comnènes: Ioannes Aksukhos d'origine turque (en turc) .....	59
SEVİM, Prof. Dr. ALI: Les Éditions da la <i>Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb</i> d'İbn al-Adîm (en turc) .....	73
EMECEN, FERİDUN M.: Quelques remarques concernant la création des premiers Sandjak à l'Ouest de l'Anatolie à l'époque du passage du Beylik au Sandjak (en turc) .....	81
ERÜNSAL, İSMAİL E.: The Development of Ottoman Libraries from the Conquest of Istanbul (1453) to the Emergence of the Independent Library (en anglais) .....	93
GÖYÜNÇ, NEJAT: L'Importance des registres de <i>Timar-Ruznamçe</i> comme documents biographiques (en turc) .....	127
HALAÇOĞLU, Prof. Dr. YUSUF: Une Appréciation sur les mots de Türk-Etrak et de Kürd-Ekrad d'après les documents ottomans (en turc avec 26 documents) .....	139
_____ : The Evaluation of the Words Türk-Etrak, Kürd-Ekrad as the Appear in the Ottoman Documents (en anglais avec 26 documents) .....	147
İLGÜREL, Prof. Dr. MÜCTEBA: Le Commencement des relations entre les Ottomans et les Ukrainiens (en turc) .....	155
İNALCIK, HALİL: Les <i>Kadı Sicilleri</i> du Khanat de Crimée ont été trouvés (en turc avec 1 document) .....	165
DEVLET, Prof. Dr. NADİR: La Question d'identité nationale des Tatars au XX <sup>ème</sup> siècle (en turc) .....	191
ARMAOĞLU, Prof. Dr. FAHİR: Les Événements du 27 mai dans les documents Américains (en turc) .....	203
GÜRÜN, KÂMURAN: Histoire et Mémoires (en turc) .....	227
 <b>Comptes Rendus:</b>	
KÖPRÜLÜ, Dr. ORHAN: <i>The Ottoman Emirate (1300-1389)</i> (Edited by Elizabeth Zachariadou) (en turc) .....	233
 <b>Informations:</b>	
La Visite effectuée par les membres de la Société d'Histoire Turque à Moscou et à Saint-Petersbourg et les protocoles de la coopération scientifique (en turc) .....	235

# BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS  
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA  
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LX

No. 227

Avril 1996

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 6